

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Ana D. Minić

**NJEMAČKI PUTOPISI O CRNOJ GORI ZA VRIJEME VLADAVINE PETRA II
PETROVIĆA NJEGOŠA**

Doktorska disertacija

Beograd, 2020.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Ana D. Minić

**GERMAN TRAVELOGUES ABOUT MONTENEGRO DURING THE REIGN OF
PETAR II PETROVIĆ NJEKOŠ**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2020

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Ана Д. Минич

**НЕМЕЦКИЕ ЗАПИСИ ПУТЕШЕСТВИЙ О ЧЕРНОГОРИИ ВО ВРЕМЯ
ПРАВЛЕНИЯ ПЕТРА II ПЕТРОВИЧА НЕГОША**

Докторская диссертация

Белград, 2020.

- Mentor:

Prof. dr Slobodan Grubačić, profesor emeritus Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

- Članovi komisije:

1.

2.

3.

Datum odbrane:

Predgovor

Zahvaljujući Geteu i Hajneu putopisna književnost u njemačkoj književnosti nikada nije izgubila značaj, a danas je ona plodno polazište za izučavanja, ne samo sa književnog, već i sa istorijskog, kulturnog i geografskog stanovišta. U vremenskom periodu koji smo kroz rad posmatrali, popularnost putopisne književnosti bila je ogromna. Putopisne zapise sačinjavali su po pravilu izuzetno obrazovani pisci i naučnici koji su čitalačkoj publici obično predstavljali širok spektar tema, u čijoj raznolikosti i pristupu njihovog predstavljanja smo i mi utemeljili naše istraživanje.

Brojne studije, disertacije i rasprave koje su se ticale putopisnih zapisa iz drugih kultura skrenule su nam pažnju na neophodnost utvrđivanja slike Crne Gore Njegoševog vremena u njemačkim putopisnim monografijama. Naše istraživanje je izostavilo brojne putopisne članke koji su nastali u periodu Njegoševе vladavine, jer je ta oblast iscrpljena velikim brojem obimnih studija koje su priredili poznati germanisti Miljan Mojašević i Dragoslava Perišić.

Analizom putopisa mogla bi se ostvariti dvostruka korist, te bi se osim identifikovanja stereotipnih viđenja crnogorskog čovjeka i društva koja su važila u njemačkoj javnosti i manjih pomaka u njihovom razbijanju, mogle otkriti značajne pojedinosti koje bi doprinijele stvaranju cjelovitije slike crnogorske kulturne istorije.

Polazna istraživanja za izradu ovog rada sproveli smo u Crnoj Gori, u Nacionalnoj biblioteci Crne Gore na Cetinju i u bibliotekama u Nikšiću i Podgorici, kao i u Srbiji, u Narodnoj biblioteci Srbije u Beogradu. Dalja istraživanja smo obavili u Austriji, u Univerzitetској biblioteci u Gracu koja raspolaže svim starim izdanjima putopisa i stručnom literaturom. Zbog pandemije izazvane korona virusom koja je zatvorila sva vrata u XXI vijeku, brojne biblioteke u Minhenu, Zarbrikenу, Berlinu i Beču otvorile su svoje depoe i u onlajn formi ih učinile dostupnim za pretraživanja.

Najveću zahvalnost na pomoći tokom izrade ove disertacije dugujem prije svega mentoru, prof. dr Slobodanu Grubačiću. On je ovaj rad učinio mogućim i svojim stručnim savjetima doprinio da se istraživački rad na najbolji način pretoči u ovaj rukopis, u čemu mi je pomogao i ustupanjem dijela neophodne literature. Profesoru Grubačiću sam zahvalna na ogromnom strpljenju i razumijevanju koje me je uvijek ohrabrialo da istrajem u ovom poduhvatu. Dugogodišnja saradnja sa profesorom Grubačićem, profesorom tokom redovnih studija, mentorom na magistarskim i na doktorskim studijama učinila je da sam i sama postala posvećeniji, kreativniji, marljiviji i bolji prosvjetni radnik i čovjek.

Zahvalnost dugujem i doc. dr Jeleni Knežević koja je uvijek bila spremna da prijateljskim savjetima i djelima pomogne, i ne samo tokom izrade ove disertacije. Ona je doprinijela da nikada ne izgubim svijest o važnosti stalnog napredovanja, koje je uticalo na mene kao istraživača i kao čovjeka.

Porodici sam zahvalna na beskrajnom razumijevanju.

Rukopis posvećujem ocu.

Sažetak

Analiza poznatih, manje poznatih i domaćoj čitalačkoj publici gotovo nepoznatih putopisa o Crnoj Gori, napisanih ili objavljenih na njemačkom jeziku za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša kao rezultat interesovanja za ličnost ovog crnogorskog vladara i njegovu zemlju, tema su ovog rada. Kriterijume za odabir i metodologiju za obradu korpusa iz oblasti našeg interesovanja, a koji se odnosi na navedeni istorijski period, utvrdili smo na osnovu obuhvatnijeg istorijsko-teorijskog okvira, pri čemu smo se osvrnuli na istorijat, ali i na savremene teorije koje se tiču putopisa kao književne vrste.

U radu smo, prije svega, predstavili kulturne posrednike koji su uticali na buđenje interesovanja javnosti njemačkog govornog područja za Crnu Goru i Crnogorce, kao i opšti društveno-politički i kulturni okvir u kome su putopisi ovog perioda nastali. Da bismo rasvijetlili određeni način prikazivanja i shvatanja ove južnoslovenske zemlje u zemljama njemačkog govornog područja naročito smo skrenuli pažnju na presudne razloge interesovanja njemačkih putopisaca, odnosno putopisaca koji su pisali na njemačkom jeziku.

Analizirajući prikupljenu građu, hronološki smo prikazali autore koji su putopisno opisali Crnu Goru Njegoševog vremena, naveli smo kada su njihova djela nastala, gdje su objavljena i kako je ova zemlja njihovim perom opisana, imajući u vidu splet svih kulturnih, društveno-političkih i ekonomskih okolnosti koji su neizbježno uticali na percepciju i predstave o tadašnjem crnogorskom društvu.

U putopisima koji su nastali izvorno na njemačkom jeziku ili su na njemački prevedeni sa drugih stranih jezika, analizom su se, u pogledu autora ovih putopisnih djela, izdvojile najznačajnije teme i motivi, vladajući diskurs i pristup određenim pojavama u crnogorskom društvu Njegoševog doba.

Ključne riječi: njemački putopis, Njegoš, Crna Gora i Crnogorci, problem *drugosti*

Naučna oblast: komparativna književnost

Uža naučna oblast: germanistika

UDK

Summary

The thesis aims at the analysis of travelogues about Montenegro written or published in German during the reign of Petar II Petrović Njegoš, which were the result of interest in the personality of this Montenegrin ruler and his country. The travelogues were well-known, less known, and almost unknown to our readership. Criteria for selection and methodology for processing the corpus in the field of our interest, which refers to the historical period, have been based on a more comprehensive historical-theoretical framework, referring to history, as well as contemporary theories concerning travelogues as a literary genre.

The author of the paper has presented the cultural mediators who influenced the arousal of the German-speaking public's interest in Montenegro and Montenegrins, as well as the general socio-political and cultural framework in which the travelogues were created during this period. The author makes clear the crucial reasons for the interest of German travel writers, as well as those who wrote in German, to shed light on a specific way of presenting and understanding this South Slavic country in the German-speaking countries.

Having analyzed the collected material, the author has chronologically presented the writers who described the Montenegro of Njegoš's time, stated when their works were created, when and where they were published and how this country was described by their quill, having in mind the intertwining of all cultural, socio-political and economic circumstances that inevitably influenced the perception and the notion of the Montenegrin society during that period.

The analysis highlighted the most important themes and motives, the prevailing discourse and approach to certain phenomena in the Montenegrin society of Njegoš's time found in the travelogues that were originally written in German or translated into German from other foreign languages.

Keywords: German travelogues, Njegoš, Montenegro and Montenegrins, the problem of otherness

Scientific field: comparative literature

Narrow scientific field: German studies

Sadržaj

Uvod.....	1
Putopis – žanrovsko određenje.....	4
„Slike sa putovanja“ na viševjekovnom putovanju.....	13
Putopis u savremenoj teorijskoj misli.....	22
Interesovanje njemačkih putopisaca za Crnu Goru do dolaska Petra II Petrovića Njegoša na vlast.....	36
Petar II Petrović Njegoš	38
Interesovanje Njemaca za Crnu Goru putem prevodilačke djelatnosti.....	42
Vuk Stefanović Karadžić.....	44
Bartolomeo Bjazoletto.....	49
Siprien Rober.....	54
Džon Gardner Wilkinson.....	58
Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša.....	64
Djela sa putopisnim elementima.....	65
Franc Peter.....	66
Karl Mihaheles.....	69
Johan Zomer.....	71
Putopisne monografije.....	73
Hajnrh Štiglic.....	73
Vilhelm Ebel.....	88

Jozef Miler.....	101
Hajnrih Štiglic.....	108
Johan Georg Kol.....	123
Johan Ferdinand Najgebur.....	135
Njegoševi odjeci.....	140
Opšti osvrt.....	144
Zaključak.....	149
Bibliografija putopisa.....	151
Opšta literatura.....	153
Sajtografija.....	159
Spisak ilustracija.....	161
Biografija.....	164

Uvod

Pregled i analiza putopisa o Crnoj Gori na njemačkom jeziku napisanih za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša (1830-1851), a zaključno sa početkom osmogodišnje vlasti Danila I Petrovića Njegoša (1852. godine) tema je ovog rada. Taj period nije izdvojen i odabran samo kao jedan od najplodnijih u njemačkoj putopisnoj literaturi o Crnoj Gori već i zato što, zahvaljujući veoma uticajnoj i interesantnoj ličnosti vladike Rada za zapadne putnike, u ovom razdoblju nastaju i prvi putopisi koji su pobuđivali interesovanje njemačkih autora tokom cijelog XIX vijeka, pa i kasnije.

Cilj našeg rada bio je da pronađemo i prikazemo nepoznate i poznate putopise o Crnoj Gori, i ne samo putopise koji su izvorno nastali na njemačkom jeziku, nego i one koji su na njemački prevedeni i objavljeni u Njegoševo vrijeme. Otkrili smo i prikazali ko su bili pisci koji su putopisno opisali Crnu Goru na njemačkom jeziku, bilo da su nekim određenim povodom posjetili ovu južnoslovensku zemlju ili pak napisali čitave knjige putopisa, a da nikada nijesu kročili na crnogorsko tlo, te kakvu su predstavu o ovoj zemlji i njenom narodu posredovali svojoj čitalačkoj publici. Ovo je ujedno i jedan naučni pristup rasvjetljavanja nedovoljno istražene oblasti crnogorsko-njemačkih književnih i kulturnih veza, kao i način da se dublje i detaljnije predstavi recepcija Crne Gore i njenog naroda u velikoj njemačkoj kulturi.

Iako se u više navrata u različitim radovima, priložima i monografijama, kao i u predgovorima i pogovorima prevedih izdanja ukratko skreće pažnja na njemačko-crnogorske kulturne i književne veze, ova tema ipak nije opsežno i sistematski tretirana niti iscrpljena, i smatramo da bi kroz brižljivo prikupljenu i analiziranu literaturu iz ove oblasti mogli da doprinesemo razotkrivanju nekih nepoznatih i zaboravljenih aspekata crnogorske istorije kulture, doživljene i viđene očima njemačkih putopisaca.

Polazna tačka pri izradi ovog rada bila je obimna bibliografija prof. dr Fridhilde Krauze, poznate njemačke slavistkinje, bibliotekarke i generalne direktorice Državne biblioteke u Berlinu, o literaturi na njemačkom jeziku o Crnoj Gori koja obrađuje vremenski period od 1775. do 1985. godine („Crna Gora. Literatura na njemačkom jeziku“, Bibliografija, Centralna biblioteka, Cetinje, 1988), kao i monografija uvaženog profesora, germaniste i komparatiste, prof. dr Zorana Konstantinovića o putopiscima i putopisima o Srbiji i Crnoj Gori („Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro“, Verlag R. Oldenbourg, München 1960).

Koristili smo i djela drugih naučnika iz oblasti književnosti, naročito disertacije Olivera Popović o italijanskim putopisima i Ksenie Polouektove o putopisu u ruskoj kulturi i istoriji, kao i monografije koje su nastale u posljednje vrijeme, a tiču se stranih – engleskih, italijanskih i francuskih putopisa o Crnoj Gori, ali i djela iz istorije i geografije, kako bismo se na relevantan način informisali o svim učesnicima kulturnih veza ove dvije zemlje datog perioda, njihovom djelu i doprinosu uspostavljanju međusobnih odnosa.

Na osnovu prikupljene građe, rad smo strukturirali tako da u uvodnom poglavlju bude predstavljen razvoj putopisa kao književnog žanra, pri čemu smo značajnu pažnju posvetili definisanju putopisa kroz jedan istorijsko-teorijski pregled kao i savremenim teorijama proučavanja putopisa. Tom prilikom izdvojili smo ključne karakteristike putopisnih djela i predstavili teorijske osnove koje su nam poslužile za interpretaciju našeg korpusa. Metodološki pristup raznorodnoj građi ovog, istorijski gledano, ipak kratkog perioda, omogućio nam je uvid u tekovine evropskog putopisa, ali i teorijske perspektive i kritički pogled na tradiciju.

U stvaranju cjelovite slike o Crnoj Gori i Crnogorcima toga vremena nezaobilazno mjesto predstavlja izdvajanje najznačajnijih posrednika u buđenju interesovanja njemačke, ali i evropske javnosti za ovu južnoslovensku zemlju, njen narod i njenog vladara, što nije bilo moguće bez analitičkog osvrta na istorijski trenutak jedne, od evropske civilizacije udaljene i egzotične kulture, ali i društveno-političkog okvira u kome su nastajale predstave i slike u putopisnim zapisima o Crnoj Gori.

Putopisna literatura o Crnoj Gori Njegoševog doba u našem radu je prikazana hronološki, a podijeljena na nekoliko grupa, u zavisnosti od toga na koji način je nastala. Prvu grupu čine putopisna djela koja su prevedena na njemački jezik sa nekog drugog stranog jezika i koja su u to vrijeme učinila ogroman uticaj na putnike širom Evrope. Druga grupa prikazuje putopise koji su originalno nastali na njemačkom jeziku i uticali na porast interesovanja putnika koji su kasnije posjetili Crnu Goru. U okviru grupe putopisa nastalih izvorno na njemačkom jeziku govori se i o putopisima koji nijesu nastali na osnovu putovanja u ovu zemlju, već na osnovu putopisa i članaka u novinama drugih putopisaca, ali po svim karakteristikama, osim po onom najvažnijem – putovanje, odgovaraju ovom književnom žanru, nudeći korisne i istinite podatke. U okviru datih grupa nije se odstupalo od hronološkog principa kako bi se nedvosmisleno ukazalo na intenzitet pisane riječi stranog pisca o ovoj zemlji i ljudima u kratkom vremenskom periodu.

Pojedinačne putopise smo interpretirali tako što smo u svakom posebnom slučaju izdvajali kulturni okvir iz kojeg dolazi autor, jer je to nesumnjivo uticalo na oblikovanje njegove slike o Crnoj Gori, kao i to koju je literaturu koristio i da li se njihova slika o ovoj zemlji, ukoliko ju je više puta posjetio, značajnije mijenjala. Pitanje *Drugosti* u skladu sa ličnim iskustvima stranih pisaca u odnosu na dati kulturno-istorijski trenutak je, dakle, jedno od osnovnih pitanja koje smo pokušali da razjasnimo.

Opšti osvrt predstavlja jedan uopšteni prikaz njemačkog putopisnog diskursa o Crnoj Gori, sa pregledom tema kojima su se njemački autori najčešće bavili u prikazivanju ove zemlje i ljudi, kao i načina na koji su ih obrađivali, jer upravo način prikazivanja crnogorskog kulturnog prostora nedvosmisleno određuje dominantan model percepcije Crne Gore u navedenom istorijskom periodu. Teorijski pristup ove analize je utemeljen u interpretacijama autora koji su izučavali predstavljanja balkanskih zemalja i utvrdili književno-istorijske izvore diskursa o njima.

Uz bibliografiju njemačkih putopisa o Crnoj Gori, koja je sastavljena prema hronološkom principu objavljivanja putopisnih djela, opšti osvrt i zaključak predstavljaju završnu riječ ovog rada, nakon čega slijedi popis opšte literature koju smo koristili prilikom pisanja.

U uvodu je važno napomenuti da je značaj izrade ovog naučnog priloga i ove vrste istraživanja u tome što nudi analizu neotkrivenih, zaboravljenih i nepravedno zapostavljenih njemačkih rukopisa o Crnoj Gori koji u određenoj mjeri mogu imati uticaja na sagledavanje njemačko-crnogorskih kulturnih veza, ali i uticaja na poimanje vlastite kulture, nasljeđa i bića kod Crnogoraca.

Putopis – žanrovsko određenje

Ukoliko putopisnu literaturu posmatramo u svjetlu razmatranja Pitera Hulmea (Peter Hulme) i Tima Jangsa (Tim Youngs) koji tvrde „da je putopisna priča starija hiljadu godina od same *Odiseje*“¹ jasno je da joj se može pripisati epitet jedne od najstarijih književnih vrsta, ali ne i to da je u istoriji književnosti ikada postavljena na pijedestal najpopularnijih. Iako duboko ukorijenjenom u tradiciji, putopisu ipak nije poklonjeno mnogo prostora u nekim temeljnim teorijskim razmatranjima i može se reći da se i danas u nauci o književnosti, u rasponu od čak pedeset godina, doživljava kao podvrsta, ogranak ili pojava kojoj književna kritika daje mjesto tek pratioca drugih književnih vrsta² ili pak uz hronike, dnevnike, pisma i memoare potpada pod žanr autobiografije.³

Ovakav odnos prema putopisu nije imala samo kritika i publika, već vrlo često i pisci, jer su mu uglavnom pristupali samo kao uzgrednom poslu koji i ne zahtijeva potpuni stvaralački napor, te se može reći da je, s jedne strane, zbog takvog odnosa i nastao sud koji mu u istoriji književnosti uglavnom daje skromno mjesto.⁴ S druge strane, putopisi su marginalizovana književna vrsta možda i zbog raznorodnosti naučnih disciplina kojima pripadaju njihovi pisci, i koji nijesu uvijek književnici.

Putopisi su, međutim, bili predmet proučavanja, kao i dnevnicima i autobiografijama, kada su pripadali piscima koji su već bili proslavljeni u nekom od velikih književnih žanrova, jer su pružali informacije o životu i stvaralačkom procesu pisca,⁵ kakav je slučaj, na primjer, sa Kafkinim dnevnicima, pa se danas jednako čita odlomak iz dnevnika o pisanju „Presude“ za jednu noć i sama „Presuda“. Međutim, ovi rubni književni rodovi su proučavani jer su nerijetko bili i dokument jednog istorijskog trenutka neke strane zemlje i njenog naroda i uspijevali da uhvate i prenesu duh jednog vremena.⁶ Posljednjih nekoliko decenija u naučno-teorijskoj misli se ipak razbudi interesovanje za putopisnu književnost, kritičari se bave definisanjem putopisa, kao i širokim spektrom mogućnosti njegovog tumačenja.

U nastavku ćemo pokušati da predstavimo najznačajnije žanrovske i književno-istorijske preglede putopisnog djela čiju okosnicu predstavlja samo putovanje, ali i poteškoće pri njegovom definisanju, kao i stvaranju jedne usaglašene i cjelovite definicije. Interpretaciju putopisnih djela o Crnoj Gori ćemo zasnovati na ispitivanju književno-teorijskih pristupa putopisu kao književnom žanru i njegovom diskursu.

¹ Peter Hulme, Tim Youngs, *Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge: CUP, 2002, str. 2.

² Boško Novaković, *Izbor srpskog putopisa*, Matica srpska - Srpska književna zadruga, Novi Sad, Beograd, 1961, str. 7.

³ Langer, Daniela, *Handbuch Literaturwissenschaft*, Metzler Verlag, Stuttgart, 2013, str. 179.

⁴ Boško Novaković, nav. djelo, str. 7.

⁵ Dean Duda, *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 7-8.

⁶ Isto, str. 8.

Iako se značaj putopisa kao medija za proučavanje kompleksnog kruženja informacija među kulturama ne može osporiti i iako je literatura o putopisu u posljednjih nekoliko decenija u velikom usponu, ipak je nepobitna činjenica da je ovaj književni žanr još uvijek jedna veoma labavo određena oblast književnosti i pisanja uopšte⁷ i veliki je izazov precizno definisati koja djela prema svojim karakteristikama pripadaju putopisnim djelima ili po čemu se ona razlikuju od sebi bliskih memoara i dnevnika ili autobiografija u koje ih i u najnovijim pregledima iz nauke o književnosti i dalje svrstavaju.

Popović navodi Gvanjinijevo (Elvio Guagnini) viđenje putopisne literature kao arhipelaga različitih zapisa putnika koji govore o svojim kretanjima, doživljenim zgodama i nezgodama i utiscima sa tih putovanja, pa ističe da takva definicija koja proizilazi iz same terminološke odrednice dovodi i do nedoumica. U prilog nedoumici ide i sama formalna strana, jer pisac zapravo svoj rukopis sa putovanja može dati u formi dnevničkog zapisa, pisma, reportaže, izvještaja, memoara, vodiča ili fotografskog albuma sa određenim komentarima.⁸ Duda (Dean Duda) ovom problemu dodaje i problem da se samo putovanje uzima kao tematska ili kompozicijska okosnica jednog teksta koje se onda svrstava u putopisnu književnost, a da se pritom rijetko razmatra posebnost subjekta putopisnog diskursa i razlog njegovog putovanja u određeni itinerarijum, njegova perceptivna sposobnost i pripovjedačka umješnost, kao i duh teksta u smislu njegove fikcionalnosti ili pak dokumentarnosti.⁹

Precizno definisanje ovih slojevitih književnih djela, koja mogu u sebi nataložiti čitave periode jedne kulture, nije proces bez poteškoća, jer oni zbog svoje prirode otvorenosti prema svemu što je *svoje*, ali i *drugo* u svijetu, u svim njegovim sferama, kao i tanka linija između subjektivnog i objektivnog, odnosno mogućnosti upliva raznorodnih uticaja, mogu poprimiti najrazličitije oblike.

Kategorije fikcionalnosti, odnosno nefikcionalnosti i povlačenje granica između ove dvije sfere kriterijumi su za određivanje žanrovskih odrednica kojima kritičari pristupaju kao jednim od najbitnijih. Uključujući pojam „referencijalni pakt” pokazuju neophodnost da putopisi konstantno upućuju na aktuelnu, vantekstualnu stvarnost, „jer ako svijet treba da se prikaže onakvim kakav jeste, onda nema transformisanja, nema uključivanja literarne energije“.¹⁰

Ovakav pristup, svakako, sadrži poteškoće u smislu utvrđivanja razlika između realnog i fiktivnog, ali i razlikovanja stvarnih zbivanja od izmišljenih, koja ipak podražavaju stvarnost.¹¹ Pol Tero (Paul Theroux) u prilog distinkciji između fikcije i stvarnosti dodaje „da je razlika između putopisa i fikcije razlika između bilježenja onoga što vide oči i otkrivanja onoga što zna mašta. Fikcija je čista radost – kako je tužno što ne mogu da izmislim putovanje kao fikciju.“¹² Pritom, prikazati stvarnost nije neobično ni drugim književnim rodovima, na primjer, određeni

⁷ Vladimir Gvozden, „Hronotop susreta u putopisima Miloša Crnjanskog”, u: Miodrag Maticki (ur.), *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006, str. 189.

⁸ Olivera Popović, „Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori“, neobjavljena disertacija iz italijanske književnosti, odbranjena na Filološkom fakultetu u Nikšiću, 2015, str. 5.

⁹ Dean Duda, nav. djelo, str. 31.

¹⁰ Jan Borm, „Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology”, u: Glenn Hooper, Tim Youngs (ur.): *Perspectives on Travel Writing, Studies in European Cultural Transition*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2004, str. 15-19.

¹¹ Isto, str. 15-16.

¹² Isto, str. 15.

književni žanrovi poetskog realizma mogu bolje dati obrise jednog stvarnog vremena, običaja, ubjedenja, društvenih normi nego što su to činili, danas već zaboravljeni, istoričari.¹³

Evidentno je naglašavanje uloge fikcionalnog i nefikcionalnog u putopisima, a Jan Borm (Jan Borm) navodi i interesovanje drugih kritičara za ovu problematiku, pored Pola Teroa, Dejvida Lodža (David Lodge) i Džonatana Rabana (Jonathan Raban). Lodž tvrdi da putopisi mogu da uključe fiktivne izvještaje, priče ili mitove, dok se za romane mogu koristiti istorijski događaji, materijali i dokumenta, a Raban apostrofira ovu prirodu putopisa opisujući ga kao zloglasnu, otvorenu kuću u kojoj različiti žanrovi poput dnevnika, eseja, kratke priče, pjesme u prozi ili zapisa „završavaju u istom krevetu“.¹⁴

Persi Adams (Percy G. Adams) citirajući izreku da „treba da budete oprezni miješajući neke istine sa svojim lažima“¹⁵ usmjerava problematiku u dva pravca. Iako je previše jednostavno samo kazati da je putopisna laž priča koju priča putnik ili pseudoputnik sa namjerom da obmane, ipak putopisci koji pišu neistine o svom putovanju, putovanju drugih ili putovanju koje uopšte nije ni postojalo, obično nijesu izbjegavali realnost. Piscu su koristili izmišljena imena iza kojih se prepoznaju stvarna mjesta i događaji ili su pak fiktivnu radnju uklapali u granice postojećeg, realnog, geografskog prostora. Oni su ovakvim zamjenama postizali različite efekte satiričnosti ili komičnosti. Uz to, postoje i autori koji su, opisujući u svojim djelima zemlje u kojima nikada nijesu bili, u potpunosti uticali na dalju afirmaciju putopisne literature i putopisce koji su inspirisani takvim knjigama posjetili i opisali te zemlje.

Kako tvrdi Adams, neka od tih djela su zavaravala publiku, a smatrana su autentičnim po pedesetak godina ili čak dvije stotine godina.¹⁶ Pošto je fikcionalnost osnovno obilježje lijepe književnosti, postavlja se pitanje gdje svrstati putopisna djela koja sadrže fikciju i Adams konstatuje da putopisna književnost, koja je oblikovana tako da joj se vjeruje, mora da se razdvoji od svih drugih oblika u književnosti i imaginarnih izvještaja sa putovanja,¹⁷ iako bi takvo striktno razgraničavanje vjerovatno dovelo do isključivanja djela nekih autora kao što su Gete ili Hajne, a koji su vinuli putopis u visine.

Prema tome koje karakteristike putopis treba, ili prema prethodnom izlaganju, koje ne treba da posjeduje, proističu, kako Borm smatra, iz netačnog tumačenja one teze koja je začeta još prije Hrista, a radi se o Aristotelovoj tezi o podražavanju – mimesis, jer kritičari njome ne obuhvataju sva djela pripovjedačke proze, već samo ona fikcionalna.¹⁸ Iako Adams oštro povlači liniju između „istinitih putopisa“ i „putopisnih laži“ da bi upozorio na različite vrste prevare u putopisnim izvještajima,¹⁹ ova vrsta podjele ipak ima svoja ograničenja, pa Ksenija Polouektova (Ksenia Polouektova) smatra da „čisti“ slučajevi postoje vjerovatno samo u teoriji, dok se u stvarnosti fikcija i faktičnost neprestano prepliću. Ona dodaje i da su nepristrasnost autora/pisca, njegova težnja da, bez naklonosti ka bilo kome ili bilo čemu, oslobođen od predrasuda i ličnih

¹³ Isto, str. 24.

¹⁴ Isto, str. 16.

¹⁵ Percy G. Adams, *Travelers and Travel liars, 1660-1800*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1962, str. 2.

¹⁶ Isto, str. 2-5.

¹⁷ Isto, str. 80-81.

¹⁸ Jan Borm, nav. djelo, str. 21.

¹⁹ Percy G. Adams, nav. djelo, str. 16-17.

sudova, određeni prostor i ljude i njihovu stvarnost prikaže onakvim kakvi zaista jesu, dakle, da autor prepusti činjenicama da govore same za sebe, odlika nefikcionalnih djela.²⁰

Radi specijalnog položaja putopisca kao objektivnog posmatrača i njegove namjere da u određenoj formi, dnevnika ili pisma, opiše materijalni svijet koji mu se ukazuje pred očima i da pri tom, uz česta obraćanja čitaocima sa uvjeravanjima u istinitost njegovog putopisanja, prikazuje djela kao objektivna i dokumentovana svjedočanstva o jednoj zemlji, njenoj kulturi i društvu, ekonomiji i političkim pitanjima, pitanje vjerodostojnosti se kod putopisa postavlja češće nego kod neke druge književne vrste. Cilj pomenutih umjetničkih sredstava je razdvajanje putopisa od drugih oblika pripovjedačke proze i afirmacija umjetničke autonomije putopisa kao književnog žanra.

Egzaktnim podacima opisujući određeni, stvarni svijet, bez upliva subjektivnog stava u ocjenama i viđenjima, putopisac, koji je često bio i romanopisac, na taj način pravio je jasnu razliku između ova dva žanra, do koje se veoma držalo.²¹ Ovo su dakako dovoljni razlozi da se putopisi koriste kao dokumentarni izvori i pored svoje formalne promjenljivosti i tematske raznovrsnosti.²² U poređenju sa mnogim savremenim proučavanjima i razlaganjem elementarnih istina o pripovijestima sa putovanja i putopisa uopšte, ovo se tumačenje nameće kao manjkavo u određenim segmentima. To prije svega znači da je opis nekog mjesta ili zemlje, nekog *Drugog*, neraskidivo povezan sa subjektom pripovijedanja koji samostalno pravi odabir šta će ili još važnije, kako će neku pojavu, događaj ili običaj prikazati svojim čitaocima, a taj način prikazivanja je ono što je opterećeno njegovim ličnim, intelektualnim i retoričkim sposobnostima, kao i kulturnim nasljeđem i ideološkim opredjeljenjem. Stoga, putopisna djela nisu samo „dokument o događaju“, odnosno „dokumenti koji pripadaju ovom diskursu ne dokumentuju faktualitet, već i aktualitet pisca i teksta“, pa u skladu sa tim, „žanrovi svedočenja ne predstavljaju samo posredovanje istorije, već igraju i aktivnu ulogu u istoriji na koju se odnose“.²³

Iako putopis kao jedan opširan istorijski dokument o događajima i ličnostima iz određenog vremena i sa određenog prostora predstavlja brižljivo i smišljeno prikupljene informacije tokom, ali i prije i poslije putovanja, svaki putopis, osim osobina tipičnih za ovaj književno-istorijski žanr, nosi karakteristike memoarske i autobiografske literature, a vrlo često i elemente onovremene naučne literature, s obzirom na to da li je putopisna zabilješka prenešena na papir odmah nakon događaja, pa time posjeduje dnevničke karakteristike ili su za vrijeme putovanja nastajale kratke napomene koje su nekada i mjesecima ili godinama kasnije slagane tokom „kabinetskog uobličavanja“ u tekst za objavljivanje.²⁴ Ono što određuje narativni

²⁰ Ksenia Polouektova, „Foreign land as a Metaphor of One’s Own: Travel and Travel Writing in Russian History and Culture, 1200s - 1800s“, A Dissertation in History, Presented to the Faculties of The Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Budapest, 2009, str. 9-11.

²¹ Olivera Popović, nav. djelo, str. 6-7.

²² Slobodanka Peković, „Putopis - uslovljenost žanra“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010, str. 13-14.

²³ Vladimir Gvozden, „Kako čitati putopis“, https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=731, str. 7-8.

²⁴ Ljubodrag P. Ristić, „Strani putopis kao izvor za srpsku istoriju 19. veka“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, str. 233.

konstrukt putopisa je sposobnost samog putopisca da uoči neke aspekte stvarnosti ili da velikim pojavama u datim društvenim okvirima prida veću vrijednost negoli nekim drugim.²⁵

Pošto veliki historijski događaji uglavnom mijenjaju shvatanje vremena i prostora i vrijednosti uopšte, ni putopisci nisu ostajali imuni na to, pa i kada bi odbijali da se politički ili ideološki opredijele u svom djelu, oni su ipak pisali sa određenim političkim ili ideološkim predujebjenjem, a tome bi se prilagođavao i čitalac sa svojim uvjerenjima, pa bi i čitalac imao mogućnost da svoja uvjerenja „učita u tekst“.²⁶ Dakle, analizirajući opisane predjele ne treba gubiti iz vida činjenicu da su sve vrste opisa pod uticajem „mentalne geografske karte“ autora, preuzimanja negativnih i pozitivnih stereotipa koji odlučuju o procjeni viđenog i doživljenog, kao i njegovog intelektualnog porijekla, njegove konfesije, ali i ciljane publike.²⁷ Iz ovoga proizilazi da je pripovijedanje o stvarnosti zapravo piščevo viđenje te stvarnosti, jer pripovijedanje podrazumijeva kako određene kategorije, cjelovitost, logičku organizaciju, tako i kriterijume selekcije i potrebu za sažimanjem, ali najprije, interpretaciju viđenog koja je neraskidivo povezana sa autorovim kulturnim nasljeđem, očekivanjima ili namjerama.²⁸

Da bi se postigao utisak vjerodostojnosti, sve dnevničke i epistolarne forme sačinjene su uz upotrebu umjetničkih sredstava ili u skladu sa nekim umjetničkim zakonitostima, jer takve forme i nastaju na osnovu nekog proživljenog iskustva i tada manjkavosti prisjećanja mogu da se dopune djelima drugih autora ili sopstvenim, već objavljenim knjigama,²⁹ zbog čega im se često pripisuje naziv „nefikcionalni roman“.³⁰ Žan Vivis (Jean Viviès) tome dodaje i da su putopisi, ako ne mješavina, onda u najmanju ruku udruživanje žanrova i diskursa i da ne postoji dihotomija između romana i putopisa, nego je tu prije riječ o gradaciji. Putopisni izvještaj je istinska „montaža“, situiran je na tački susreta ili tački kontradikcije između pogleda i uvida, popisa i pronalaska, između fragmenta i cjeline i od romana se razlikuje po pristupu čitanju ovog heterogenog žanra³¹ koji se prije svega nudi kao stvarno proživljeno iskustvo, za razliku od romana koji se odmah podvodi pod pojam fikcije. Dakle, element razlikovanja romana i putopisa počiva i na čitaočevom pristupu ovim žanrovima.

Putopisne pripovijesti kritičari Patrik Holand (Patrick Holland) i Grejem Hagn (Graham Huggan) nazivaju „činjeničnom fikcijom“ dok ih Fasel (Paul Fussell) određuje kao „posredovanje između činjenice i fikcije“, a čije se osnovne karakteristike – da se odnose na stvarne ljude, mjesta i događaje sa kojima se pisac susrijeće, kroz veoma lično, subjektivno posmatranje i slobodnu interpretaciju prepliće sa pričama koje po sopstvenom izboru uzima iz historije, geografije, antropologije i drugih društvenih nauka ili pak sa izmišljenim pričama i mitovima.³² Različiti su motivi koji pisca odvedu daleko od ličnog proživljenog iskustva do

²⁵ Olivera Popović, nav. djelo, str. 7.

²⁶ Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 11-12.

²⁷ Brigitte Bönisch-Brednich, „Reiseberichte des 18. und 19. Jahrhunderts“, u: Silke Göttisch, Albrecht Lehmann (ur.), *Methoden der Volkskunde, Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*, Reimer Verlag, Berlin, 2007, str. 130-131.

²⁸ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 11-12.

²⁹ Olivera Popović, nav. djelo, str. 8.

³⁰ David Lodge, „The Novelist Today: Still at the Crossroads?“ u: *The Practice of Writing*, Penguin, London, 1997, str. 8.

³¹ Jean Viviès, *English Travel Narratives in the Eighteenth Century: exploring genres*, translated by Claire Davison, Ashgate, Aldershot, 2002, str. 107-110.

³² Patrick Holland, Graham Huggan, *Tourists with Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel*

druge „realnosti“, realnosti putopisnog izvještaja, i o tome iscrpno i na osnovu primjera piše Persi Adams, tvrdeći da pisac smišljeno praktikuje laži. Zašto pisac koristi laži?

„Velika privlačnost laži je da je ona nešto lično. Ona ti pripada, ona je tvoj rad (...) Kad lažeš ti ulaziš u poredak stvari, mijenjaš ih, i raspolažeš njima kako tebi odgovara (...) Ti si pjesnik, ti si bog (...) Neko je gospodar laži, neko je sluga istine.“³³

Pisac nije u obavezi da čitaocu saopšti istinu, ali i da bi zabavili publiku, ili joj se predstavili kao veliki heroji, pisci su se koristili lažima – čak je bilo onih koji su mijenjali godinu svog rođenja kako bi se mislilo da su učestvovali u nekom ratu ili svjedočili nekom velikom događaju. Određenu ulogu u tome mogli su igrati sujeta i predrasude, ali i ekonomski aspekt – knjige sa nevjerojatnih, čudesnih putovanja su se bolje prodavale i autori „putopisnih laži su punili svoje džepove“.³⁴

Međutim, razlika ne bi trebalo da se uspostavlja u odnosu same stvarnosti i njenog opisa (referent vs. representation), nego između različitih oblika predstavljanja same stvarnosti (signifier vs. signifier) i njihove poetske i/ili političke snage i efektivnosti, jer je svaka vrsta „pisanja stvarnosti“ ili pisanja o njoj, ujedno i jedna njena interpretacija.³⁵ Ono što putopis čini književnim žanrom i razlikuje ga od turističkog vodiča, eseja ili naučne studije, pored njegove povremene dramatizacije, odnosa objektivno-subjektivno, jesu svakako jezik i stil.³⁶

Putopise, smatra Borm, ne treba sagledavati kao vrstu, nego je neophodno iznaći zajednički termin za sve tekstove, fiktionalne i nefiktionalne, čija je osnovna tema putovanje, jer definisanje putopisa izmiče upravo zbog njegove višeznačnosti i hibridnosti.³⁷ Ovo shvatanje pokreće novo pitanje – da li istim terminom možemo obilježiti djela od Homerove „Odiseje“, Swiftovih „Guliverovih putovanja“, Danteove „Božanstvene komedije“, Darwinovih „Putovanja prirodnjaka oko svijeta“, Geteovog „Putovanja po Italiji“, Humboltovog „Drugog naučnog otkrića Amerike“ ili Hajneovog „Putovanja po Harcu“. U tom slučaju, temu putovanja bi trebalo posmatrati iz dva ugla: kao predmet naracije – pripovijedanje o stvarnom putovanju, i kao narativnu strukturu – način konstruisanja priče, pri čemu bi u putopisnu književnost onda mogla da se svrstaju djela iz prve grupe.³⁸

Nazivajući putopise književnim fenomenom i odvajajući ih od turističkih vodiča, Fasel ih označava kao podvrstu memoara u kome autobiografsko pripovijedanje proizilazi iz govornikovog susreta sa udaljenim i nepoznatim predjelima, za razliku od romana, i autor prisvaja pravo na istinitost svojih putopisanja stalnim upućivanjem na stvarnost.³⁹ Videnje

Writing, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998, str. 8-10.

³³ Percy G. Adams, nav. djelo, str. 10.

³⁴ Isto, str. 2-11.

³⁵ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 11.

³⁶ David Chirico, "The Travel Narrative as a (Literary) Genre", u: Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (ur.) *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press Budapest, New York, 2008, str. 50-58.

³⁷ Jan Borm, nav. djelo, str. 13.

³⁸ Olivera Popović, nav. djelo, str. 9.

³⁹ Paul Fussell, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, Oxford University Press, New York, 1980, str. 203.

putopisa kao vrste memoara bi isključilo sva ona djela koja koriste tehniku hronološkog pripovijedanja umjesto retrospektivnog.⁴⁰

Bez obzira što su „putopisne pripovijesti stare koliko i sama putovanja, ako ne i starije“,⁴¹ Todorov (Tzvetan Todorov) smatra da je neophodno na primjerima utemeljiti i odrediti jedan prozni tekst kao putopis. On, naime, govori o alegorijskom putovanju, jer alegorija upućuje na nešto drugo od onoga što označava, u kome je putovanje za autora samo izgovor da bi izrazio svoje mišljenje. Druga vrsta su nealegorijski putopisi koje naziva impresionističkim, jer su prošli test vremena i u njima autor jasno posreduje lične impresije, ali nema namjeru da nas pouči „nečemu drugom“. ⁴² Todorov misli da se za savremeni trenutak moraju razmotriti još dva preduslova da bi se jedan tekst nazvao ovim književnim žanrom. Prvi su očekivanja čitalaca koja, naravno, nijesu ista danas i prije nekoliko vjekova, jer mi danas čitamo iste tekstove „drugim očima“, to jeste, u pitanju je priroda savremenih očekivanja gdje današnji čitalac traži da između subjekta posmatranja i posmatranog objekta postoji određena tenzija ili određeni balans. To je ono što riječ putopis implicira – pripovijest je lični utisak, a ne objektivna deskripcija, a putovanje je okvir za okolnosti u kojima nastaju ti utisci. Granice putopisa su jasne sve dok autor ne priča o sebi, jer se tu izlazi iz granica ovog žanra ka autobiografiji ili, s druge strane, naučnoj literaturi. Drugi preduslov je odlika putopisa koja nije otkrivena njegovim imenom, a to je smještanje ispriповijedanog iskustva u prostoru i vremenu.

Sa tačke gledišta savremenog čitaoca „istinski“ putopis mora da otkrije *drugost*, što znači da putopisac treba da opiše zemlju i ljude koje odražavaju različitost sa samim piscem i njegovom publikom. *Drugost* se razoktriva putovanjima u udaljene zemlje ili neevropske civilizacije, pri čemu se ističe uloga anonimnog autora koji nije profesionalni pisac, a ne, na primjer, putovanjem iz Francuske u Italiju, gdje je zbog sličnosti kultura i činjenice da Italijani nijesu drastično drugačiji od Francuza, manjak alteritera, i čitaoca u tom slučaju može da intrigira ličnost poznatog pisca. Todorov ovome dodaje i uslov da pisca i čitaoca treba da dijeli najmanje jedna generacija, jer je vremenska, odnosno generacijska razlika neophodna da bi *drugost* mogla da se otkrije upravo u nedijeljenju istih ideoloških pogleda na svijet. Cvetan Todorov, dakle, postavlja jasnu razliku između pisca i njegovog čitaoca, s tim što on ne smije da bude ni suviše različit od svoje publike, u svakom slučaju ne toliko različit kao ljudi koji su tema njegovog putopisanja.⁴³ Na pitanju *drugosti* insistira i Kejsi Blenton (Casey Blenton), u svom djelu „Travel Writing: The Self and the World“, kao na osnovnoj odlici putopisne literature.

U oštroj suprotnosti ovim stanovištima stoji viđenje Polouektove, koja u svom radu, oslanjajući se na teoriju Meri Luis Pret (Mary Louise Pratt), tvrdi da se putopis kao književni žanr rodio iz piščeve preokupacije sobom, a to, prenešeno u jedan širi okvir, znači da se putopisni zapisi autora napisani na putovanju po svojoj zemlji, kao i oni zapisi u kojima stvarnost druge zemlje služi samo kao rekvizit sa piščevu samorefleksiju, prema Todorovljevoj definiciji isključuju.⁴⁴

⁴⁰ Olivera Popović, nav. djelo, str. 9.

⁴¹ Tzvetan Todorov, „The Journey and Its Narratives“, u: Tzvetan Todorov, *The Morals of History*, translated by Alison Waters, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, str. 60.

⁴² Isto, str. 66.

⁴³ Isto, str. 65-70.

⁴⁴ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 62-63.

U iznalaženju definicije putopisa kao književnog žanra Debi Lajl (Debbie Lisle), polazeći od Todorovljevih odrednica koje iznosi u „Porijeklu žanra“, utvrđuje pet opštih kriterijuma koje određuju putopis kao književni žanr:

- Putopisi počivaju na putovanju – potreba da se negdje ode;
- Putopisi su priče – imaju narativni okvir koji slijedi linearni tok od početka, sredine i kraja, to jeste narativna struktura putopisa sadrži putovanje i obrnuto;
- Putopisi se klasifikuju kao nefikcija – oni izvještavaju o stranim zemljama i ljudima koristeći činjenice;
- Putopisi koriste sredstva fikcije (metafora, simboli, personifikacija) da bi interpretirali činjenice;
- Putopisi se primarno zasnivaju na razlikama – razlike se odnose, kako i Todorov tvrdi, na prostorne i vremenske razlike, a ovim Lajl dodaje i još jednu. Ta razlika se uspostavlja između pisca i *drugog*, onog o kome se piše, a oni su ne samo prostorno distancirani, nego su smješteni i negdje u prošlosti, jer pisac može da se „vrati nazad kroz vrijeme“, što u konačnom ima za posljedicu evolucionističko objašnjenje stepena razvoja jedne civilizacije koja nije drugačija samo što je negdje drugdje, već i što je na drugom, možda nižem stepenu razvoja.⁴⁵

Dean Duda se svojom definicijom na nekim mestima susrijeće sa prethodno iznešenim stanovištima, ali se nesumnjivo na određenim mjestima i razilazi.

„Putopis je književna vrsta tematski oblikovana vjerodostojnim putovanjem subjekta diskursa (putopisca) koji pripovijeda zgođe na putu, opisuje prostore kojima putuje i mjesta na kojima boravi, iznosi svoja zapažanja o ljudima koje na putu susreće, o njihovim običajima i načinu života te počesto o kulturnim i umjetničkim znamenitostima krajeva u kojima se zatječe“.⁴⁶

Upravo zbog vjerodostojnosti putničke djelatnosti koja utemeljuje žanr, putopis pripada nefikcionalnim pripovjednim proznim oblicima i treba ga razlikovati od fikcionalnih tekstova koji sadrže putovanje kao tematsku okosnicu, pa su pripovijedanje i opisivanje temeljni putopisčevi izražajni postupci.⁴⁷

Oslanjajući se na definiciju Filipa Ležena (Philippe Lejeune), a slično Dudi, Dejvid Kiriko (David Chirico), svoju definiciju putopisa predstavlja raslojavajući putopis na konstitutivne elemente:

- Pragmatična funkcija – nefikcija;
- Naratološka funkcija:
 - a) pripovijedna
 - b) prvo lice
 - c) razvija se u skladu sa činom naratorovog putovanja, a time je određen i zaplet;
- Tematska funkcija – opisuje putovanje čovjeka i prostora kroz koji prolazi i koji posjećuje;

⁴⁵ Debbie Lisle, *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*, Cambridge University Press, New York, 2006, str. 35-43.

⁴⁶ Dean Duda, nav. djelo, str. 48.

⁴⁷ Dean Duda, nav. djelo, str. 48.

- Fonološka funkcija – proza.

Određivanjem ovih duskurzivnih funkcija on ujedno često zamagljene i problematične granice putopisa razgraničava sa srodnim žanrovima poput turističkog vodiča, pripovijetkom čija je tema putovanje, biografijom putnika, izvještajem sa putovanja, autobiografijom, novinarskim esejom i putopisom u stihu.⁴⁸ Posljednji navedeni, putopis u stihu, jeste tačka mimoilaženja Dude i Kirika sa Zvederom fon Martelsom (Zweder von Martels), koji smatra da se ovaj književni žanr javlja „u prozi i poeziji“ i često je dio istorijskih i autobiografskih djela.⁴⁹

Predstavljanjem definicija putopisa renomiranih kritičara ove oblasti lako se dolazi do zaključka da čvrsta i sveobuhvatna definicija još nije na pomolu i da saglasnost oko konstitutivnih elemenata putopisa kao književnog žanra još nije postignuta.

Trebalo bi imati u vidu i Deridino stanovište da se žanrovi ne mogu klasifikovati, to jeste, da ih je nemoguće ne miješati, jer je zabluda da postoje „nekontaminirani“ žanrovi⁵⁰ – moguće je imati miješanje žanrova u jednom tekstu. U tom slučaju, dovoljno je zanemariti neki konstitutivni element djela da bi ono pripalo nekom određenom žanru, a oni pritom nikad nijesu u potpunosti zanemareni niti izostavljeni već ne pripadaju nijednom žanru u potpunosti, i zapravo čine jedan tekst hibridnim, u smislu da sadrži osobine više žanrova.⁵¹ Ovom mišljenju se pridružuje i Slobodanka Peković, tumačeći putopis kao potpuno neuhvatljiv i lako prilagodljiv književni oblik svim formalnim i tematskim zahtjevima svog stvaraoca. Pošto se u putopisu ne mogu povući jasne granice određenog žanra on može biti u bilo kakvoj formi, prozi ili stihu, napisan kao roman, pikarski roman ili pismo, putopisni feljton ili esej, reportaža ili izvještaj, kulturno-istorijska ili bilo koja druga rasprava, i može da posreduje mnoštvo faktografskih podataka ili pak da bude lični iskaz autora.⁵²

⁴⁸David Chirico, “The Travel Narrative as a (Literary) Genre”, u: Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (ur.) *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press Budapest, New York, 2008, str. 39-42.

⁴⁹Zweder von Martels, “Introduction: The eye and the eye’s mind”, u: Zweder von Martels (ur.), *Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholarly Discovery and Observation in Travel Writing*, Brill, Leiden, 1994, str. XI.

⁵⁰Jacques Derrida, *The Law of Genre*, translated by Avital Ronell, *Critical Inquiry*, 1980, vol. 7, br. 1, str 57.

⁵¹Isto, str. 59-65.

⁵²Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 13-14.

„Slike sa putovanja“ na viševjekovnom putovanju

Iza imena putopisaca stajala su njihova različita interesovanja i profesije, od diplomata i državnika, geografa i botaničara, do trgovaca, ljekara i pisaca, i oni su, obavljajući svoje poslove koji su ih često odvodili na razna putovanja, u susretu sa drugim narodom, njegovim neobičnim običajima, društvenim okolnostima, političkim i ekonomskim pitanjima i vjerskim ubjeđenjima, bilježili i opisivali sve ono što su zaticali u stranoj zemlji. To je, kao po pravilu, budilo interesovanje domaće publike iz dva razloga. Jedni su ta štiva čitali iz zabave, a drugi, koji su željeli da prošire svoja znanja, služili su se tim štivima kao izvorima za dalja istraživanja nekih prostora i njihovih stanovnika. Stoga su putopisi, bez obzira na upitnost njihovog položaja kao književnog žanra, uživali veoma dugo izrazito veliki ugled. Zbog ovakvog pristupa putopisu njihov značaj je u kulturnom i društvenom smislu, u najširem značenju tih riječi, nemjerljiv.

Ono što je bilo putovanje iz znatiželje, da bi se vidjelo i doživjelo nešto novo, tokom renesanse postaje legitiman motiv za sakupljanje i posredovanje znanja, jer su putnici važili za pronalazače svijeta i posrednike koji donose činjenice. Putnici nijesu pritom imali samo ulogu onoga koji je u mogućnosti da priušti novo znanje, nego je njihov pogled na *drugo* ili strano otkrivao i poziciju ili mišljenje samog putnika.⁵³ Poseban odnos prema putovanju razvili su u XVI vijeku humanisti, koji su *veliko putovanje* (*Grand Tour* ili *Kavalierreise*) uzdigli na nivo odlučujućeg instrumenta u obrazovanju. Naime, gospoda iz više klase počinje da praktikuje, kao uobičajenu naviku, slanje sinova u inostranstvo u okviru procesa odgoja i obrazovanja i to je od kasnog XV vijeka do početka XVII vijeka bio opšte prihvaćen običaj.

Veliko putovanje kao veza između ritterske i akademske tradicije vodi ka nastanku nove discipline, pri čemu vaspitač-privatni učitelj, koji je bio pratilac mladih plemića, ne samo da razvija nove metode putovanja, izmišlja nove kategorije posmatranja i tehnike zapisivanja, nego i piše vodič otmenih umjetnosti i manira.⁵⁴ Kako je posjedovanje svijeta u obliku informacija postao „plemeniti“ motiv putovanja,⁵⁵ a shvatanje putovanja kao oblika obrazovanja i kultivisanja običaja učinilo neophodnim sistematizaciju znanja stečenog na putovanju, to jeste, bilo je važno razdvojiti važno od nevažnog i iskustvo pretočiti u znanje, vaspitači su u XVI vijeku napravili sistem posmatranja i opisivanja za mlade plemiće, nametnuvši im vođenje dnevnika sa putovanja.

Humanisti i ljekari izrađivali su svoje upitnike (*Fragebogen*)⁵⁶ ili, kako ih je nazivao humanista i ljekar Hilarius Pirkmair (Hilarius Pyrckmair) *Apodemik*, što je najbliže pojmu „umjetnost putovanja“ na njemačkom jeziku (*Reisekunst*), sa značenjem vođenja dnevnika sa putovanja koji je podrazumijevao i tehnike posmatranja i vrednovanja.⁵⁷

⁵³ Eric J. Leed, *Die Erfahrung der Ferne, Reisen von Gilgamesch bis zum Tourismus unserer Tage*, Campus Verlag, Frankfurt, New York, 1993, str. 176-194.

⁵⁴ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 200.

⁵⁵ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 209.

⁵⁶ Justin Stagl, *Eine Geschichte der Neugier, Die Kunst des Reisens 1550-1800*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2002, str. 124.

⁵⁷ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 201.

Štagl (Justin Stagl) tvrdi da je putovanje dobilo na značaju kada se intelektualna radoznalost probudila tragajući za najrazličitijim znanjima o savremenom svijetu, mjestima i ljudima, koliko i o predjelima starih Grka i Rimljana.⁵⁸ Velika geografska otkrića podstakla su i istraživanje manje poznatih predjela svijeta, ali i Evrope, a dodatni podstrek je bio stav prema novootkrivenim narodima novog svijeta. Naime, te narode su došljaci doživljavali kao antičke, paganske narode, i pošto je hrišćanstvo bilo sveobuhvatna kategorija evropskog identiteta, paganstvo je bilo jasna kategorija svega što je značilo „postojanje drugog“.⁵⁹ Istraživanja iz različitih oblasti, geografije, botanike, geologije, kao i snažniji diplomatski odnosi i razvoj trgovine između zemalja postaju prilika da se te zemlje bolje upoznaju, što je još jedan od elemenata koji doprinosi porastu popularnosti putopisa.

Uspostavljenje direktnih kontakata omogućilo je upoznavanje sa drugim kulturama i način usvajanja znanja iz političkih i ekonomskih nauka, moderne istorije, ali i stranih jezika, pa su moda putovanja i zapisi sa tih putovanja i zbog toga važili za nezaobilazna štiva.⁶⁰ Najprije znatiželja, potom potreba da se strana zemlja upozna, doprinijela je važnosti putopisa koji je predstavljao dokument o društvenom i kulturnom životu jedne zemlje, njenoj istoriji i geografiji, ali je služio i kao zapis pomoću koga su se naučnici bavili izabranim naučnim oblastima u svojoj zemlji, te su zbog toga, kako je već napomenuto, sačinjavali uputstva za pisanje putopisa, kako bi se iskustvo sa putovanja po povratku analizom lakše pretvorilo u nauku. Pomenuti Pirkmair je insistirao na dnevniku koji je putopisac vodio tako što je iskustva sa putovanja bilježio onim redoslijedom kojim su se događala, i zatim, cjelokupno znanje o nekom mjestu ili regiji pisac je morao da zabilježi u formi enciklopedije.⁶¹ Međutim, najviše uticaja i slave sa upućivanjem putopisaca u to šta treba da uhvati njihovo oko kada se jednom krene na put i sa kojim znanjem o drugima treba da se vrate imao je esej „O putovanju“ Frensis Bekona (Francis Bacon, 1561-1626), engleskog filozofa, državnika i pisca. Lord Verulam, naime, pravi popis stvari i mjesta koje treba posmatrati.

„Stvari koje treba da vidite i zapazite su: kraljevski dvorovi, pogotovo kad pružaju prijem ambasadorima; sudnice, dok sjede i slušaju slučajeve; i tako crkvene skupove; crkve i manastire, sa spomenicima koji postoje u njima; zidine i utvrđenja gradova, i naselja, varoši i luke; starine i ruine; biblioteke; fakultete, rasprave i predavanja, gdje ih ima; mornaricu i flotu; kuće i javne i privatne vrtove u blizini velikih gradova; oružarnice; skladišta oružja; časopise; mjenjačnice; berze; stovarišta; vježbe; konjaništvo, mačevanje, treniranje vojnika i slično; komedije, takve u kojima se pribjegava boljim ljudima; riznice dragulja i haljina; ormari i rijetkosti; i kao zaključak, šta god je vrijedno pamćenja, u mjestima koje posjećujete.“⁶²

Instrukcije za pisanje nijesu imale cilj samo da donesu pregršt različitih informacija, nego da omoguće neophodne podatke za istraživanje naučnicima koji nijesu putovali, a zavisili su od

⁵⁸ Justin Stagl, nav. djelo, str. 72.

⁵⁹ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 177.

⁶⁰ Olivera Popović, nav. djelo, str. 13.

⁶¹ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 199-203.

⁶² Francis Bacon, „Of travel“, u: Francis Bacon, *Essayes or Counsels, Civill and Morall*, London, 1625, <http://www.luminarium.org/renascence-editions/bacon.html>

tih putnika, nerijetko ne toliko učenih i obrazovanih ljudi.⁶³ *Grand Tour* je, kao što smo već pomenuli, glasoviti primjer obrazovnog putovanja, koje je, kako pominje Džejms Buzard (James Buzard), kao i Lid, imalo za cilj edukaciju mladića iz vladajuće klase, da bi se oni po povratku u domovinu prihvatili neke vladajuće pozicije u društvu.⁶⁴

Prema Briliju (Attilio Brilli), kako citira Popović, u XVIII vijeku dolazi do procvata putopisne književnosti i smatra se „zlatnim vijekom putovanja“, a znak „očevidne i kulturno podržane manifestacije pravog ludila koje je zahvatilo najmućnije evropske društvene slojeve“ i popularnost putopisne književnosti u periodu prosvjetiteljstva uslovljena je „obnovljenom vjerom u jedinstvenu suštinu ljudske prirode“, pod velom „različitosti običaja, zakona, religija i jezika naroda i nacija“.⁶⁵ Kosmopolitizam prosvjetiteljstva se ispoljio upravo u opisivanju različitosti, neobičnosti i bizarnosti, ukoliko različitost može da se dovede u vezu sa principom jedinstvenosti.⁶⁶

Osamnaestovjekovni putnici sopstvenu spoznaju o svijetu zasnivaju na činjenicama koje su provjerljive i uvjerenju da se sve može premjeriti i prebrojati, a u svojim namjerama da budu objektivni zapisničari trude se da ne upliću lične doživljaje. Putnici XVIII vijeka osim same istorije, žele da otkriju i rekonstruišu razvoj prošlosti, ali ne radi nje same, već da bi odredili sopstveno mjesto u istoriji civilizacije.⁶⁷ U filozofskim putovanjima, kako ih Lid naziva, razvoj civilizacije je metodom poređenja tumačen kroz evolucionistički model i to istovremeno kao propast i kontaminacija prvobitnog stanja sreće i nevinosti i, s druge strane, razvoj, zrelost i civilizovanost kao prevazilaženje primitivnosti.⁶⁸ Necivilizovani svijet svoga vremena doživljavali su kao novi svijet, ali ne zato što je novootkriven, nego zato što se na njega gledalo kao na svijet mladosti ljudskog društva, dok se tadašnja evropska civilizacija posmatrala kao visokorazvijena i napredna.⁶⁹ Dok su sistematizacija, vjera u postojanje objektivne istine i debata da se ona može dokučiti ličnim iskustvom bili srce evropskog intelektualnog i naučnog diskursa, jedinstvena geografska istraživanja su, udružena sa prosvjetiteljskim povjerenjem u krajnje granice ljudskog razuma da opiše, izmjeri, klasifikuje i mapira novootkrivenu ljudsku i prirodnu raznolikost, proizvela najuticajniju paradigmu naučnog putovanja.⁷⁰

Naučna putovanja postaju središte interesovanja osamnaestovjekovnih putnika, koji osim što teže upoznavanju prirode, njene klime, tla i flore, žele da upoznaju i stanovništvo i društveno-političko uređenje neke zemlje. U tom dobu elite, koja je u potrazi za sintezom i koja upoređivanjem dolazi do opštih zaključaka, „znanje se organizuje, uređuje, klasifikuje“.⁷¹ Putnici-učenjaci toga vremena, koji su bili naklonjeni i putovanjima u metropole ozarene naučnim i kosmopolitskim duhom, vjerovali su u superiornost evropskog prostora, a putovanje i istraživanje su doživljavali kao empirijsko posmatranje činjenica sa osnovnim zadatkom njihovog povezivanja, utvrđivanja „geografije svijeta i njeno arhiviranje u glavnim gradovima,

⁶³ Peter Hulme, Tim Youngs, nav. djelo, str. 4.

⁶⁴ James Buzard, “The Grand Tour and after (1660 -1840)”, u: Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 38.

⁶⁵ Olivera Popović, nav. djelo, str. 14.

⁶⁶ Isto, str. 14.

⁶⁷ Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 16-17.

⁶⁸ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 186-187.

⁶⁹ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 177-184.

⁷⁰ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 50-51.

⁷¹ Vladimir Gvozden, nav. djelo, str. 11.

salonima, bibliotekama, kabinetima čudesa i zbirnama⁷². Ovome u prilog govori i Meri Luiz Pret navodeći „dva prilično nova i istinska evropska događaja“ – Lineovo (Carl von Linné)⁷³ djelo „Sistem prirode“ („The System of Nature“) u kome je izložio klasifikacioni sistem po kome kategorizuje, u evropskim okvirima, sve poznate i nepoznate biljne vrste na planeti, i prvu veliku evropsku internacionalnu naučnu ekspediciju koja je imala cilj da jednom zauvijek utvrdi tačan oblik Zemlje.⁷⁴ Koicidencija ova dva događaja sugerise veoma važnu promjenu evropskog elitističkog poimanja sebe i svog odnosa prema ostatku svijeta, a Pret je naziva „planetarnom sviješću“.⁷⁵

Iako se i u XVIII vijeku, još kroz upitnike (*Interrogatoria*), metodika putovanja vraća na humanističke konvencije „razumnog putovanja“ (*vernünftige Reise*) iz koga se razvio rod turističkog vodiča i oblik etnografskog izvještaja, a svodio se na prikupljanje velikog broja informacija putem odgovora na konkretna pitanja,⁷⁶ osamnastovjekovni putopisi i dalje insistirajući na informacijama i podacima, ipak prave zaokret tako što stavljajući težište na činjenice, oni ističu ograničenost tačke gledišta posmatrača, i sa druge strane, tačno i „istinito“ opisuju svijet, što isključuje čuderno i neobično iz putopisa kao jednu od, do tada, posebnih draži putopisne literature.⁷⁷

Novi putopisi orijentisani na opisivanje, imenovanje i katalogizaciju sa težnjom da dosegnu objektivnost u sagledavanju nepoznanica kod *Drugog* pripovijedaju jednu priču vjernu stvarnosti koja se kreće u granicama iskustva. Dakle, potiskivanje subjektivnosti postaje „jasno definisana konvencija putopisne literature XVIII vijeka – putopisac ne smije da priča o sebi“,⁷⁸ nego na osnovu ličnog iskustva uz pomoć čula vida, sposobnosti da misli, piše i utvrđuje dogme, stvara putopisne izvještaje koji raspolažu takvim podacima da oni postaju osnovni temelj znanja prirodnim i društvenim naukama.⁷⁹

Iako je izgledalo da je razlika između moreplovca i filozofa samo u tome što jedan vodi dnevnik, vrši posmatranja i služi se naučnim instrumentima, kao što je samo njemački prirodnjak, humanista, prijatelj naroda, član trideset akademija i preko stotinu naučnih društava i institucija, sedmostruki počasni doktor, a počasni građanin Berlina i Potsdama i borac za ljudska prava protiv rasne diskriminacije i svakog vida izrabljivanja i kolonijalne represije, Aleksandar fon Humbolt (Alexander von Humboldt, 1769-1859),⁸⁰ spreman kretao na svoje istraživačke ekspedicije opremljen hronometrima, ahromatskim teleskopom, mikrometrom, barometrom, elektrometrom, cijanometrom, instrumentima za analizu i premjeravanje, ipak su ti iscrpni

⁷² Isto, str. 11.

⁷³ Carolus Linnaeus (Carl Linnaeus ili Carl von Linné) je bio švedski prirodnjak i istraživač koji je prvi utvrdio principe definisanja prirodnih rodova i vrsta organizama i izmislio jedinstven sistem za njihovo imenovanje, takozvanu binomnu ili binarnu nomenklaturu. Up: Encyclopaedia Britannica, <https://www.britannica.com/biography/Carolus-Linnaeus#info-article-history>

⁷⁴ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London, New York, Routledge, 1992, str. 15.

⁷⁵ Isto, str. 15.

⁷⁶ Justin Stagl, nav. djelo, str. 368.

⁷⁷ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 201-203.

⁷⁸ Isto, str. 204.

⁷⁹ Isto, str. 205.

⁸⁰ Kurt-R. Biermann, *Alexander von Humboldt*, BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1980, str. 5-6.

podaci koje su prikupljali učenjaci na svojim putovanjima bili osnov kako za nauku, tako i za one ljude koji nijesu ništa mogli da vide niti su imali slična lična iskustva.⁸¹

Uloga informacije-činjenice je za ovaj period više nego evidentna, kao i uloga putopisca koji je zapisničar onoga što na najobjektivniji način posmatra, tako da osamnaestovjekovni čovjek spoznaje na osnovu provjerljivih činjenica i sa uvjerenjem da se sve može prebrojati i premjeriti, a odatle proizilazi i „pretežno građanska i muška slika svijeta“ koja se ogledala u tzv. „objektivnim putopisima: etnološkim, botaničkim, zemljopisnim“, čija je osnovna odlika „predmetnost svijeta i brojana vrijednost“.⁸² Međutim, pokazalo se da želja za mapiranjem svijeta nije bila samo težnja za sakupljanje znanja, već da je tehnološki i naučni empirizam zapravo išao u korak sa imperijalističkim težnjama.⁸³

Naučnim opisom stranih zemalja koji služe kao pozadina putopišćeve priče i glorifikacijom i sentimentalnim pristupom pripovjedačevom iskustvu u neprijateljskom okruženju dolazimo do druge vodeće paradigme kojom se predstavlja strani svijet, a to je sentimentalni putopis. Sentimentalni putopis naglašava unutrašnji svijet, putnikove misli i reakcije,⁸⁴ a avanture i teme opstanka u prijetećem okruženju, koje se baziraju na političkim i filozofskim idealima, imaju najveći značaj.⁸⁵

Pojavom romantizma odbacuje se prosvjetiteljski racionalizam u korist osjećanja koja imaju presudnu ulogu posrednika između svijeta i njegovog posmatrača, i početak romantizma donosi drugačiji stav prema putovanju, gdje je ono koliko stvar otkrivanja *drugih*, toliko i način spoznaje sebe i instrument autorefleksije.⁸⁶ Dakle, premještanjem fokusa sa spoljašnjeg ka unutrašnjem svijetu putopisac se „poistovjećuje sa figurom pisca“, a putopis postaje utvrđena književna vrsta koja se koristi vlastitom žanrovskom slojevitošću.⁸⁷

U putopisima se promjene uočavaju najprije u toj ulozi putopisca koji ne želi više da „ekonomiše impesijama“ i „odbija zabranu da govori o sebi“,⁸⁸ a ovakva promjena perspektive dolazi iz ubjeđenja da putopisac nije samo nijemi bilježnik, protokolant, već „svetionik ili reflektor u stanju da oživi inertnu prirodu, da animira pejzaž, podstakne njegovu potencijalnu vitalnost prenoseći mu svoj emotivni naboj“.⁸⁹ Romantičarski putopis ne pretenduje na geografsku tačnost i naučnost, već prirodu počinje da doživljava subjektivno, a miješajući stvarno i fiktivno „javlja se lirizam“⁹⁰ i romantičarsko putovanje na kraju izmiruje „subjekat doživljaja i objekat opisa“, pretvarajući sam objekat doživljaja u subjekt, izlažući njegov pogled, maštu i refleksiju.⁹¹

⁸¹ Isto, str. 204-205.

⁸² Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 16.

⁸³ Jas Elsner and Joan-Pau Rubies (ur.), *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, Reaction Books, London, 1999, str. 2.

⁸⁴ Casey Blanton, *Travel writing: the self and the world*, Routledge, New York [etc.] 2002, str. 13.

⁸⁵ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 52.

⁸⁶ Isto, str. 63-64.

⁸⁷ Vladimir Gvozden, nav. djelo, str. 12.

⁸⁸ Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 24.

⁸⁹ Olivera Popović, nav. djelo, str. 16.

⁹⁰ Vladimir Gvozden, nav. djelo, str. 13.

⁹¹ Isto, str. 13.

Nameće se pitanje kako dolazi do promjene paradigme i gdje je ona našla utemeljenje – u ideologiji piktoreske. Ona je potkraj XVIII vijeka dovela do širenja „piktorskog putovanja“ i tradiciji putovanja, pored obrazovne i moralne dimenzije, dodala i estetsko zadovoljstvo.⁹² U osvjet industrijske revolucije, duboko poštovanje „divlje“ prirode i netaknutih seoskih predjela je reakcija na porast industrijskih gradova i kao estetski ideal koji je preko djela Kanta, Hegela, Šilera i Getea položio temelje modernoj filozofiji umjetnosti sa konceptom „estetskog iskustva“ i razvio koncept pejzaža i prirode kao spektakla.⁹³

Romantičarski putopis uzima u obzir i putopiščevu dušu i svijest, i „kao da u tom ogledalu“ opisuje spoljašnju stvarnost.⁹⁴ Priroda za romantičare nije više samo stvar materijalnog, već način da se dekodiraju skrivena značenja i da se stimuliše um, a iskustva stečena na putovanjima romantičari akumuliraju kao izvor kreativne inspiracije.⁹⁵ Zaključuje se da je romantizam reakcija na prethodnu tradiciju, a njen „osnovni pokretački mehanizam je pobuna“.⁹⁶ Radi se o pobuni srednje klase protiv „pompeznosti i užtogljenosti aristokratije i elite“, ali i pobuni protiv mjerila, normi i tradicionalizma,⁹⁷ te se tematski okviri šire i javlja se arhetip junaka buntovnika koji pokušava da iskaže individualnost, iako je stegnut društvenim autoritetima.⁹⁸ Riječ je o drugačijem tipu čovjeka koji je za razliku od civilizovanog Evropljanina spontan, autentičan i slobodniji, on čezne za autentičnošću koja je ključna komponenta fenomena nostalgije, a nostalgija, otuđenje, samoća i nemir jesu osobine koje otjelovljuje jedan romantičar.⁹⁹ Autentičnost je nostalgija za „dužim danom i sporijim tempom života“, daleko od industrijalizacije, nostalgija za „izgubljenim vremenom“ (*tempus perdu*), ali ne za domovinom, već za prošlošću, odakle i potiče želja za povezivanjem sa tradicionalnim društvima koja nisu dotaknuta snagama modernizacije i razvoja, i tamo putuju da bi vizualizovali svoje znanje o tim zemljama, ne da bi ga potvrdili.¹⁰⁰

Nostalgija u XIX vijeku postaje sastavni dio egzotičnog, a egzotičnost jednog mjesta se ogleda u njegovoj „nezagađenosti“ zapadnim društvima i kulturnim konvencijama, te se romantičari rado upuštaju u istraživanje tih dalekih i „necivilizovanih“ oblasti.¹⁰¹ Putopisi su važni ne samo kao „sećanje na to šta smo bili“, nego i „kako smo posmatrali druge“, pa se iz njih da iščitati i kontekst epohe koja ih formira.¹⁰² U Evropi devetnaestog vijeka „borba za kulturu bila je veća nužnost od borbe za naciju“, jer je ona bila „neophodan preduslov za nastanak nacije – hijerarhije kulture i povlačenje granica vlastite kulture (mnogo više nego granica teritorije), imale su zadatak da odrede nacionalni identitet“, pa su imperijalističke nacije sebe smatrale „svetsko-istorijskim kulturama“, a tako su ih i drugi doživljavali.¹⁰³

⁹² Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 64.

⁹³ Isto, str. 64.

⁹⁴ Isto, str. 72.

⁹⁵ Isto, str. 72.

⁹⁶ Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 24.

⁹⁷ Isto, str. 24.

⁹⁸ Olivera Popović, nav. djelo, str. 16.

⁹⁹ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 69-72.

¹⁰⁰ Isto, str. 70-72.

¹⁰¹ Isto, str. 74.

¹⁰² Vladimir Gvozden, nav. djelo, str. 13.

¹⁰³ Isto, str. 13-14.

U XIX vijeku se traga za posebnosti nekog predjela ili naroda i za razliku od prosvjetiteljskih težnji gdje se preko razlika otkriva jedinstvena suština, u XIX vijeku se vjeruje u nesvodljivost tih razlika.¹⁰⁴ Romantičarski putnici ističu svoju individualnost i neopterećenu subjektivnost kako pri izboru destinacije tako i emocionalnom odgovoru koji iziskuju takvi prizori, a težeći originalnosti, kao još jednom krucijalnom obilježju romantičarskog putopisa. Romantičari strogo naglašavaju razliku sa masovnim turizmom koji se tada javlja, a koji ne posjeduje kreativnost, niti autentičnost, a ponajmanje originalnost.¹⁰⁵ „Horde nesofisticiranih turista“ i njihova sveprisutnost podriva romantičarski herojski patos otkrivanja veličanstvenih prizora i posjedovanja autentičnog iskustva, jer romantičari putuju po neugaženim stazama za razliku od turista.¹⁰⁶

Demokratizacija putovanja počinje sa Tomasom Kukom (Thomas Cook, 1808-1892), začetnikom moderne turističke industrije, koji turistima od svog prvog organizovanog putovanja, koje se desilo 1841. godine, obezbjeđuje vodiče, hotelske sobe, hranu i zaštitu,¹⁰⁷ a već deceniju prije toga štampani su turistički vodiči Džona Mareja (John Murrey, 1808-1892) i Karla Bedekera (Karl Baedeker, 1801-1859) sa spiskom korisnih uputstava za putnike.¹⁰⁸ Mnogo prije prvog poduhvata organizovanog putovanja, još 1786. godine, Gete se na svom putovanju po Veneciji žali na masovnost putnika, „jer nigde se čovek ne oseća usamljeniji nego u gužvi, kroz koju se probija svima potpuno nepoznat“.¹⁰⁹ Kako Zilkoski tvrdi, pisanje putopisa u ovoj eri i počinje sa Getevim „Trećim hodočašćem na Ervinov grob“ („Dritte Wallfahrt nach Erwins Grabe“), jer je Gete tu preradio tipični izvještaj sa hodočašća i namjerno, na jedinstven način, prekinuo njegove konvencije stvarajući krajnje subjektivan i izrazito moderan tekst.¹¹⁰

Masovni turizam je u uskoj vezi sa tehnološkim razvojem koji je putovanja u daleke zemlje učinio lakšim i prihvatljivijim, jer su kočije, konje i kilometre pješačenja zamijenili željeznica, parobrod i kraći putevi, te tako ključni aspekt pisanja kulturne istorije putovanja i razlike između putovanja i turizma leži u transformaciji iskustva sa putovanja povlašćenih pojedinaca na masovno iskustvo.¹¹¹ Pošto putovanje u ovom obliku prestaje da bude naučno ili istraživačko i postaje odmor, mijenja se i način doživljaja viđenog, pa ključna aktivnost postaje razgledanje znamenitosti.¹¹² Postoji kolektivna saglasnost oko toga šta treba posjetiti, odnosno mjesta zadržavaju obilježje turističke atrakcije kroz dvojaki proces sakralizacije mjesta i ritualizacije posjete.¹¹³ Ovakav odnos prema putovanju ugrozio je status putopisa i pretvorio ga uglavnom u „novinski feljton o putovanju“.¹¹⁴

¹⁰⁴ Olivera popović, nav. djelo, str. 17.

¹⁰⁵ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 76-81.

¹⁰⁶ Isto, str. 77-80.

¹⁰⁷ Isto, str. 82.

¹⁰⁸ Olivera Popović, nav. djelo, str. 17.

¹⁰⁹ Johan Volfgang Gete, *Putovanje po Italiji*, Prosveta, Beograd, 1962, str. 120.

¹¹⁰ John Zilkosky, „Writing Travel“, u: John Zilkosky (ur.) *Writing Travel: The Poetics and Politics of the Modern Journey*, University of Toronto Press, Toronto, 2008, str. 11.

¹¹¹ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 81.

¹¹² Dean MacCannell, *The Tourist: A new theory of the leisure class*, University of California Press, Berkley, Los Angeles, London, 1999, (prvo izdanje: Schocken Books, New York, 1976), str. 12-15.

¹¹³ Ksenia Polouektova, nav. djelo, str. 87.

¹¹⁴ Vladimir Gvozden, nav. djelo, str. 14.

Na putopisnu literaturu i putovanja uopšte veliki uticaj je izvršio i imperijalistički diskurs i kolonijalna retorika koji su opšteprisutni u posljednje tri decenije XIX vijeka, jer se zenit deventaestovjekovnog turizma preklapa sa erom jakog imperijalizma, otimanjem za Afriku, proglašenjem kraljice Viktorije za caricu Indije, dok se na Berlinskoj konferenciji, ili kako je Njemci još nazivaju *Kongokonferenz* (1884-1885), dijele teritorije „tamnog kontinenta“.¹¹⁵

Na prelazu iz XIX u XX vijek bila je popularna jedna zasebna vrsta putopisa – takozvani imaginarni putopis, koji često po svojoj udaljenosti od opisivanja stvarnosti i baratanja činjenicama odstupa od naučnog modela. U pitanju su, naime, fiktivna putovanja po poznatim ili izmišljenim zemljama, ali u njima nije sve bilo izmišljeno – osim činjenice da ne postoji pravo putovanje, ovi putopisi su raspolagali naučnim faktima,¹¹⁶ jer su se oslanjali na provjerene izvore.

Dok su u putopisnoj literaturi XIX vijeka najveću ulogu kao putopisci imali naučnici, istraživači ili orijentalisti, a suština njihovih tekstova je bila da posreduju „privilegovano znanje“,¹¹⁷ u XX vijeku se situacija značajnije mijenja. U vijeku za nama putopisi dobijaju „subjektivniji oblik memoara i postaju alternativni oblik pisanja za romanopisce“.¹¹⁸ Na samom početku XX vijeka modernizam, koji se u književnosti vremenski pozicionira od 1880-1890. do 1930-1940, insistira na dihotomiji putnik/turista, a Duda, oslanjajući se na Fasela (Paul Fussell), Buzarda (James Buzard) i Rauha (André Rauch), ističe taj odnos kao osnovnu razliku. Putovanje je do pojave masovnog turizma bilo umjetnost, a sa turizmom kao nosiocem industrije dokolice, kojoj vjetar u leđa daje kapitalizam, putovanje više nije stvar privilegovanog iskustva pojedinca iz društvene elite, već stvar zabave i popunjavanja slobodnog vremena.¹¹⁹ Moderni putnik stoji u oštroj suprotnosti sa turistom kojeg prezire, jer on ne želi da se identifikuje sa kolektivom, on kritikuje sve što pripada turističkoj industriji, od grupnih rituala, obilazaka i fotografisanja do markiranja kulturnih atrakcija.¹²⁰

„Modernizam preferira pojedinca, samoću, melankoliju, eksperiment sa stranim i nepoznatim, svijet kojemu je središte upitno, pa je umjetnik/putnik zapravo subjekt u egzilu, egzistencijalni usamljenik koji nema svoje mjesto ili dom. Modernizam se, dakle, temelji na specifičnoj logici smještaja: njegovi su subjekti locirani tako što su dislocirani“.¹²¹

Modernistički putopis, odnosno putopis dvadesetih i tridesetih godina prošlog vijeka, ironijski gleda na „moderni svijet kao na nepovezanu i fragmentarnu cjelinu, a njegov temeljni postupak je ironijska deziluzija, odnosno disjunktivna ironija“.¹²² Duda tvrdi da nakon Drugog

¹¹⁵ John Zilcosky, nav. djelo, str. 11.

¹¹⁶ Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 19.

¹¹⁷ Helen Carr, “Modernism and Travel (1880-1940)”, u: Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, str. 74.

¹¹⁸ Isto, str.74.

¹¹⁹ Dean Duda, „Ostavljeno veslo na galiji nacije: književni modernizam i kultura putovanja”, Reč, 2005, br.73/19, str. 102.

¹²⁰ Isto, str.113.

¹²¹ Isto, str.111.

¹²² Isto, str. 104.

svjetskog rata prestaje modernistička kultura putovanja i nestaje nezavisno putovanje,¹²³ dok Zilkoski tvrdi suprotno, da ono ne nestaje, nego se mijenja usljed okolnosti i vraćanja na praistorijske uslove putovanja zbog razrušenosti i potpune devastacije, velikog broja beskućnika i izbjeglica koji nijesu imali gdje, a kamoli turisti.¹²⁴ Ovakve prilike dovele su pojave „putovanja ruševina“ (*ruins travel*) koja opisuju detalje razorenih gradova i svijeta koji je u stalnom procesu dezintegracije.¹²⁵ Peković ovome dodaje da je putopis upravo zbog svoje hibridne prirode reprezentativan oblik moderne književnosti.¹²⁶

Posmatrajući smjene književnih epoha, viđenje da u književnosti gotovo ništa ne postoji samo od sebe, već da je svaka pojava reakcija, potvrda ili suprotnost svojoj prethodnici, primjenljivo je i na putopise i njihove promjene na putu od renesanse do modernizma, pa smjene različitih paradigmi treba posmatrati kao odgovore na različite društveno-političke i kulturološke uslove. Kroz putopise je moguće pratiti smjene književnih epoha i stilova, što se u prethodnom izlaganju i nastojalo predstaviti.

¹²³ Isto, str. 104.

¹²⁴ John Zilcosky, nav. djelo, str. 12.

¹²⁵ Isto, str. 12.

¹²⁶ Slobodanka Peković, nav. djelo, str. 26.

Putopis u savremenoj teorijskoj misli

„Bez mnogo mistifikacije, može se reći da je književni putopis (onaj koji nije „putopis feljton“) sporan, 'težak rod', 'gotovo nešto nemoguće', jer se u njemu vidi kako književnost učestvuje u raspodelama vidljivog i predstavljivog sveta, odnosno da je ona sama neopozivi saučesnik takve raspodele i da njene strukturalne, tematske i funkcionalne kriterijume određuju, koliko je u njihovoj moći, putopisci u susretu sa svetom kao empirijskim, 'proživljenim', ali i prožetim tekstovima i intertekstovima“.¹²⁷

Putopis, ima moć da oblikuje i utiče na način na koji doživljavamo svijet, pogotovo ako znamo da su, istorijski posmatrano, određena znanja o svijetu došla putem putopisa o dalekim, nepoznatim zemljama koje su njihovi autori pribilježili na svojim proputovanjima.¹²⁸

Priče sa putovanja su preko velikog broja konkurentskih diskursa povezane sa društvenim svijetom, pa odatle i tvrdnja da putopisi organizuju svijet pomoću brojnih preovlađujućih diskursa i da taj svijet pozicioniraju u, kako se čini, nepobitnu stvarnost,¹²⁹ jer nudeći svoje opservacije kao neutralne dokumente te jedinstvene i uređene stvarnosti, a pritom maskirajući proces diskurzivnog uređenja, putopisi su politički, ali ne samo na taj način, interesantna štiva.¹³⁰

Postavljajući više retoričko pitanje o tome šta putovanje sve nije, a tvrdeći da se putovanja podudaraju sa samim životom, Todorov izvodi tezu da, kao što su život i promjena sinonimi, a pripovijesti same po sebi njeguju promjenu, u tom smislu se putovanja i pripovijesti impliciraju međusobno.¹³¹ Na osnovu glavne i najopštije podjele putovanja na spiritualna i materijalna to jeste unutrašnja i spoljašnja, Cvetan Todorov na primjerima pojašnjava da se putovanja odnose na putnika ili na svijet koji putnik upoznaje na svom putovanju.¹³²

Vladimir Gvozden proširujući ovu Todorevljevu tvrdnju dodaje da, kao pripovijesti o susretima putopisaca (pripovjedača) sa svijetom – putopisi teže da uspostave ravnotežu i dođu „do tačke prožimanja ove dve pripovedne žiže, naratora i sveta“, a ta tačka prožimanja je tačka susreta.¹³³ U tom susretu subjekta/putopisca i svijeta koji djeluju jedno na drugo, pri čemu se subjekt rukovodi načelima odabira, ali ih u susretu sa svijetom svjesno ili nesvjesno mijenja i prilagođava mu se, jer je i on neminovno dio njega, stoga putopis može da izgleda kao „bilješka o transformaciji subjekta u situacijama koje regulišu pravila žanra“.¹³⁴

¹²⁷ Vladimir Gvozden, *Srpska putopisna kultura 1914-1940: studija o hronotopičnosti susreta*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 17.

¹²⁸ Debbie Lisle, nav. djelo, str. 11.

¹²⁹ Debbie Lisle, nav. djelo, str. 12.

¹³⁰ Debbie Lisle, nav. djelo, str. 12.

¹³¹ Tzvetan Todorov, *The Morals of History*, translated by Alison Waters, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995, str. 60.

¹³² Tzvetan Todorov, nav. djelo, str. 62-63.

¹³³ Vladimir Gvozden, *Srpska putopisna kultura 1914-1940: studija o hronotopičnosti susreta*, Službeni glasnik, Beograd, 2011, str. 18.

¹³⁴ Isto, str. 18.

Putopis kao pripovijest koja se temelji na susretu uključuje „dvostruko kretanje“, a to predstavlja otvorenost prema stvarnosti koja je prvi pokretač putovanja, „ali i osobeno prisvajanje stvarnosti pomoću analogija koje su regulatorni princip putovanja kao deo retorike žanra, tradicije, jezika i ideologije“. ¹³⁵ Pošto „putopis zaista jeste pripovedanje o susretanju sa celim svetom koje može, kao i sam svet, da obuhvati mnogo toga“, ¹³⁶ onda putopise treba posmatrati kao tekstove koji su u stanju da obujme različita znanja iz istorije, geografije, politike i drugih sfera društvenog života, sa željom da opišu običaje, ljude i kulture i sa ciljem da zabave, ali najprije da didaktiziraju. ¹³⁷

Kako se krajem šezdesetih godina XX vijeka formirala posebna istraživačka grana komparativne književnosti koja se bavi proučavanjem kako književnih predrasuda o stranim zemljama i narodima, tako i predrasudama o vlastitoj zemlji i narodu, ta nauka – imagologija se u nekim slučajevima pojavljuje sa atributskom odrednicom *književna*, što upućuje na njeno dominantno polje istraživanja – lijepu književnost, odnosno *komparatistička* imagologija, čime se sugerše nadnacionalno usmjeren istraživački interes. ¹³⁸ Međutim, Moura (Jean-Marc Moura) ide još jedan korak dalje u razmatranju načina proučavanja književne imagologije konstatujući da ona proučava predrasude o stranim zemljama u književnosti u dva smjera, kao:

- proučavanje primarnih dokumenata koje čine putopisi i
- proučavanje fikcionalnih djela koja ili direktno prikazuju strance ili imaju u određenoj mjeri stereotipno viđenje neke strane zemlje. ¹³⁹

Mourin stav, kada je u pitanju odnos imagologije i putopisa, se u potpunosti podudara sa Grubačićevim (Slobodan Grubačić) ranije iznešenim mišljenjem da su putopisi za imagologe ono što su Gogolj i E.T.A. Hofman za formaliste. ¹⁴⁰

U razvijenoj putopisnoj literaturi još od XVIII vijeka jasno su se konstituisale omiljene teme imagologije, koja je u izučavanju *drugosti* zašla i u složene procese njenog nastanka kroz razmatranje spleta predrasuda, stereotipa, fraza i utvrđenih toposa. ¹⁴¹ Miler-Funk (Wolfgang Müller-Funk) *drugost* objašnjava kao sklop tri, iznutra neraskidivo povezana, fenomena: različitost (Andersheit), stranost (Fremdheit) i eksteritorijalnost (Exteriorität), a sva tri fenomena alteriteta se odnose na nešto što je prikazano kao otporno ili iritantno, ali i nešto što može da konstituiše sopstveno biće. ¹⁴²

Ovdje, naime, dolazi do izražaja jedna činjenica. U posljednjim decenijama je rast interesovanja u nauci o književnosti za putopisnu literaturu, znanja koja ona posreduje i ulogu autora/putopisca koji u susretu sa novim svijetom posreduje sliku *drugosti*, učinio da se putopis ne doživljava kao rubni književni žanr. Tome je doprinijelo i problematizovanje kulturnog

¹³⁵ Isto, str. 18.

¹³⁶ Isto, str. 17.

¹³⁷ Isto, str. 17-18.

¹³⁸ Davor Dukić i dr. (ur.). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 5.

¹³⁹ Jean-Marc Moura, „Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze“, u: Davor Dukić i dr. (ur.). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, str. 151.

¹⁴⁰ Slobodan Grubačić, *Aleksandrijski svetionik*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Beograd, 2006, str. 401.

¹⁴¹ Wolfgang Müller-Funk, *Theorien des Fremden*, A. Francke Verlag, Tübingen, 2016, str. 192.

¹⁴² Isto, str. 22.

identiteta i razlika kao „krajnje bitnom aspektu književne dinamike“, a u tom razmatranju je putopis nezaobilazan sadržaj za čitanje i promišljanje o drugim zemljama i kulturama.¹⁴³

„Orientalizam“, knjiga čiji je najveći dio napisan 1975-1976. godine, a koja je završena 1977. godine i koja je imala bezmalo izuzetan uticaj na postkolonijalne studije, doživjela je različite interpretacije, od onih, kako ih Said (Edward Said) naziva „vrlo neprijateljskih“, preko onih „lišenih razumevanja“, do „pozitivnih i entuzijastičnih“.¹⁴⁴ Said svoj pogled usmjerava ka ispitivanju ne samo naučnih, nego i književnih djela i analizirajući „putopise, političke traktate, novinske tekstove, religijske i filološke studije“¹⁴⁵ teži ka otkrivanju Orijenta u zapadnoevropskom iskustvu, i ne samo kao susjeda Evrope ili mjesto starih i bogatih evropskih kolonija, nego i kao jednu od „njenih najdubljih i najčešćih slika o Drugome“.¹⁴⁶

Pod pojmom *orientalizam* Said podrazumijeva nekoliko međusobno zavisnih stvari, od kojih se najspremnije prihvata akademsko određenje orijentalizma kao studija o Orijentu, iako se termin orijentalizam zbog svoje neodređenosti i uopštenosti, kao i zbog toga što „podrazumeva nadmeni egzekutivni stav evropskog kolonijalizma devetnaestog i ranog dvadesetog veka“, manje koristi od termina „orijentalne studije“.¹⁴⁷ Opštije značenje orijentalizma je da je on „stil mišljenja zasnovan na ontološkoj i epistemološkoj distinkciji“ koja se povlači između Orijenta i Okcidenta, dok je treće značenje ovog pojma kod Saida shvatanje orijentalizma kao „zapadnog stila dominacije, restrukturisanja i posedovanja vlasti nad Orijentom“.¹⁴⁸ Pozivajući se na Fukoov pojam diskursa iz njegovih knjiga „Arheologija znanja“ i „Disciplinovati i kažnjavati“ Said tvrdi da je bez orijentalizma kao diskursa nemoguće razumjeti sistemsku disciplinu uz koju je evropskoj kulturi bilo omogućeno da ovlada i proizvede Orijent, pa je zahvaljujući orijentalizmu Orijent prestao da bude „slobodan predmet mišljenja ili delanja“.¹⁴⁹

Said suštinu orijentalizma vidi u „neizbrisivoj razlici između zapadne superiornosti i orijentalne inferiornosti“ i smatra da ga je najbolje shvatiti kao „niz ograničenja u području mišljenja“, a ne kao „pozitivnu doktrinu“.¹⁵⁰ Orientalizam nije samo politička tema ili nešto što se pasivno reflektuje u kulturi ili naučnom istraživanju i institucijama, niti neka difuzna zbirka tekstova o Orijentu koja izražava neku „opaku imperijalističku 'zapadnu' zavjeru koja treba da potlači 'orijentalni' svijet“, iako hegemonija evropskih ideja o Orijentu, sa stalnim ponavljanjem stavova o evropskoj dominaciji nad orijentalnom zaostalošću i isticanje takvih ideja u rukopisima zapadnjačkih pisaca o Orijentu, dovodi do zaključka da su Evropljani sebe predstavljali superiornijim u odnosu na kulturu i njene vrijednosti kod *Drugih*.¹⁵¹

Pored pitanja kako su tekstovi o Orijentu prikazivali njegovu *drugost*, bitan aspekt tih tekstova je i način njihovog nastanka. Znanja iz orijentalističkih tekstova XIX vijeka počivala su na „restaurativnom citiranju prethodnih autoriteta“, što znači da je učeni orijentalistički stav

¹⁴³ Vladimir Gvozden, „Kako čitati putopis“, https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=731, str. 4.

¹⁴⁴ Edvard Said, *Orientalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 437.

¹⁴⁵ Isto, str. 37.

¹⁴⁶ Isto, str. 10.

¹⁴⁷ Isto, str. 10.

¹⁴⁸ Isto, str. 10-11.

¹⁴⁹ Isto, str. 12.

¹⁵⁰ Isto, str. 60.

¹⁵¹ Isto, str. 17-23.

naučnika predstavljao istraživanje niza tekstova koji su kasnije uređivani i priređivani.¹⁵² Dakle, orijentalizam je uglavnom „pribegavao citiranju prethodnih naučnika“ iz oblasti koja se proučava, a kada bi naišao na novu građu, pristupao bi joj iz stare perspektive, opet vođen glavnim tezama i ideologijom svojih prethodnika.¹⁵³ Ovakav pristup pisanju je isključivao „aktuelnosti modernog Orijenta“, jer su putopisci, pisci i naučnici davali prednost opisu nekog svog prethodnika nad onim što su sami neposredno spoznali i vidjeli.¹⁵⁴

Kroz niz poglavlja svoje knjige Said želi da potvrdi tezu da je orijentalizam „suštinski politička doktrina nametnuta Orijentu“, jer je Orijent „slabiji od Zapada“, a Zapad je upravo zbog njegove slabosti „ignorirao ono što je u njemu različito“. Ovakav stav je proizveo nekoliko smjerova razvoja u devetnaestovjekovnom orijentalizmu, od kojih je najznačajnije izdvajanje bitnih ideja o Orijentu, o „njegovoj senzualnosti, njegovoj sklonosti ka despotizmu, njegovom aberantnom mentalitetu, njegovoj naviknutoj nepreciznosti, njegovoj zaostalosti“, a one funkcionišu kao zasebno polje koherencije.¹⁵⁵ Upotreba riječi *orijentalan* čitaocima je bila znak kojim se „identifikuje specifičan korpus informacija o Orijentu“, to jeste, sve što je imalo predznak orijentalnog, podrazumijevalo je „već izgovoren vrednosni sud“, a Orijentalac je bio onaj koji je bio „žalosno tuđ“.¹⁵⁶

Kao rezultat kontinuiranog i ekspanzivnog evropskog istraživanja ostatka svijeta koje je zabilježeno u putopisnoj literaturi, imaginarnim utopijama, moralističkim putovanjima i naučnim izvještajima Orijent je dobio izoštrenu pažnju glavnog posmatrača – Evrope, čije se osjećanje kulturalne snage potvrđivalo, a etnocentričnu perspektivu osiguravale su koliko institucije i različita društva, toliko i putopisci sa svojim pričama. Putopisna literatura je pojačala i podjelu koju su orijentalisti načinili između različitih „geografskih, vremenskih i rasnih odeljaka Orijenta“ i doprinijela stvaranju orijentalističkog diskursa.¹⁵⁷ Orijent u tim pričama nije bio ideja niti kreacija bez utemeljenja u realnosti, a orijentalizam nije nekakva nestvarna evropska fantazija o Orijentu, nego stvaran korpus teorije i prakse u koje se generacijama ulagalo, što je orijentalizam kao sistem znanja o Orijentu pretvorilo u rešetku kroz koju je Orijent ulazio u zapadnu „svijest“.¹⁵⁸

Said u svojoj knjizi uz pomoć, već pomenutog, Fukoovog (Michel Foucault) shvatanja diskursa i Gramšijevog (Antonio Gramsci) pojma hegemonije nastoji da pokaže kako je došlo do formiranja ideja o geografskom i kulturalnom entitetu kakav je Orijent, ali i da pokaže kako je „evropska kultura ojačala sopstvenu snagu i identitet profilišući se spram Orijenta“.¹⁵⁹ Kroz veliki broj odabranih tekstova ovaj eminentni autor kritičkom analizom otkriva prisustvo zapadnog, evropocentričnog diskursa koji oblikuje znanje o Orijentu kao civilizacijski inferiornoj sredini ili ako ne u potpunosti drugačijoj i zaostaloj, onda sredini kojoj je bar potrebno proučavanje od strane Zapada.¹⁶⁰ Koliko se često Orijent javlja kao aberantan, nerazvijen i inferioran, toliko se njegovi posmatrači, prenosioci i zapisničari znanja o njemu,

¹⁵² Isto, str. 239.

¹⁵³ Isto, str. 239.

¹⁵⁴ Isto, str. 239.

¹⁵⁵ Isto, str. 273-275.

¹⁵⁶ Isto, str. 275-277.

¹⁵⁷ Isto, str. 135.

¹⁵⁸ Isto, str. 13-16.

¹⁵⁹ Isto, str. 12-13.

¹⁶⁰ Isto, str. 133.

naučnici i putopisci, predstavljaju kao dio dijametralno suprotne, superiorne, humane, razvijene, pa i nadmoćne sredine.

Nemjerljiv doprinos postkolonijalnim teorijama dala je Meri Luiz Pret svojom monografijom „Imperial Eyes“ iz 1992. godine u kojoj je nastojala da skrene pažnju na predstave koje čine evropsku putopisnu književnost, identifikujući različite strane koje se u njoj javljaju i sugerišući moguće načine čitanja. Ona, takođe, nastoji da predstavi kako je „evropski projekat izgradnje znanja“ koji je kreirao evropocentričnu sliku svijeta značio određenu vrstu „globalne hegemonije“ koja je preko znanja o stranoj zemlji težila i „posjedovanju te zemlje i resursa“, i kako se kroz putopisnu literaturu koja je bila pod uticajem globalne nauke više nijesu tražili i otkrivali trgovački putevi, nego se uspostavljao „teritorijalni nadzor i administrativna kontrola“.¹⁶¹

Svoje teze opravdava navođenjem djela određene grupe naučnika, diplomata i putopisaca koji su zvanično putovali u ime onih koji su u određenim djelovima svijeta željeli da uspostave teritorijalnu evrokolonijalnu prevlast i tamo su kroz svoje tekstove, preuzimajući zvanični diskurs zemlje iz koje dolaze, legitimisali preuzimanje stranog prostora, ne samo u epistemološkom smislu nego i u materijalnom.¹⁶² Posljedica ovakvog djelovanja u putopisnoj literaturi je bilo prisustvo superiornog stava putopisca u odnosu na zaostalost prostora i ljudi koje opisuje, a često je bio prisutan i jezik koji je izražavao autoritet i moć. Kritičke studije o kolonijalnom diskursu su iznova oživjele i u središte interesovanja i naučne analize stavile putopise. Za mnoge savremene kritičare putopis je ništa manje nego „krucijalni instrument kolonijalne ekspanzije i služio je za jačanje kolonijalne vladavine“.¹⁶³

Zaokret ka ispitivanju unutrašnjih političkih i kulturoloških odnosa Evrope napravio je Leri Volf (Larry Wolff) proučavajući opoziciju, koja je kreirana još u prosvjetiteljskoj, osamnaestovjekovnoj misli i ticala se distinkcije između Zapadne i Istočne Evrope. Za razliku od one renesansne koja je fundamentalnu distinkciju vidjela u podjeli na Sjever i Jug, gdje su nedvosmisleno centri umjetnosti, učenja, retorike i filozofije, da se i ne pominju finansije i trgovina, bili gradovi u Italiji,¹⁶⁴ razlika između Zapadne i Istočne Evrope nije, međutim, bila ni prirodna niti naivna, „jer je proizvedena kao djelo kulturnog stvaralaštva, intelektualne vještine, ideološkog ličnog interesa i sopstvene promocije“.¹⁶⁵

Zapadna Evropa je ta koja je „izmislila“ Istočnu Evropu i to kao komplementarne koncepte koji se međusobno definišu kroz suprotnost, to jeste kroz isticanje kulturoloških razlika ova dva pola Evrope. Volf, naime, tvrdi da su stare renesansne zemlje sjevera Evrope, zemlje varvarstva i zaostalosti, samo prenešene na istok, a putnici su dali suštinski doprinos ovoj vrsti orijentacije i profilisanja prostora na dvije suprotstavljene, odnosno različite strane.¹⁶⁶

¹⁶¹ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London, New York, Routledge, 1992, str. 38-39.

¹⁶² Isto, str. 58-59.

¹⁶³ Sara Mills, *Discourses of Difference: An analysis of women's travel writing and colonisation*, Routledge, London, 2005, str. 2.

¹⁶⁴ Larry Wolff, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994, str. 4.

¹⁶⁵ Isto, str. 4.

¹⁶⁶ Isto, str. 5-6.

Služeći se Saidovim shvatanjem Orijenta kao jedne od konstrukcija Okcidenta koja je proizvela sliku *drugog* u slici, ideji i iskustvu suprotnom sebi, pri čemu je orijentalizam poslužio kao zapadnjački stil za dominaciju i autoritet nad Orijentom, Volf tvrdi da je ideja o Istočnoj Evropi prepletena sa orijentalizmom jer je „filozofska geografija“ često uključivala i isključivala Istočnu Evropu iz Evrope, a koliko je Istočna Evropa definisala Zapadnu kao kontrast, toliko je bila i posrednik između Evrope i Orijenta. Volf takvu vrstu „izmišljanja“ Istočne Evrope smatra „intelektualnim projektom djelimične orijentalizacije“.¹⁶⁷

Bilo da je izmišljena ili filozofska, proučavanje Istočne Evrope bio je stil intelektualne prevlasti koji je integrisao znanje i moć i stvorio stranu nesumnjive dominacije naspram druge, podređene strane.¹⁶⁸ Istočna Evropa, ipak, nije bila antipod civilizaciji niti je njeno biće bilo stvarno varvarsko, nego je, kako zaključuje Volf, bila na tom stepenu razvoja koji je omogućavao premjeravanje udaljenosti između civilizacije i varvarizma. Intelektualno otkriće Istočne Evrope ne može se u potpunosti razdvojiti ni od mogućnosti stvarnog osvajanja.¹⁶⁹ Zbog toga su francuski osamnaestovjekovni stručnjaci za Istočnu Evropu završili sa titulama akademika u Napoleonovom režimu, a prosvjetiteljsko okriće Istočne Evrope im je samo pokazalo put ka osvajanju i dominaciji, što se i realizovalo kroz aneksiju jadranskih provincija 1809. godine i invaziju na Rusiju 1812. godine, pa je „filozofska geografija“ stupila u službu vojnog mapiranja.¹⁷⁰

Marija Todorova, bugarska teoretičarka, fokus prenosi na još užu geografsku sliku, na sliku Balkana, a njena monografija „Imaginarni Balkan“ nastaje, između ostalog, kao izraz njenog političkog stava o neprihvatanju „getoizacije“ ovog prostora.¹⁷¹ Njen pojam *balkanizam* takođe je nastao od uticajem Saidovog orijentalizma i literature o postkolonijalizmu, ali on ni u kom slučaju ne može da se smatra ogrankom orijentalizma, iako među njima postoje određene sličnosti. Kao pojmovi istog reda *balkanizam* i *orijentalizam* predstavljaju „diskurzivne tvorevine“, sa tom razlikom što balkanizam usvaja fenomene iz Balkana u okvir diskursa ili „stabilnog sistema stereotipa“ i što je Balkan „geografski i istorijski konkretan“ prostor, dok Orijent ima „uglavnom metaforičku i simboličku prirodu“, mada i Balkan može da posluži kao metafora.¹⁷² Samo u funkciji metafore ime Balkan može naći neku vezu sa teorijama postkolonijalizma, a u toj funkciji njegovog imena postoje i veće sličnosti sa orijentalizmom.¹⁷³

Balkanizam kao „specifični diskurs određuje stavove prema Balkanu i radnje usmjerene na njega“, pa se može posmatrati i kao jedan od „najstarijih recepata, formi, šema ili 'mentalnih obrazaca' kojima se plasiraju informacije o Balkanu u novinarstvu, politici i književnosti“.¹⁷⁴ U postepenom procesu na početku XX vijeka prilikom stvaranja ekonomski slabih i malih, nacionalnih, nesamostalnih država pred kojima je tek bilo vrijeme modernizacije, Balkan dobija pejorativni prizvuk i postaje simbol za varvarsko i netolerantno, polurazvijeno, polucivilizovano

¹⁶⁷ Isto, str. 7.

¹⁶⁸ Isto, str. 8.

¹⁶⁹ Isto, str. 8-13.

¹⁷⁰ Isto, str. 8.

¹⁷¹ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek/ Krug, 2. izdanje, Beograd, 2006, str. 5. (naslov originala: *Imagining the Balkans*, Oxford University Press, New York, 1997).

¹⁷² Isto, str. 7-11.

¹⁷³ Isto, str. 11.

¹⁷⁴ Isto, str. 7-8.

i poluorijentalno.¹⁷⁵ Jasno je da je postojala intelektualna moć koja je jedan geografski pojam kroz nekoliko vjekova preobrazila u veoma pogrdnu etiketu koja se utvrdila i izjednačila Balkan sa varvarizmom, iako narod ovog podneblja nikako nema monopol na varvarstvo, i mada iz perspektive zapadnjačkog stava on predstavlja i „most“ između Istoka i Zapada, Evrope i Azije, za razliku od Orijenta koji se doživljava kao potpuna suprotnost Zapadu.¹⁷⁶

Dok orijentalistički diskurs kao „diskurs o imputiranoj opoziciji“, uz propratne sablasnosti i otvoreno seksualne konotacije pribjegava ženskim metaforama za svoj predmet proučavanja, balkanististički diskurs kao „diskurs o imputiranoj dvosmislenosti“ je izrazio muški, jer Balkan, osim što ima muški imidž, on je i predstava o „srednjovekovnom viteštvu, oružju i zaverama“. ¹⁷⁷ Iako se ova „muškost“ Balkana veoma rijetko pozitivno prikazivala, tipični balkanski muškarac je bio skoro uvijek opisan kao „necivilizovan, primitivan, grub, okrutan i bez izuzetka razbarušene kose“. ¹⁷⁸ Pošto se na Balkan i Orijent gledalo različito, postoje stereotipi koji kategorije „orijentalnog“ i „balkanskog“ približavaju. Etiketiranje Balkana kao „orijentalnog“, što je ujedno značilo i prljavštinu, pasivnost, neiskrenost, sujevjerje, neefikasnost, nesposobnost značilo je i suprotnost predstavi o Evropi, „koja simboliše čistoću, red, samokontrolu, karakter, osećaj za zakon, pravdu, efikasnu administraciju, viši stepen kulturnog razvoja koji i oplemenjuje čovekovo ponašanje“. ¹⁷⁹

U putopisnoj literaturi se za prostor Balkana uglavnom koristio antički termin Hemus, sve dok se u XV vijeku u bilješkama italijanskog humaniste i pisca, Filipa Kalimaka (Philippus Callimachus), pojavilo pominjanje Balkana kao imena za planinu koju je koristilo lokalno stanovništvo. ¹⁸⁰ Tek sredinom XIX vijeka putopisci intenzivnije koriste naziv Balkan za cijelo poluostrvo, mada su se sve do Berlinskog kongresa 1878, uglavnom upotrebljavale odrednice koje su ukazivale na dugo prisustvo Otomanskog carstva kroz nazive „Evropska Turska“, „Evropsko otomansko carstvo“ ili „Evropski Levant“. Njemački naučnici i putopisci rado su, pored imena Balkan, pribjegavali pojmu Südosteuropa (Jugoistočna Evropa), pa se pojam Balkana izjednačavao sa pojmom Jugoistočna Evropa ili se koristio kao još uži pojam. ¹⁸¹

Iako su se teritorije Otomanskog carstva vrlo dugo smatrale jedinstvenom cjelinom, krajem XVIII vijeka se mijenja vizura iz koje se doživljavaju evropski djelovi tog carstva. Naime, Balkansko poluostrvo kao određeni „geografski, socijalni i kulturni entitet“ tada počinje da se „otkriva“ kao prostor koji ima „svoju sopstvenu, specifičnu fizionomiju“, čemu je krajem XVIII i početkom XIX vijeka doprinijela i težnja balkanskih naroda „ka političkom suverenitetu“. To je dodatno skrenulo pažnju budnog evropskog oka na narode koji su do tada pripadali prilično „neizdefrenciranoj kategoriji otomanskih ili turskih hrišćana“. ¹⁸²

Spoljni posmatrači su se u skladu sa politikom velikih sila i njihovim stavovima prema Rusiji u XIX vijeku podijelili na turkofile i slovenofile, a želja da se upoznaju Sloveni i njihovi prostori došla je preko interesovanja za Grčku koja je krajem XVIII vijeka zauzela mjesto Italije,

¹⁷⁵ Isto, str. 11.

¹⁷⁶ Isto, str. 68.

¹⁷⁷ Isto, str. 66, 71.

¹⁷⁸ Isto, str. 66.

¹⁷⁹ Isto, str. 241.

¹⁸⁰ Isto, str. 79.

¹⁸¹ Isto, str. 88-91.

¹⁸² Isto, str. 145.

zbog njene nedostupnosti usljed napoleonskih ratova. Međutim, interesovanje za Slovence i druge etničke grupe sa Balkanskog poluostrva koji su se našli kao „žive figure u svojevrsnom 'etnografskom muzeju' Evrope“ nije nastalo samo zato što ih je bilo moguće posjetiti, već se rodilo iz prosvjetiteljske predstave o etapama evolucije, i to uvjerenje „da se sopstveno mjesto u istoriji civilizacije može odrediti rekonstruisanjem tih etapa“, značilo je da se korijen ljudske istorije mogao otkriti „putem istorijskog istraživanja i putem etnološkog posmatranja“.¹⁸³

Bilo da su govorili o Balkanu kao mostu ili kao o raskrsnici između kontinenata, Balkan su Evropljani opisivali kao *drugo*, a to se početkom XX vijeka i potvrdilo još jednom od brojnih odrednica koje su se našle na repertoaru riječi sa negativnom konotacijom. *Balkanizacija* je, kako Todorova tvrdi, bila ne samo usitnjavanje snažnih i značajnih političkih jedinica, nego i sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom.¹⁸⁴ Iako geografski predstavlja sastavni dio Evrope, Balkan je značio kulturnu konstrukciju „unutrašnje drugosti“, jer je poslužio kao obrazac za negativne osobenosti nasuprot kojima su se definisale sve one osobine koje su Evropu ili Zapad učinile pozitivnom slikom, sinonimom za prefinjenost i učenost. To je bio ujedno i način na koji se ispoljila „superiornost uređenih civilizacija nad varvarskim, nad njihovom arhaičnošću, nazadnošću, sitnim zadevicama, neprilagođenom i nepredvidljivom ponašanju“, a klasifikovanje ljudi prema mjerilima socijalne ili tehnološke aktivnosti osnova je imperijalnog diskursa.¹⁸⁵

Kako su formirani i odakle potiču ovakvi obrasci prikazivanja balkanskih zemalja pitanje je na koje Todorova odgovor nalazi u vizantijskom i otomanskom nasljeđu. Prvo je značilo milenijumski dug politički, zakonski, vjerski i kulturni uticaj, dok je drugo predstavljalo petstogodišnju vladavinu i „najduži period političkog jedinstva“ i period kada je ovo jugoistočno evropsko tlo, na kraju, dobilo i svoje ime, a upravo su otomanski elementi, a i oni koji su se takvima činili, uticali na stvaranje aktuelnih stereotipa o njemu.¹⁸⁶ Stereotipi su vremenom postali krajnje negativne odrednice iz dva razloga. Prvi dolazi iznutra i to je „priznavanje sopstvenog neevropskog karaktera“, a drugi pripada zapadnom balkanističkom diskursu koji prezir prema Balkanu ne formira zbog njegove nerazvijene i primitivne prirode, iako mu je stalno i iznova ponavlja, nego zato što je Zapad vidio sopstvenu sliku od „pre samo nekoliko generacija“, sliku buržoaskog skorojevića kao „kralja prvobitne akumulacije kapitala“.¹⁸⁷

Za otkrivanje Balkana i širenje balkanizacije najbolje su poslužili putopisi, koji su danas zadobili veliku pažnju kao materijal za izučavanje *drugosti*, jer su, uz političke eseje i izvještaje koje su pisali politički posmatrači i diplomate, bili u prilici da postepeno uobliče određene predstave o Balkanu kao „posebnom geografskom i kulturnom entitetu“.¹⁸⁸

Putnici, koji su svojoj čitalačkoj publici posredovali određena znanja i predstave o drugima, imali su ulogu današnjih novinara, što je značilo moć da oblikuju javno mnjenje, ukus i predrasude svog vremena, a u njima je moguće prepoznati sve elemente koji su oblikovali stvaranje postojećeg diskursa o Balkanu.¹⁸⁹ Pritom su se, do kraja XIX vijeka, konstituisala dva

¹⁸³ Isto, str. 146-147.

¹⁸⁴ Isto, str. 47.

¹⁸⁵ Isto, str. 349.

¹⁸⁶ Isto, str. 63.

¹⁸⁷ Isto, str. 111.

¹⁸⁸ Isto, str. 148.

¹⁸⁹ Isto, str. 149.

obrasca percepcije koje Todorova okvirno označava kao aristokratski i buržoaski, iako aristokratski smatra dominantnijim.

Postojanje aristokratskog obrasca percepcije Todorova objašnjava činjenicom da su obrazovani posmatrači (putnici) uglavnom bili aristokrate ili oni koji su im bili bliski ili u najmanju ruku željeli da ih oponašaju u ukusu i stavovima, pa se kroz njihov „aristokratski filter“ uviđa poštovanje prema carstvu i autoritetu i identifikacija sa otomanskim vladarima, dok je drugi obrazac potpuno suprotan aristokratskom, i on svoje stereotipe nadograđuje na zatečene predrasude i zasnovan je prosvjetiteljskoj ideji o linearnoj evoluciji i progresu kome Otomani stoje na putu, pa ih neophodno odbaciti kao osnovnu prepreku napretku.¹⁹⁰

Umješno prikazujući obimnost i neujednačenost putopisne literature i široki spektar tema o Balkanu kojima su se bavili zapadnoevropski, ruski, turski i neki autori sa prostora bivše Jugoslavije predstavio je Božidar Jezernik, slovenački antropolog, u svom izuzetnom djelu „Divlja Evropa“. Jezernik pruža uporednu analizu putopisa nastalih između XV i početka XX vijeka u kojoj, između ostalog, ističe promjenu percepcije istog prostora u zavisnosti od istorijskog trenutka, nacionalnosti i porijekla autora, što objašnjava promjenljivost slike o *drugosti* na geografski bliskom, ali kulturno udaljenom Balkanu.¹⁹¹ Ako samo spomenemo neke od tema koje ističe ovaj autor, a najupadljivijim se čine: repati muškarci, okamenjeni okean, kuglanje glavama, glave u bisagama, nos neprijatelja kao muževljev dar ženi, doprijećemo do činjenice kako su putopisci konstruisali krajnju različitost između zemalja iz kojih dolaze i Balkana kao prostora kome su se samo na trenutke divili, ali koga su uglavnom oblikovali kao mjesto krajnje zaostalosti i ekstravagantnosti, neshvatljive brutalnosti i varvarstva.

Međutim, na Zapadu nije postojao jedan zajednički stereotip o Balkanu¹⁹², a on nije uvijek bio i sa negativnim predznakom, iako je, na primjer, prvi susret posjetioca iz inostranstva sa Crnom Gorom najčešće izazivao šok, vrlo često se taj šok znao preobraziti u poštovanje i divljenje kada bi upoznali gorštacki narod „koji je više volio slobodu u divljini nego ropstvo na plodnom tlu“. ¹⁹³ Pozitivan stereotip Srba, Crnogoraca, Bugara i Grka kao ratnika koji se pravedno bore za slobodu i nezavisnost je jezgro „junačkog“ diskursa koji se pojavio u prvoj polovini XIX vijeka, u vrijeme velikog opadanja moći Osmanskog carstva i njihovog povlačenja iz jugoistočne Evrope, a dizanja ustanaka i formiranja novih nacionalnih država na tlu Balkana.¹⁹⁴

Ovaj tip diskursa balkanskog ratnika ne predstavlja kao primitivnog koljača, nego poštovanja vrijednog i hrabrog junaka – on je predstavnik pozitivnog stereotipa.¹⁹⁵ Krucijalni značaj za nastanak „junačkog“ diskursa imala je „romantična 'bajronovska' reakcija niza zapadnoevropskih intelektualaca na grčki ustanak 20-ih godina 19. vijeka“, ¹⁹⁶ a slične reakcije su

¹⁹⁰ Isto, str. 225-226.

¹⁹¹ Božidar Jezernik, *DIVLJA EVROPA Balkan u očima putnika sa Zapada*, prevela s engleskog S. Glišić, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 7-9. i 23. (Naslov originala: *WILD EUROPE: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, Saqui Books, London, 2004).

¹⁹² Marija Todorova, nav. djelo, str. 234.

¹⁹³ Božidar Jezernik, nav. djelo, str. 119.

¹⁹⁴ František Šistek, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830-2006*, Matica Crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2009, str. 265.

¹⁹⁵ Isto, str. 265.

¹⁹⁶ Isto, str. 265.

uzrokovale i borbe Srba, Bugara i Crnogoraca, pa su balkanski ratnici posmatrani kao junaci koji brane Evropu i Evropljane i ostvaruju evropsku ideju slobode. Oni su bili i romantičarski idealizovani kao junaci koji su materijalno siromašniji, ali sa neiskvarenim, punijim i istinskim životom, brojnim pozitivnim osobinama, u čijim životima kultura, obično tradicionalna narodna, igra veliku ulogu.¹⁹⁷ Za razliku od diskursa koji Todorova naziva „balkanizam“, a Vesna Goldsvorti „mentalnom kolonizacijom“ u kome su Balkanci primitivni i nedovoljni evropski, to jeste „Evropljani drugog reda“, „junački“ diskurs ih itekako uključuje u Evropu ili bolje rečeno, stavlja u centar Evrope kao njene spasioce, pri čemu se olako zaboravljaju ili makar na određeno vrijeme stavljaju u kraj svi oni negativni epiteti koji su im pripisivani u civilizovanom svijetu.¹⁹⁸

Pošto putopise ne treba čitati kao jednostavne izvještaje sa putovanja o nekoj zemlji i pripovjedaču, već se moraju sagledati iz ugla vladajućih diskursa određenog vremenskog perioda, osim već pomenutih, u putopisima je moguće utvrditi prisustvo i diskursa o etnografiji, o rasnoj superiornosti, divljaštvu, plemenitom divljaku i diskurs o ženstvenosti.¹⁹⁹ Ovaj posljednji nas uvodi u široko polje istraživanja putopisne literature koja se tiče rodnih odnosa, pri čemu se ističe da je figura ženskog pisca bila uveliko zanemarivana i pod različitim kulturološkim pritiscima potiskivana, jer je u istoriji uglavnom na putovanje išao muškarac, a putopisna literatura je, uz neke izuzetke iz novijeg vremena, bila uglavnom „muška“ i odražavala je „mušku tačku gledišta“, pritom ućutkavajući i potpuno ignorišući glas žene, pa je tako u istoriji patrijarhalnih civilizacija „čovjek“ uvijek bio muškarac, a putovanje „muška djelatnost i izraz muškosti“.²⁰⁰ Ovakvu sliku je nametnuo stari, patrijarhalni, kulturni model o putniku riteru, svecu ili glumcu.²⁰¹

Mils (Sara Mills) u prilog ovoj tezi dodaje da je putopisna literatura toliko snažno obilježena muškim izrazom, da je gotovo nemoguće u taj okvir uklopiti žensko pismo, čak i kada je sasvim evidentno prisustvo istih elemenata, ova dva obrasca se prosuđuju i vrednuju na različite načine.²⁰² Razlog takvom pristupu nije samo tekstualna distinkcija između muških i ženskih spisa nego i niz „diskurzivnih pritisaka na produkciju i recepciju“ djela ženskih pisaca, koja su nerijetko uprošćavana i opisivana kao „biografske studije izuzetnih usjedjelica“. U recepciji ženskih putopisa koji su najčešće markirani kao „autobiografski“ vidi se nastojanje da se ženi porekne status kreatora kulturnog dobra.²⁰³

Izbor figure naratora nametnut „diskursom o ženstvenosti“ takođe je bio dijametralno suprotan, pa je u muškim putopisima to obično junak avanturista, a kod spisateljica uglavnom brižna majka i žena, anđeo u kući, filantropkinja, bolničarka ili doktorka, a ove dvije vrste putopisa su se razlikovale i u tematskom ključu, jer su neke teme kojima su se muškarci bavili, za žene bile neprihvatljive. Seksualnost je tako bila isključivo muška tema, jer se smatralo izuzetno neprikladnim da žene makar i aludiraju na pitanja o seksualnosti.²⁰⁴ Dakle, ženskim rukopisima je trebalo da vladaju nježnost i blagost obojene familijarnim tonom, a onda je takav normativni pristup upotrijebljen protiv njih kao razlog njihovog isključivanja iz analize

¹⁹⁷ Isto, str. 266.

¹⁹⁸ Isto, str. 265-266.

¹⁹⁹ Sara Mills, nav. djelo. str. 70-72.

²⁰⁰ Eric J. Leed, nav. djelo, str. 235-236.

²⁰¹ Isto, str. 236.

²⁰² Sara Mills, nav. djelo. str. 5.

²⁰³ Isto, str. 6-12.

²⁰⁴ Isto, str. 22.

književne kritike.²⁰⁵ Žene autori u savremenim istraživanjima dobijaju značajnu ulogu, jer se nastoji preispitati njihova uloga i značaj u kreiranju istorije, pri čemu bi se istakla žena kao snažna, snalažljiva i nezavisna, za razliku od njenog opisa u patrijarhalnom diskursu kao „krhkog i slabog“ bića.²⁰⁶

Postoje, naravno, druge brojne sfere interesovanja koje budi čitanje putopisa, a aspekt iz kog Debi Lajl pristupa jeste politizovanje putopisa i otkrivanje njihovih veza sa ozbiljnim svjetskim aferama i značaj koji im se pridaje u izučavanju kretanja globalne politike.²⁰⁷ U putopisima je, naime, politički važna prostorna podjela na dom i van doma, ovdje i tamo, pa putopisci sebe uvijek razlikuju od drugih sopstvenim pozicioniranjem u sigurni i superironi dom.²⁰⁸ Za vrijeme putovanja, dok autor nije kod kuće, dom mu nudi „geografsko utočište“ odakle može da posmatra i vrednuje druge ljude i mjesta, a njegov izlazak u opasni svijet, da bi portretisao užas negdje drugo i pritom podsjetio čitaoca na sigurnost i udobnost njihovog doma, stavlja ga u prvi red proučavanja globalne politike.²⁰⁹ „Spacijalizacija subjektiviteta“ je jedan od načina na koji se jedna destinacija stvara i vrednuje u skladu sa navodno univerzalnim kategorijama civilizacije i sigurnosti koje opisuju piščev dom.²¹⁰

U izučavanju prostorno-vremenskih kategorija putopisnih zapisa i njihove upotrebe u svrhe kulturološke kritike otkrilo se još jedno veoma značajno diskurzivno mjesto kome Lajl i Bojm (Svetlana Boym) poklanjaju izuzetnu pažnju. U skladu sa evolucionističkim konceptom istorije putopisac je u stanju da posjećena mjesta pozicionira kao mjesta udaljena u prostoru, ali i vremenu.²¹¹ Kod putopisca koji tumači i svjedoči određenoj evolutivnoj fazi prostora koji zatiče i procjenjuje ga sa aspekta visokog stepena civilizacijskog razvoja sredine iz koje sam dolazi, javlja se, upravo zbog ovakvog odnosa vrijednosti i dostignuća, osjećanje nostalgije za nekom destinacijom „nevinom i neiskvarenom“ kakva je u putopiščevoj sredini već odavno u prošlosti i više ne postoji.²¹²

Ova misao o nostalgiji se kod Bojm potvrđuje na isti način, jer i ona nostalgiju definiše kao „vapaj i čežnju za domovinom koja više ne postoji ili nikada nije ni postojala“.²¹³ Nostalgija koja funkcioniše u slikama koje dijeli daljina (dom-inostranstvo, prošlost-sadašnjost, san-svakodnevni život) osjećanje je „gubitka i dislokacije“, kao i „romansa sa sopstvenom fantazijom“.²¹⁴ Razmatrajući nostalgiju kao istorijsku emociju Bojm tvrdi da ona nije „antimoderna“, već kao pobuna protiv modernih ideja o vremenu, vremenu istorije i progresa, ona je rezultat novog razumijevanja vremena i prostora. Time se omogućava podjela na „lokalno“ i „univerzalno“, sjedinjujući u sebi prošlost i budućnost.²¹⁵

²⁰⁵ Isto, str. 42.

²⁰⁶ Isto, str. 32.

²⁰⁷ Debbie Lisle, nav. djelo, str. 1.

²⁰⁸ Isto, str. 137.

²⁰⁹ Isto, str. 137.

²¹⁰ Isto, str. 137.

²¹¹ Isto, str. 208.

²¹² Isto, str. 207-209.

²¹³ Svetlana Boym, “Nostalgia and Its Discontents“, Hedgehog Review. The Uses of the Past, 2007, vol. 9, br. 2, str. 7.

²¹⁴ Isto, str.7.

²¹⁵ Isto, str.7.

Pošto nostalgija prema mišljenju ove autorke nije samo retrospektivna, ona tvrdi da „fantazije prošlosti determinisane potrebama stvarnosti imaju direktan uticaj na stvarnost budućnosti“.²¹⁶ Prema tome, nostalgija nije samo u vezi sa dislokacijom u prostoru, nego i promjenom koncepta vremena, prema čemu je moderna nostalgija žaljenje zbog nemogućnosti mitskog povratka i gubitka „začaranog svijeta“ sa jasnim granicama i vrijednostima.²¹⁷ Ta nostalgija je u međusobno zavisnom odnosu sa tehnologijom čiji progres je trebalo da bude lijek za nostalgiju, ali je on umjesto da je premostio savremene distance, postao brži od nostalgičnog vapaja i samo još više podstakao nostalgiju za „stvarima koje nismo ni znali da smo izgubili“ i za „sadašnjošću koja leti brzinom klika“ pred našim očima.²¹⁸ Industrijalizacija i modernizacija intenzivirale su ljudsku potrebu za sporim ritmom prošlosti, tradicijom i socijalnom povezanošću, a nostalgija se kao istorijsko osjećanje ustanovila u romantizmu kada je postala pojava koja je institucionalizovana u nacionalnim i lokalnim muzejima kao dio baštine.²¹⁹

Sve pomenute tipove znanja, analitičke pristupe i veoma složenu problematiku putovanja Duda podvodi pod „kulturu putovanja“ kao sintagmu koja označava područje istorije i analize praksi i putovanja sa socijalnim, ekonomskim i tekstualnim formama koje im pripadaju.²²⁰ Kultura putovanja, prema tome, obuhvata sa stanovišta putovanja kao integrišuće prakse sve procese „koji upotpunjuju *kružni tok kulture*“ od proizvodnje tekstova i formi do čitanja, potrošnje i „življenih kultura i društvenih odnosa“.²²¹

Njemački termin „Reisekultur“ obuhvata slične aspekte ovog područja, s tim što se praksa i tradicija putovanja redukuje na putovanje u slobodno vrijeme ili putovanje kao turističku praksu, pa se kod Brenera (Peter J. Brenner) zbog toga razlikuju četiri vrste putnika: student, zanatlija, pratilac i marginalac.²²² Književni putopis na polju kulture putovanja u koju spada sve što je namijenjeno putničkoj potrošnji – fotografije, vodiči, prospekti, i ono što putnici kreiraju – dnevnic, bilješke, albumi, „zauzima povlašćeno mjesto“.²²³ Iako je rijetko „pri vrhu žanrovske hijerarhije“, u području kulture putovanja putopis je ni manje ni više nego visoki žanr i stabilan orijentir.²²⁴

Kako ništa od ovog svijeta putopisne literature ne bi postojalo bez neumornih i znatiželjih analitičara-putopisaca, za sam kraj ćemo predstaviti Todorovljevu kategorizaciju putnika prema kojoj ćemo se upravljati i tokom naše analize. Todorov, naime, razlikuje deset kategorija putopisaca: asimilator, profiter, turista, impresionista, asimilovani, egzot, izgnanik, alegorista, razočarani i filozof.

Putopisac asimilator je onaj koji hoće da izmijeni druge kako bi ličili na njega. On vjeruje u jedinstvo ljudskog roda, on je univerzalista, a ono po čemu se drugi razlikuju on tumači onim

²¹⁶ Isto, str.8.

²¹⁷ Isto, str. 12.

²¹⁸ Isto, str. 10.

²¹⁹ Isto, str. 13.

²²⁰ Dean Duda, *Kultura putovanja, Uvod u književnu iterologiju*, Naklada LJEVAK d.o.o, Zagreb, 2012, str. 21-22.

²²¹ Isto, str. 39-41.

²²² Peter J. Brenner, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1990, str. 52-55.

²²³ Dean Duda, *Kultura putovanja, Uvod u književnu iterologiju*, Naklada LJEVAK d.o.o, Zagreb, 2012, str. 44.

²²⁴ Isto, str. 44.

što nedostaje u odnosu na njegov vlastiti ideal, pa je klasični lik asimilatora hrišćanski misionar koji hoće druge da preobrati u sopstvenu religiju.²²⁵

Profiter je poslovni čovjek, trgovac ili industrijalac i njegov stav prema drugima zavisi isključivo od toga hoće li mu ti drugi poslužiti da se okoristi, to jeste, on spekuliše njihovom drugošću da bi ih što bolje izrabio. On se vrlo dobro prilagođava svakoj sredini i nema potrebu da se oslanja na bilo kakvu ideologiju. O drugima se informiše tek toliko koliko mu je neophodno za sopstvenu svrhu da bi ih mogao ubijediti u svoje istine i sebi omogućiti određene privilegije.²²⁶

Turista je užurbani posjetilac koji ljudskim bićima pretpostavlja spomenike. Pošto je njegova posjeta dio odmora, a ne profesionalnog života, brzina njegovog putovanja koja je određena brojem dana je uzrok njegovog interesovanja za prirodne ili kulturne spomenike, a ne za upoznavanje običaja za koje je neophodno vrijeme. Iako se ne interesuje za stanovnike strane zemlje i njihove običaje turista može da utiče na njih, jer će starosjedioci pokušati da mu ponude ono što on traži, a to je sve ono što je tipično i svojstveno toj zemlji.²²⁷

Impresionista, za razliku od turista ima više vremena i njegovo interesovanje se proširuje i na ljude, pa on kući ne donosi samo fotografske kliše, već i skice tekstova i slika, mada i on, kao i turista, ostaje jedini subjekt doživljaja. Impresionistički putnici, pustolovni ili kontemplativni duhovi, imaju zajedničku osobinu da ih u čitavom procesu interesuju jedino utisci koje posjećena zemlja i njen narod ostavlja na njih, a ne utisci te zemlje i tih ljudi.²²⁸

Onaj koji putovanje obavlja samo u odlasku – imigrant prvenstveno je asimilovani. On upoznaje druge jer mora da živi sa njima i želi da im liči da bi ga prihvatili. Njegovo ponašanje je suprotno ponašanju asimilatora, koji prilagođava druge sebi. Kada se proces upoznavanja i poistovjećivanja završi, imigrant postaje asimilovan, to jeste on je kao i oni drugi među koje je došao.²²⁹ Posebna varijantna asimilovanog se formira kod onih čije je prilagođavanje uslovljeno njegovim profesionalnim izborom i tu su najčešće u pitanju stručnjaci iz neke strane zemlje. Stručnjak zbog potrebe boravka u drugoj zemlji nastoji da razumije strance onako kako oni doživljavaju i razumiju jedan drugog, s tim što se onda može stvoriti problem da se poznavanje stanovnika te zemlje pretvori u običnu reprodukciju onoga što oni sami o sebi znaju.²³⁰

Egzot ne dijeli navike stranaca, on ih samo uočava, ali im se ne potčinjava. On stalno pribjegava upoređivanju sa vlastitom zemljom, što mu omogućava da otkrije mane drugih koje se mogu u toj drugosti tumačiti kao konvencije.²³¹

Izgnanik se nalazi na razmeđu između imigranta i egzota, jer se nastanjuje u stranoj zemlji, ali izbjegava asimilaciju. Izgnanik je onaj koji svoj život u inostranstvu tumači kao doživljaj nepripadanja sredini, ali je upravo zbog toga voli. To je čovjek koga interesuje njegov

²²⁵ Cvetan Todorov, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, preveli sa francuskog B. Jelić, M. Perić i M. Zdravković, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994, str. 328. (Prvo izdanje: Tzvetan Todorov, *Nous et les autres. La réflexion française sur la diversité humaine*, Seuil, Paris, 1989).

²²⁶ Isto, str. 329.

²²⁷ Isto, str. 329-330.

²²⁸ Isto, str. 330-331.

²²⁹ Isto, str. 331.

²³⁰ Isto, str. 332.

²³¹ Isto, str. 332.

život i narod, ali koji upravo zbog toga želi da živi u inostranstvu gdje je definitivno stranac, jer ne želi ni na koji način da bude integrisan u bilo kakvu zajednicu.²³²

Čovjek koji govori o nekom stranom narodu da bi raspravljao o nekom problemu koji se tiče njega samog i njegove vlastite kulture je alegorista. Kod njega slika o drugom ne proističe iz posmatranja drugog, nego iz izokretanja uočenih osobenosti sopstvene zemlje.²³³

Razočarani putnik je onaj koji je putujući na kraj svijeta otkrio da nije neophodno putovati da bi se nešto naučilo i da se isto toliko može naučiti i u sopstvenoj sredini.²³⁴

Filozof je onaj putnik koji posmatra razlike da bi otkrio svojstva, a posmatranje razlika je rad na sticanju znanja i spoznavanju ljudske različitosti. Međutim, posmatranje razlika nije konačni cilj filozofskog putovanja, ono je način da se ustanove svojstva stvari ili bića. Filozof svojim putovanjima u strane zemlje otkriva univerzalne vidike koji mu omogućavaju da uči i da sudi.²³⁵

²³² Isto, str. 333.

²³³ Isto, str. 333-334.

²³⁴ Isto, str. 334.

²³⁵ Isto, str. 335-336.

Interesovanje njemačkih putopisaca za Crnu Goru do dolaska Petra II Petrovića Njegoša na vlast

Njemci su veoma oskudno izvještavali o Crnoj Gori sve do dolaska Petra II Petrovića Njegoša na vlast, a prvi putopis o Crnoj Gori nije napisao Njemaac, nego Italijan, kotorski plemić Marijan Bolica (Marijan Bolica) davne 1614. godine. Vijesti o ovoj zemlji u brdima bi se javljale rijetko, a kad bi se pojavile uglavnom su to bili članci, recenzije ili prevodi u nekim od njemačkih časopisa. Drugi putnici, nakon Bolice, kojima bi putovanja po Dalmaciji pružila ogroman materijal za obimna djela nijesu uopšte pominjali Crnu Goru.

Malo veću pažnju za ovaj zabačeni prostor juga Evrope izazvalo je isključivo političko pitanje – Napolenova osvajanja. Naime, kada je Napoleon sa svojom vojskom okupirao Dalmaciju i Boku Kotorsku i ujedinio ih sa drugim južnoslovenskim zemljama u Ilirsku provinciju 1809. godine, Francuzi su u više izvještaja i memoara pominjali Crnu Goru, a Vijala de Somijer (Violla de Sommières) u svojoj knjizi „Istorijsko i političko putovanje u Crnu Goru“ (Voyages historiques et politiques au Monténégro), koja je prevedena na njemački godinu dana po objavljivanju. Ova knjiga koja je imala određene nedostatke, jer je, na primjer, pisac tvrdio da se u Crnoj Gori govori grčkim dijalektom, ipak je učinila da se i na njemačkom govornom području neki pisci zainteresuju za ovu zemlju.²³⁶

Kako je interesovanje Zapada za Crnu Goru bilo proizvod političkog interesa, a tek kasnije dolazi do naučne zainteresovanosti,²³⁷ tako se među prvim zapisima na njemačkom javljaju dvije manje knjige – djela Maksa de Trua (Max de Traux) i H.F. Redliha (H.F. Rödlich) koja se uglavnom bave vojnim stvarima.

Ova oblast je izgubila vojni značaj porazom Napoleona, pa je od tada i onako oskudno interesovanje zgaslo sa svega jednim izuzetkom, a riječ je o putopisu „Putovanje kroz austrijsku Iliriju, Dalmaciju i Albaniju godine 1818“ (Reisen durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818) Jozefa Maksa fon Lihtenštajna (Josef Max von Lichtenstein). Ovaj pisac koji je svoja djela potpisivao pseudonimom R. v. H...g, javlja se u literaturi i kao Jozef Marks Frajher von Lihtenštern (Josef Marx Freiherr von Liechtenstern), kako je takođe potpisana gore navedena knjiga. Ova knjiga obuhvata i opis izleta u Crnu Goru i susret sa vladikom Petrom I Petrovićem Njegošem, a na početku knjige se nalazi slika Kotora. Na preko pedeset strana pisac govori o Crnogorcima i njihovim neprijateljima, porijeklu, imenima, karakteru, običajima, krvnoj osveti, o svemu onome što je tada činilo kulturu Crne Gore. Pored ove knjige pojavile su se tek još dvije kratke napomene u osvrtima slovačkog slaviste Paula Jozefa Šafarika (Pavol Jozef Šafárik) koje je iz zaostavštine objavio Jozef Jireček (Josef Jireček).²³⁸

Iz svega navedenog dalo bi se zaključiti da je interesovanje Njemaca za ovu planinsku zemlju bilo veoma slabo i da je uglavnom vladalo veliko nepoznavanje kako ove zemlje, tako i

²³⁶ Fridhilde, Krauze, *Crna Gora. Literatura na njemačkom jeziku*, bibliografija, Centralna biblioteka, Cetinje, 1988, str. 8.

²³⁷ Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Verlag O. Oldenbourg, München, 1960, str. 81.

²³⁸ Fridhilde, Krauze, *Crna Gora. Literatura na njemačkom jeziku*, bibliografija, Centralna biblioteka, Cetinje, 1988, str. 9.

južnoslovenskih područja uopšte.²³⁹ Na kraju, iz proučene literature da se zaključiti da zemlje Balkana nisu izazivale opštu pažnju evropskih diplomata, naučnika i pisaca, osim kada su se na tim prostorima vodili neki ratovi od kojih bi velike sile mogle na neki način profitirati ili biti oštećene, a do narednog rata ostajale bi „na maglovitim rubovima percepcije“.²⁴⁰

²³⁹ Isto, str. 9.

²⁴⁰ Vesna Goldsworthy, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998, str. XI

Petar II Petrović Njegoš

U dalekoj, maloj i tada nepoznatoj zemlji, gdje su, prema pripovijestima stranih posjetilaca, žene nosile ono što je preteško za mazge, a muškarci viđeni kao krvoločni i prevrtljivi razbojnici, pljačkaši i ubice, ali po potrebi i kao heroji spremni da ginu za slobodu svojih surovih, planinskih predjela i budu posljednji bedem hrišćanstva pred Turcima, vladao je još od svog maloljetstva Radivoje Rade Petrović, gorostas koji nikada nije imao, niti je mogao imati dvojnika.²⁴¹ Novi „povelitelj“ izabran je 1830. nakon potpisivanja „potvrđenija“ u kojima je jasno rečeno da se „novoimenovanom zemaljskom gospodaru cjelivaju ruke“ i niko ne može „suprotan biti zavještanju – pod kastigom smrti“.²⁴²

Koliko je za Crnu Goru značio Petar II Petrović Njegoš govore brojne studije, radovi, monografije, spomenici i sve druge vrste ukazivanja časti i veličanja tog izuzetnog duha, a koliko je njegova pojava, duhovnost i mudrost ostavila utisak na strane putnike govore njihovi putopisi u kojima se, bez izuzetka, opisuju susreti sa Njegošem, njegovi maniri i znanje, njegove odaje i vojnici, sve što se na neki način može dovesti u vezi sa njim.

Neobična pojava, iznikla na kršu cetinjskog kraja, stranim posjetiocima se uglavnom priviđala kao oprečna ličnost, a ako ne oprečna, onda zasigurno nepojmljiva i egzotična. Duhovni vladar koji je poštovao običaje svoga naroda, krvnu osvetu, otkidanje glava i njihovo besprizorno izlaganje na ozloglašenoj kuli Tablja, mladić koji je bio mudar i obrazovan, čovjek je koji se znatiželjnim pogledima stranaca pričinjavao kao najviši čovjek koga su ikada sreli – „pravi džin“.²⁴³

Nadmoćna inteligencija i liberalni pogledi tog mladog čovjeka, okruženog predrasudama svog divljeg i varvarskog naroda, ali i neprijateljima i gotovo neprohodnim planinama, činili su ga odsječenim koliko od svog, toliko i od spoljašnjeg svijeta.²⁴⁴ Pisali su o Njegošu i kao dostojnom nasljedniku svoga darovitog prethodnika, kao pravom duhovniku i brižnom staratelju svoga naroda, ali i kao o samotnom čovjeku koji je sigurno bio potišten, jer nije bio okružen obrazovanim ljudima civilizovanog svijeta, već nepismenim i neuglađenim Crnogorcima. Osim što je imao „izvrsnu memoriju i izvanredno ophođenje“, bio je gostoljubiv i obrazovan „domaćin zanimljivih zapažanja“, džentlmenskog ponašanja, koji je uz to bio i „dobar vojnik i sposoban diplomata“ i, kako su Englezi zabilježili, „neobičan evropski vladika“ koji naklonost svog naroda dobija svojim držanjem i pojavom, ali i vojničkim sposobnostima, jer je „iz pištolja pogađao limun“ koji neko iz pratnje baci u vazduh.²⁴⁵

²⁴¹ Svetozar Koljević, *Njegoš u engleskoj i američkoj kulturi*, Oktoih, Podgorica, 1999, str. 7-17.

²⁴² Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, knjiga 4, „Sazdanje crnogorske nacionalne države: 1796-1878“, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004, str. 171-172.

²⁴³ Isto, str. 14.

²⁴⁴ Isto, str. 16.

²⁴⁵ Isto, str. 26-27.

Međutim, nijesu svi opisi Vladike bili tako pohvalni, pa se, na primjer, u prilogu Gustava Ritera fon Franka (Gustav Ritter von Frank)²⁴⁶ Njegoš na neobično grub način ocrnjuje čak i pogledu fizičkog izgleda, što je bila rijetka pojava i onda kada su mu prigovarali za način vladanja i bili protivnici njegovog proruskog stava. Ovaj pisac u svojim prilogima iznosi krajnje negativan stav prema Vladići, upoređujući njegovo kretanje sa „divljom životinjom koja je zatvorena u kavezu“, i opisujući njegove čakšire skrojene „á la Cosaque“ koje ni uprkos njihovoj širini nijesu mogle da „maskiraju neobično veliko stopalo“.²⁴⁷ Za razliku od većine drugih stranih posjetilaca koji su najčešće zapažali Njegoševu ljepotu, G. R. Frank pribilježio je da se na „nepravilnim crtama lica širokog oblika“ ističu „sitne oči koje vrebaju, blijeda boja lica, rijetka crna brada, i nešto u izrazu što više odaje lukavstvo ili zloradost nego odlučnost“.²⁴⁸ Frank se u svom prilogu osvrće na vladara i narod Crne Gore sa pozicije nadmoćnog čovjeka civilizovanog Zapada uz često prisutne ironične i podrugljive komentare.²⁴⁹

Iako se činilo da je tako udaljen i zatvoren granicama svoje nerazvijene i izolovane zemlje, Vladika je ipak bio veoma dobro informisan o savremenim političkim prilikama u Evropi. Njegoš, prvi crnogorski vladar koji je hirotonisan u Petrogradu (1833) pred samim carem Nikolajem, time je, između ostalog, jasno izrazio politički stav o potpunom osloncu na Rusiju, kakav su imali i svi mitropoliti iz porodice Petrović. Iako mlad i politički neiskusn, Njegoš je uspio da održi takve prilike u Crnoj Gori i to uz pomoć Zbora. Stoga je na glavarskoj skupštini u novembru 1830. godine ukinuo zvanje guvernadura, koji su uglavnom bili prozapadnog spoljnopoličkog opredjeljenja. Tada nije ukinuo samo političku instituciju od uticaja u svom društvu, nego i uklonio drugu političku struju u politici svoje države. Ovom odlukom je i guvernadur Vuko Radonjić zbog tajnih veza sa Austrijom izgubio tu titulu i bio protjeran iz zemlje dvije godine kasnije (1832) sa cijelom porodicom.²⁵⁰

Uzrok uzdržanosti u pokazivanju prijateljstva stranih posjetilaca uz stalno isticanje necivilizovanog načina ratovanja, kao da inače postoje civilizovani ratovi, bio je Njegošev blagonakloni stav prema Rusiji, a neki zapadnoevropski putnici su ga doživljavali čak i podaničkim, kao i dobijanje novčane pomoći od te velesile i njeno zauzimanje za Crnu Goru. Dakle, uz opisivanje ratovanja, crnogorskog divljaštva, odsijecanja glava neprijateljima, jedno od opštih mjesta u putopisima zapadnoevropskih putopisaca bio je Njegošev odnos prema Rusiji, uglavnom zaogrnut negativnim primislima. Italijani su Crnu Goru opisivali kao „rusku provinciju“,²⁵¹ a Englezi u svojim analizama idu još dalje, pa grof Krasinski smatra da je čak i Njegoševa rana smrt posljedica „čudnih anomalija njegovog položaja“ između Turske koja napada, Austrije koja ih je odlukama Bečkog kongresa ponovo zatvorila u „planinski kavez“

²⁴⁶ Gustav Ritter von Frank (1807-1860) je o svom dvodnevnom boravku u Crnoj Gori napisao putopisni članak „Ein Besuch beim Vladika von Montenegro“ (Posjeta Vladići Crne Gore). Prilog je objavljen 1840. u „Allgemeine Zeitung“ u dva dijela u 78. i 79. broju, 18. 03. i 19. 03. Pisca je prilikom posjete ugostio Njegoš.

²⁴⁷ G. F. Rank, „Ein Besuch beim Vladika von Montenegro“, Allgemeine Zeitung, 1840, br. 79 (19.III), Beilage, str. 626.

²⁴⁸ Isto, str. 626.

²⁴⁹ Miljan Mojašević, *Njemačko-jugoslovenske kulturne veze*, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd, 1974, str. 82.

²⁵⁰ Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija: Vukotić media, Beograd, 2016, str. 138-144.

²⁵¹ Olivera Popović, nav. rad, str. 58.

oduzimajući Boku Kotorsku, dok su svi njegovi pogledi „nade i ohrabrenja uprti u daleku i predaleku Rusiju“.²⁵²

Kod Njemaca je slika odnosa sa Rusijom šarolika, od toga da se te relacije uopšte ne pominju, preko uzgrednog upoređivanja nekih crnogorskih institucija (Senat) sa vrlo slično organizovanim tijelima u Rusiji (Vrhovni sud zemlje), sve do duboke potrešenosti sa pogledom uprtim u sliku carskog patrijarha Nikole koja je visila iznad Njegoševog pisaćeg stola i primisli o „velikom slovenskom savezu“ i bremenitoj budućnosti u kojoj je „krvavi kažiprst“ pokazivao ka Istoku, ali „ne prema suncem okupanom, mirisima i mudrošću obdarenom Istoku, kolijevci svekolike svjetlosti i svekolikog života, nego prema onim ledom i maglinama obavijenim poljima, gdje je život zanijemio, zatupio, zamro, gdje lovac na samura i sluga olovnih brda živi svojim bijednim životom“.²⁵³ Tako se crnogorska rusofilija pretvarala u nekim slučajevima u zapadnoevropsku rusofobiju.

Kao vladar Njegoš se susrijetao sa mnogim preprekama, ali je težio modernizaciji države u političkom smislu, a u želji za prosvjećenjem svog primitivnog naroda pokrenuo je škole. Od novca koji je dobio u Petrogradu, prilikom njegovog rukopoloženja, kupio je malu štampariju koja je 1834. godine montirana u Cetinjskom manastiru i radila do 1852. godine, kada su njena slova pretopljena u olovna zrna za potrebe rata protiv Turaka.²⁵⁴ Na svojim diplomatskim putovanjima po Evropi, kada bi sakupljao i novčanu pomoć za snaženje svoje zemlje, bio je Njegoš odvažni zagovornik Crne Gore i njene reputacije, a njegove evropske kolege bi uvijek bile iznenađene njegovim manirima i dobrim poznavanjem svjetskih događaja, jer nijesu za sagovornika očekivali nikoga do „divljeg šefa razbojnika negdje iz zaleđa Albanije“.²⁵⁵

Njegošev lik je u zapisima stranih posjetilaca ostao „oličenje čuđenja i obožavanja“ i svakako je dodao notu mističnosti tipičnom, bradatim, gigantskom Crnogorcu, stvarnom, ali fantastičnom čovjeku.²⁵⁶ To su bili ljudi koje su istovremeno opisivali kao nenadmašne borce vesele naravi i kao krvoloke kojima je i mjesto u tom kraju gdje je sve izgledalo kao u „desetom vijeku prije Hrista“.²⁵⁷ Toliko daleko je bila Njegoševa Crna Gora od užurbanog industrijskog doba devetnaestog vijeka velikog dijela Evrope, po kojoj su blistale palate, dimili fabrički dimnjaci, slobodno tekla trgovina i željeznički prevoz, da se čini istinitim zabilješka prema kojoj je Njegoš jednom rekao da je on sebe smatrao vladarom među varvarima i varvarinom među vladarima.²⁵⁸ Ovim se samo potvrđuje tačno zapažanje zapadnoevropskih putopisaca o Njegošu kao čovjeku koji se nije uklapao u sliku tadašnje Crne Gore, jer je on „jedini obrazovani um među mnogima – najuglađeniji gospodin među prostim seljacima; on je uistinu izolovano biće. Zgodan i na vrhuncu života, ali ne smije imati nikoga ko bi mu razveselio sudbinu ili olakšao samoću, a i nikoga kome bi volio da potčini svoj planinski presto“.²⁵⁹

²⁵² Svetozar Koljević, nav. djelo, str. 43.

²⁵³ Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004, str. 91.

²⁵⁴ Živko Andrijašević, nav. djelo, str. 141.

²⁵⁵ Marija Krivokapić, Neil Diamond, *Images of Montenegro in Anglo-American Creative Writing and Film*, Cambridge Scholars Publishing, 2017, str. 21.

²⁵⁶ Isto, str. 22.

²⁵⁷ Svetozar Konjević, nav. djelo, str. 47.

²⁵⁸ Marija Krivokapić, nav. djelo, str. 21.

²⁵⁹ Isto, str. 21.

Илустрација 1: *Карта Црне Горе*, Branko Pavićević, *Istorija Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004. (прилог на крају knjige)

Interesovanje Njemaca za Crnu Goru putem prevodilačke djelatnosti

Smjenom vlasti u Crnoj Gori interesovanje za ovu južnoslovensku zemlju se bitno mijenja i čitav niz značajnih ličnosti skoro istovremeno dolazi u posjetu Crnoj Gori, a među njima je Edvard Mitford (Edward Ledwich Mitford) koji se dao na put prema Crnoj Gori jer su ga na to podstakle priče o tom „jedinstvenom“ narodu i uvjeravanja da tamo prije njega još nije kročila noga jednog Engleza.²⁶⁰ U posjetu je došao sa Ostinom Henrijem Lejardom (Austen Henry Layard), koji je uskoro poslije toga postao čuven arheolog, političar i diplomata, a kao podsekretar za spoljne poslove Donjeg Doma optuživao je i Kneza Mihaila za sve nesreće u Turskoj Imperiji, jer je bio pristalica „turkofilske“ političke struje, ali možda i ne toliko turkofilske, koliko rusofobične.²⁶¹

Godine 1844. Vladiku je posjetio, za Njemce jedan od uticajnijih Engleza, čuveni etnolog i arheolog, ser Džon Gardner Vilkinson, koji se bavio proučavanjem običaja i religije starog Egipta, a u Crnoj Gori je boravio dva mjeseca.²⁶² Iako godina posjete čuvenog ruskog istraživača Jegora Petrovića Kovalevskog (Егор Петрович Ковалевский) varira od izvora do izvora u rasponu od 1837. do 1841, pisac sam potvrđuje da je četiri mjeseca u Crnoj Gori proveo od proljeća 1841. godine. Tih godina je cetinjski gost bio i Francuz Siprien Rober (Cyprien Robert), ali najznačajnija posjeta tih godina bila je ona kojom je Njegoša počastvovao saksonski kralj Fridrih II Avgust (Friedrich August II) i to je bila i prva zvanična državna posjeta stranog vladara Crnoj Gori. Pored ove posjete, veliki uticaj na znatiželju njemačkih pisaca izvršio je Vuk Stefanović Karadžić svojim rukopisom „Crna Gora i Crnogorci“.²⁶³

U ovo vrijeme se pojavio i značajan broj članaka u novinama i časopisima na njemačkom govornom području među kojima je po broju objavljenih priloga prednjačio časopis „Das Ausland. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker, mit besonderer Rücksicht auf verwandte Erscheinungen in Deutschland“ – kako je u početku glasio puni naziv ovog časopisa koji je do 1873. godine izlazio u Minhenu, a potom u Štutgartu u čuvenom Kotinom izdanju.²⁶⁴ Popularnost i velika čitanost ovog časopisa na teritoriji Njemačke i van nje, u kojim su saradivala i značajna imena sa južnoslovenskih prostora poput Vuka Karadžića i Valtazara Bogišića, doprinijela je da se o njemu čuje „i do najudaljenijih naučnih i kulturnih centara sveta“.²⁶⁵

Ništa manje značajne nijesu bile augsburške „Allgemeine Zeitung“, zatim lajpciški „Magazin für die Literatur des Auslandes“, bečka „Freie Presse“, kao i „Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode“. U njima su se simultano od početka tridesetih pojavili brojni članci koje su potpisivali baron F. L. Velden (Freiherr Ludwig von Welden), K. Mihaheles

²⁶⁰ Svetozar Koljević, nav. djelo, str. 10.

²⁶¹ Isto, str. 10-12.

²⁶² Isto, str. 26.

²⁶³ Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Verlag O. Oldenbourg, München, 1960, str. 82.

²⁶⁴ Miljan Mojašević, „Kulturno-posrednička uloga časopisa Das Ausland između Nemaca i Jugoslovena (1828-1893)“ u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Naučna knjiga, Beograd, 1955, Knjiga III, str. 422.

²⁶⁵ Isto, str. 421.

(Georg Christian Karl Wilhelm Michahelles), L. Ranke (Leopold von Ranke), F. Peter (Franz Petter), V. Hope (Wilhelm Hoppe), A. Rojc (Alexander von Reutz) i mnogi drugi. Njemci su u tom periodu, baveći se pitanjem Slovena na Blakanu preveli i srazmjerno veliki broj knjiga, putopisnih članaka ili su u svojim putopisnim priložima koristili informacije koje su prikupili njihove kolege na putu po Crnoj Gori.

Pod naslovom „Montenegro und die Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes“ (Crna Gora i Crnogorci. Prilog poznavanju evropske Turske i srpskog naroda) Vuk Karadžić je 1837. u Štutgartu objavio stotinu četrnaest stranica dug rukopis, kao jedanaestu knjigu zbirke „Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neueren Zeit“ (Putovanja i opisi zemalja starijeg i novijeg doba) koja je izlazila u izdanju Kote, a potpisani urednici ovog izdanja su urednik časopisa „Das Ausland“, Eduard Widenman (Eduard Widenmann) i izdavač časopisa „Morgenblatt“ Herman Hauf (Hermann Hauff).²⁶⁶ Karadžićevo ime izostavljeno je na koricama knjige, a smatra se da je njemački prevod priredio Vilhelm Hope (Wilhelm Hoppe).²⁶⁷

Ilustracija 2: Naslovna strana putopisa, Vuk Stefanović Karadžić, *Montenegro und Montenegriner. Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1837.

Ovaj rukopis je ipak samo dio Karadžićevog djela o Crnoj Gori i Boki Kotorskoj koje je napisao za vrijeme boravka u ovoj zemlji tokom 1834. i 1835. godine, a druga dva poglavlja rukopisa pod naslovom „Srbi svi i svuda“ i „Boka Kotorska“, objavljeni su u Beču dvanaest godina kasnije na srpskom jeziku, dok se objedinjeni rukopis pojavio tek 1922. pod naslovom

²⁶⁶ Fridhilde, Krauze, nav. djelo, str. 11.

²⁶⁷ Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 82.

„Crna Gora i Boka Kotorska“ u izdanju Srpske književne zadruge u Novom Sadu.²⁶⁸ Karadžićevo djelo je bez sumnje ostalo tokom cijelog XIX vijeka jedno od najuticajnijih tekstova o Crnoj Gori, jer se pojedini putopisci, poput Štiglica, direktno pozivaju na provjerene i opsežne podatke u kojima nema izvrtanja bilo kakvih činjenica od autora lišenog svake predrasude.²⁶⁹

Vukov rukopis za čiji se predgovor postarao izdavač u Augsburgu, u februaru 1837, nudi čitaocu opis zemlje i ljudi, pregled starije i novije istorije, oblik vladavine, kao i odnos prema pograničnim susjedima, način života, ali i stanje crkve i škole i opise naravi i običaja Crnogoraca, a u istinoljubivost svoga spisa Vuk je bio uvjeren zbog oslanjanja na „pouzdanе originalne izvore“ i sopstveno posmatranje.²⁷⁰ U osam poglavlja iznešeni kritički oštar, na trenutke protivrječan i dijelom podsmješljiv stav prema Crnogorcima pomutio je Vukovo prijateljstvo sa Njegošem,²⁷¹ iako Karadžić nije ostao ni bez riječi hvale za ovu „zemljicu“ koju je nastojao da opiše „prosto, jasno i istinito bez svakog romantičnog kićenja“.²⁷²

U svom spisu Vuk Karadžić se u prvom poglavlju „Land“ (Zemlja) bavi položajem Crne Gore i njenim granicama, uz pominjanje pograničnih turskih varoši: Nikšića, Podgorice, Spuža i Žabljaka, ističući da „pravu“ Crnu Goru čine četiri nahije: Katunska, Riječka, Lješanska i Crmnička i Brda, a u vezi sa tim navodi i plemena koja naseljavaju te nahije. Premjeravajući veličinu Crne Gore služi se riječima mještana i da je u tom pogledu ona toliko velika da je moguće za tri dana preći u svakom pravcu.²⁷³ Pominjući rijeke i doline, Vuk poglavlje završava zaključkom da u Crnoj Gori ne postoje gradovi, a da negdje ne postoje čak ni sela, jer se nekoliko kamenih kuća na jednom mjestu i bez imena ne mogu nazvati selom.²⁷⁴

U drugom odlomku svog rukopisa Vuk se kratko bavi slovenskim porijeklom Crnogoraca, dodajući da Crnu Goru u predjelu Kuća naseljavaju i Albanci katolici. Pri tome kritikuje Vijalu de Somijera i njegov pogrešan zaključak da je „crnogorski jezik dijalekat grčkog“, kao i članak „Serbien“ u Konverzacionom rječniku, jer sadrži istorijske netačnosti i savjetuje da bi preradom tih podataka morali da se pozabave neki učeni ljudi poput Rankea²⁷⁵ ili Šafarika.²⁷⁶

²⁶⁸ Jelena Knežević, *Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012, str. 124.

²⁶⁹ Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004, str. 9.

²⁷⁰ Vuk Karadžić, *Montenegro und die Montenegriner, Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1837, str. 1.

²⁷¹ Jelena Knežević, nav. djelo, str. 124.

²⁷² Vuk Karadžić, nav. djelo, str. 1.

²⁷³ Isto, str. 4.

²⁷⁴ Isto, str. 7.

²⁷⁵ Leopold fon Ranke (Leopold von Ranke, 1795-1886) je bio jedan od vodećih njemačkih historičara XIX vijeka, a njegov je način predavanja i uvođenje historijskog seminara imao veliki uticaj na razvoj historiografije na Zapadu. Školovao se na Univerzitetu u Lajpcigu, a najveći dio karijere proveo je na Univerzitetu u Berlinu, gdje je kao profesor radio do 1871. Ne prihvatajući Bizmarkovu (Otto von Bismarck) politiku, misleći da ona sa svojim liberalno-demokratskim nacionalizmom podriiva kontinuitet njemačke istorije, Ranke se 1871. povlači iz društvenog i političkog života. Najznačajnija djela su mu „Istorija romanskih i germanskih naroda“, „Njemačka istorija u vrijeme reformacije“ i druga.

²⁷⁶ Isto, str. 8.

Veliku pažnju poklanja starijoj historiji Crne Gore, opisujući još uvijek živu uspomenu na period vladavine Ivana Crnojevića, uplićući narodnu pjesmu o ženidbi Maksima Crnojevića u opise. Vuk zatim detaljno pripovijeda o nastanku teokratske vladavine u Crnoj Gori koju je na cetinjskog mitropolita prenio Đurađ Crnojević, kada je, kako Vuk ističe, po nagovoru svoje žene koja nije voljela „surove stijene crnogorske“, napustio zemlju da ostatak života provede u miru.²⁷⁷ Iako današnji historičari ovo pobijaju, tvrdeći da je Đurađ zemlju napustio jer je to od njega tražio Carigrad zbog podrške koju je dao francuskom kralju,²⁷⁸ ovakvi i slični podaci, o kojima će još biti riječi, ukorijenije se i u drugim putopisnim priložima. Prilog o starijoj historiji završava podvizima Petra I Petrovića Njegoša protiv Turaka, kao i njegovog nasljednika, koji su oslobodili zemlju od Turaka, a pomogli protjerivanju francuskih neprijatelja.²⁷⁹

Uz posljednje poglavlje o naravima i običajima, Karadžić najopširnije pripovijeda o načinu vladanja, a tekst otpočinje u neobično negativnom tonu, tvrdeći da u Crnoj Gori ima pomalo od svih oblika uprave, ali da je ovo možda „jedino društvo u Evropi koje nema nikakvu upravu u pravom smislu te riječi“, međutim u zemlji „vlada najveća jednakost kakve možda nema na cijelom svijetu“.²⁸⁰ Osim relativno kratkih ekskurza, odlomkom dominira uloga vladike u društvu, priča o njegovom izboru i značaj same titule koju nosi. Kada Vuk kaže da je „vladika ili mitropolit“ najveća ličnost u Crnoj Gori, koga narod često naziva i „svetim vladikom, gospodarom i upraviteljem“, to zasigurno nije predstavljalo uzrok pomućenog prijateljskog odnosa između Njegoša i Vuka.²⁸¹ Međutim, Vuk vladikama prigovara za slabosti u vladanju i beznačajnost njihove titule, koja je, prema njegovom mišljenju, sasvim obična titula vladike crnogorskog i brdskog, na kraju kao i sve druge titule: serdara, vojvode, kneza, barjaktara, glavara, koje inače samo „lijepo zvuče“, ali su u Crnoj Gori samo „proste titule i ništa više“, jer one nijesu povezane čak ni sa nekim dohotkom, a i „ne daju nikakva prava nad drugim Crnogorcima“.²⁸² Tome dodaje da čak ni sam vladika „ne može nikome narediti“ da se, na primjer, neki izgrednik uhvati ili zatvori, jedino što on može je da prijeti nekim „vjerskim kaznama“.²⁸³ Negativan prizvuk ima i ocjena položaja vladike u društvu, pri čemu zaključuje da je on „poklonima morao da pridobija za svoje mišljenje ljude od većeg uticaja“, što ne govori samo o tome koliko je njegova vlast bila slaba i bez uticaja u narodu, nego i o podmitljivosti uticajnih ljudi u Crnoj Gori, s tim što to nije i posljednja uvredljiva opaska na račun Crnogoraca.²⁸⁴

Karadžić kao odraz bezvlašća, u kome Njegoš kao vladar nije mogao da sprovede čak ni plaćanje neke vrste poreza za pokrivanje javnih troškova, vidi opstanak običaja krvne osvete, koja je postala „sveta dužnost“ da bi se narod zaštitio od nasilja i nepravde, kad ga već država nije štitila.²⁸⁵ Ako bi se plemeni odlučili na pomirenje, jer je svađa predugo trajala ili je odnijela mnogo života, vladika, koji prema Karadžiću nije imao vlast nad narodom, ipak je jedini mogao da ih izmiri, potpisujući pisanu presudu za obje strane. Kao posledicu odsustva vlasti u ovoj zemlji Vuk ističe stalno nošenje oružja prilikom obavljanja svakodnevnih domaćinskih

²⁷⁷ Isto, str. 16.

²⁷⁸ Živko Andrijašević, nav. djelo, str. 48.

²⁷⁹ Vuk Karadžić, nav. djelo, str. 30.

²⁸⁰ Isto, str. 30-33.

²⁸¹ Isto, str. 30.

²⁸² Isto, str. 33.

²⁸³ Isto, str. 33.

²⁸⁴ Isto, str. 33.

²⁸⁵ Isto, str. 35.

poslova, a nosila su ga i muška djeca starija od deset godina, pa čak se i stanovništvo nekog mjesta prebrojavalo po broju pušaka, s tim što žene nijesu nosile oružje.²⁸⁶

Iako je sa Njegoševim dolaskom na vlast napravljen mali iskorak i uspostavljena izvjesna vrsta vlasti, ipak su se neka plemena oglašivala o naredbe i vraćala starom načinu života. Njegoš je, doduše, kao „talentovan čovjek, veliki patriota i vrlo obrazovan mladić, možda najučćeniji vladika koga su Crnogorci ikada imali, a po spoljašnjosti možda najviši i najljepši čovjek u Crnoj Gori“ čvrsto krenuo sa civilizovanjem svoje zemlje za koju nije imao dovoljno novca, pa veći uspjesi u tome nijesu bili izgledni, čemu doprinosi i bijedan varvarski način života na koji ne bi pristao nijedan obrazovan čovjek, već bi svaki radije bio „posljednji piljar u Kotoru, nego prvi serdar u Crnoj Gori“.²⁸⁷

Njegoš se trudio da održava mir na granicama, pa iako to nije uvijek uspijevaio, često je odlazio na pregovore ne bi li svojim ugledom učvrstio mirovne dogovore. Čarke i zavade su izbijale uglavnom na granicama sa Turcima, dok se prema Kotoru i Budvi nije ratovalo, već su odnosi bili prijateljski, a i Crnogorci su na primorju imali imanja, a sam Vladika i manastir sa imanjem kod Budve. Prijateljske odnose potvrđivale su i udaje djevojaka sa obje strane. Primorce Vuk opisuje vrlo srodnim narodom Crnogorcima, a naročitu sličnost vidi sa Krivošijanima koji su se kao i Crnogorci borili protiv Turaka.²⁸⁸

Detalj na koji će i drugi putopisci skrenuti pažnju su zanimanja koja prehranjuju ovaj narod, a Karadžić kao osnovna pominje stočarstvo, ribolov i pčelarstvo, i zemljoradnju tek koliko dozvoljava nepovoljna geološka struktura terena. Bavili su se pomalo i trgovinom, uglavnom sa Kotoranima, mada je roba išla i dalje do Mletaka, dok su zanate Crnogorci potcjenjivali, prezirali i ismijavali, a zanatlije, naročito kovače, zvali su Ciganima, jer je svako zanimanje osim zanimanja ratnika bilo ispod dostojanstva svakog Crnogorca.²⁸⁹

Osim škole koju je podigao Vladika na Cetinju, za školu i nauke nije bilo mnogo mjesta u Crnoj Gori, a jedini koji su imali priliku da čitaju bili su sveštenici. Broj popova u Crnoj Gori nije bio ograničen, mada su to obično bili oni koji nasljeđuju svog oca na tom mjestu, ali i svako drugi mogao je biti pop. Popovi se odjećom nisu razlikovali od ostalog naroda, a i oni su bili naoružani. U crkve je narod, koji nije bio „tako pobožan, išao samo nedjeljom i za praznik“, a crkava i manastira je bilo u svakom mjestu, a najvažniji su, kao i danas, manastir Ostrog i Morača.²⁹⁰

O naravima i običajima, kako je već rečeno, Karadžić pripovijeda najpodrobnije i to uglavnom o onima koji se najviše razlikuju od njemačkih. Osim što su „stasiti, jaki i zdravi ljudi“, vrlo okretni, te po svojim „stijenama skaču kao divokoze“, Crnogorci su prema strancima „predusretljivi, učtivi, čak laskavi“, ali ono čime prevazilaze sve svoje susjede je rječitost i umijeće da ne protivrječe, čak i kada imaju drugačije mišljenje.²⁹¹ Primiti gosta je kod njih čast i do gostoprimitstva se držalo skoro kao i do krvne osvete, jer se stranci u ovoj zemlji veoma

²⁸⁶ Isto, str. 42.

²⁸⁷ Isto, str. 42-52.

²⁸⁸ Isto, str. 54-61.

²⁸⁹ Isto, str. 64.

²⁹⁰ Isto, str. 68-70.

²⁹¹ Isto, str. 70-71.

poštiju.²⁹² U ovom narodu nema ružnih psovki, ali ima „zavisti, pohlepe za novcem i podmitljivosti“, na šta se i smi žale.²⁹³ Njihovo društvo je patrijarhalno i žene tu nemaju nikakva prava, prema njima se odnose gotovo kao prema „robotima“, pa ipak osim muža, ženu niko drugi ne smije da vrijeđa, jer bi platio glavom.²⁹⁴ Žene, međutim, imaju vlast među drugim ženama, pogotovo u istoj kući, uvijek se izvršavaju poslovi koje zapovijeda žena starješine.²⁹⁵

Vuk Karadžić opširno opisuje i običaje prilikom sklapanja braka, tok svadbe, običaje sahranjivanja pokojnika i izraze žalosti, pri čemu negira navode da se narikače u Crnoj Gori plaćaju. U žalosti, koja traje godinu dana bez igre i pjesme, muškarci puštaju bradu, a žene sijeku kosu i prekrivaju je crnom maramom.²⁹⁶ U Crnoj Gori se svečano slavi Božić, ali odijela i za svečane dane nijesu svečana, jer Crnogorci ne drže mnogo do toga da budu lijepi, njima je najmilije ratovati i u ratu neprijateljima odsijecati glave kako bi ih odnijeli svojim glavarima za nagradu.²⁹⁷

Karadžić je svojim osvrtom na Crnu Goru utvrdio ratničku tradiciju Crnogoraca, ukazujući uglavnom na suštinske razlike između njihove kulture i civilizovanog njemačkog svijeta. Uprkos imenu i prezimenu, Vuk u spisu zauzima stav stranca, koji sa određenim podsmijehom, čak i prekorom, komentariše varvarski način života Crnogoraca koji je daleko od zapadne civilizacije ali, s druge strane, i na jedan vrlo objektivan i prijateljski način bilježi prilike u Crnoj Gori, dobronamjerno ističe vrline Crnogoraca i njihovog vladara, koji je preduzimao određene korake u civilizovanju svog naroda. U tom pogledu njegove kritičke primjedbe mogu se shvatiti isključivo kao afirmativne. On kritikom teži da apeluje da se Njegoševim reformama pomogne kako bi se narod i zemlja priključili civilizovanim narodima Evrope.

²⁹² Isto, str. 71.

²⁹³ Isto, str. 72.

²⁹⁴ Isto, str. 94-96.

²⁹⁵ Isto, str. 74.

²⁹⁶ Isto, str. 101.

²⁹⁷ Isto, str. 110-114.

Bartolomeo Bjazoleto

Putovanje saksonskog kralja Fridriha Avgusta II u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru pobudilo je opštu pažnju njemačke javnosti i o tome se mnogo pisalo u i ondašnjim najčitanijim časopisima.²⁹⁸ Bartolomeo Bjazoleto²⁹⁹ je to putovanje opisao u prvom italijanskom putopisu XIX vijeka o Crnoj Gori, a u kraljevoj pratnji, kojoj je pristupio u Trstu, našao se po preporuci saksonskog konzula Johana Vilhelma Sartorija.³⁰⁰ Kralj je krenuo na putovanje 7. maja 1838. u društvu upravnika dvora Minkvica, pukovnika Mendelsloa i ličnog ljekara Amona sa ciljem da obavi naučno putovanje i upozna se sa botaničkim blagom istočno-jadranske obale, jer se u „časovima odmora“ najradije bavio botanikom.³⁰¹

Tri godine kasnije putopis je objavljen u Trstu pod nazivom „Izveštaj o putovanju u proljeće 1838. godine Kraljevskog Veličanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru“,³⁰² a na njemački je preveden godinu dana kasnije, 1842. godine. Prevod na njemački je priredio baron Ojgen Frajher fon Gutšmid (Eugen Freiherr von Gutschmid), a knjigu je štampao B. G. Tojbner (Benedictus Gotthelf Teubner) u Drezdenu.

Gutšmid svoj prevod izdaje pod nazivom „Putovanje Kraljevskog Visočanstva Fridriha Avgusta Saksonskog u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru u proljeće 1838.“, s tim što ne pravi promjene samo u naslovu, nego transformiše Bjazoletov rukopis u tolikoj mjeri da izbacuje iz putopisa preko stotinu deset stranica, sve što je čisto naučnog karaktera u vezi sa botanikom, kao i posvetu, jer nije namijenjena kralju Fridrihu Avgustu, nego uglednim prirodnjacima.³⁰³

²⁹⁸ Eugen Freiherr von Gutschmid, „Vorwort“ u: *Reise Sr. Majestät des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838*, Druck von B. G. Teubner, Dresden, 1842, str. V.

²⁹⁹ Bartolomeo Bjazoleto (Bartolomeo Biasoletto, 1793-1858) je bio ljekar i botaničar. Rođen je u Vodnjanu, gdje je i radio kao ljekar, a poslovaio je i u Rijeci, Trstu i austrijskom Velsu. Interesovao se za zoologiju i meralogiju, ali najviše botaniku, i saradivao je sa istaknutim njemačkim, engleskim, istarskim i dalmatinskim botaničarima i naučnicima. U Trstu je pokrenuo farmaceutsko društvo i botaničku baštu, a u znak priznanja postao je počasni član Botaničke akademije u Regensburgu i Hortikulturene akademije iz Beča. Up. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Istarska enciklopedija, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=283>

³⁰⁰ Olivera Popović, nav. rad, str. 38.

³⁰¹ Jevto Milović, „Posjeta kralja saksonskoga Fridriha Avgusta vladici Radu 1838. (Po istorijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru)“, Istoriski zapisi, Organ istoriskog društva Narodne Republike Crne Gore, Cetinje, godina II, knjiga III, sveska 1-6, januar-juni 1949, str. 52.

³⁰² Olivera Popović, nav. rad, str. 38.

³⁰³ Eugen Freiherr von Gutschmid, nav. djelo, str. VI.

R e i s e
Sr. Majestät des Königs
FRIEDRICH AUGUST
von Sachsen
durch
Istrien, Dalmatien und Montenegro
im Frühjahr 1838.

Aus dem Italienischen
des
Dr. Bartolomeo Biasoletto
im Auszug übersetzt und mit Anmerkungen versehen
von
Eugen Freiherrn von Gutschmid.

Dresden,
B. G. Teubner.
1842.

Ilustracija 3: *Naslovna stranica putopisa*, Bartolomeo Biasoletto, *Reise Sr. Majestät des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838*, Druck von B. G. Teubner, Dresden, 1842.

Pretpostavljajući da se velikom dijelu publike ne bi toliko dopali sadržaji iz oblasti botanike, koliko predstavljanje samog putovanja, Gutšmid, odavajući priznanje autoru na doprinosu kroz izuzetno vrijedan dokument, u predgovoru pojašnjava da je u tekstu ispravio netačnosti i neujednačenosti, a gdje mu prevođenje to nije dozvoljavalo, učinio je to napomenama.³⁰⁴ Ovo je ujedno i prva knjiga na njemačkom u kojoj je korišćen i citiran Štiglicov (Heinrich Stieglitz) putopis o Crnoj Gori, jer je Gutšmid u komentarima istakao veći broj „uspelih i informativnih mesta“ iz Štiglicovog putopisa „Posjeta Crnoj Gori“.³⁰⁵

Prevodilac je bio dobar poznavalac dalmatinskih prilika, ali kako bi stvorio utisak i dobrog poznavao crnogorskih prilika navodio je „čitava mesta iz Štiglica ne odajući pravog autora“, dok je, s druge strane, „lične zajedljivo-ironične i omalovažavajuće komentare i primedbe o Crnogorcima bez ikakve naznake pridodavao Štiglicovom tekstu“.³⁰⁶ Ovakva preuzimanja rečenica i čitavih odlomaka, tek blago preformulisanih, biće praksa i nekih drugih

³⁰⁴ Isto, str. VI.

³⁰⁵ Olga Elermajer-Životić, *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801 – 1849)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knjiga DCVIII, Beograd, 1991, str. 296.

³⁰⁶ Isto, str. 296.

putopisaca koji su na svom putu opisivali i Crnu Goru, a u slučaju ovog putopisa trebalo bi postaviti pitanje u kojoj mjeri je on zaista Bjazoletov rad.

Pošto je kralj Avgust prošao kroz Istru i Dalmaciju, 30. maja uputio se ka Boki Kotorskoj i u prijedodnevnom časovima stigao u Kotor, gdje se odmah upustio u razgledanje znamenitosti grada, a posjetio je šta više i crnogorski pazar.³⁰⁷ Kako je dalmatinski guverner Vencel Feter fon Lilienberg unaprijed obavijestio okružnog kotorskog poglavara Gabrijele Ivančića o kraljevskoj posjeti i želji kralja Avgusta da se sretne sa Vladikom Crne Gore, on je o ovome izvijestio Njegoša i ponudio mu svoj stan u Kotoru da bi mu tamo olakšao boravak, ali je crnogorski poglavar tu ponudu odbio, ne želeći da visokog gosta pozdravlja sa „neprijateljske austrijske zemlje“.³⁰⁸ Vladika je „ljubazno“ poručio Ivančiću da će kralja Avgusta sačekati u crnogorskom selu Mircu, a taj susret se pod pratnjom preko 60 naoružanih Bokelja i Crnogoraca dogodio 31. maja.³⁰⁹

Što je kraljevska svita više odmicala od Kotora, put uz brda bio je sve teži, a pogled na Bokokotorski zaliv sve ljepši, a kad se on potpuno izgubio, stalna okruženost „brdima, kamenim masivima, prijetećim stijenama i strmim uzvišenjima“ ostavljala je sve tužniji utisak.³¹⁰ Nedugo zatim, na jednoj stijeni, uz pucnjeve iz pušaka koji su ispunili „azurno plavo nebo“ dolaznike je dočekao Vladika, „kolosalna pojava u dugoj crnoj odjeći, koja se isticala među svim svojim pratiocima“.³¹¹ Vladika je na maternjem jeziku uz pomoć prevodioca Fridriha Oreškovića pozdravio kralja Avgusta, zamolio ga da se malo odmori i onda mu učini čast posjetom njegovoj rezidenciji na Cetinju, dodajući „da kada on to ne bi učinio, bilo bi isto kao da ode u Rim i ne vidi papu“.³¹²

Nakon kratke pauze nastavili su dalje put u pratnji Crnogoraca koje Bjazoleto ne propušta detaljno da opiše „kao brkate ljude sa perčinom na glavi, srednjeg rasta i mršave“, ali „robusne i snažnih mišića, brze i okretne sa živahnim i ponosnim pogledom“, ljude, koji svi do jednog nose „crvenu kapu, opanke i struku preko ramena“ i do zuba su naoružani.³¹³ Planinski put koji je vodio do Cetinja bio je sve „gori i mučniji“, dok im se u jednom trenutku nije pred očima ukazala jedna zaravan, gdje su napravili poduži odmor. Tu je Bjazoleto iskoristio priliku da razgleda biljni svijet i razmijeni nekoliko riječi sa Vladikom na francuskom jeziku, a u blizini tog mjesta bila je samo jedna „ugrubo sagrađena koliba od kamena bez maltera, pokrivena granama, a ispred nje je bio čovjek koji jedva da je mogao uspravno da stoji“.³¹⁴ Dok su se gosti odmarali, stiglo je poslužjenje za doručak upravo iz one male kolibe, i to „položen na travu“, kako pisac ističe, „na komadu grubo obrađene, neotesane daske bio je cijeli pečeni ovan, okrenut na leđa i ukrštenih nogu“.³¹⁵

³⁰⁷ Jevto Milović, nav. rad, str. 52.

³⁰⁸ Isto, str. 52.

³⁰⁹ Isto, str. 52.

³¹⁰ Bartolomeo Biasoletto, *Reise Sr. Majestät des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838*, Druck von B. G. Teubner, Dresden, 1842, str. 59.

³¹¹ Isto, str. 59.

³¹² Isto, str. 60.

³¹³ Isto, str. 61.

³¹⁴ Isto, str. 62-63.

³¹⁵ Isto, str. 63.

Ovaj živopisni prizor je piscu prizvao u sjećanje sliku „mumije neke četvoronožne životinje koju su stari Egipćani obično balsamirali“, što nedvosmisleno odaje njegovu poziciju posmatrača, civilizovanog naučnika, koji prikuplja znanja posmatrajući strane kulture, uočavajući navike stranaca koje se bitno razlikuju od njegove, poput Todorevljevog putnika egzota.³¹⁶ Vladika je zamolio i Kralja da se posluži crnogorskim doručkom, a on je započeo „stojeći na travi“ da jede hljeb i ovčetinu. Na Cetinje su „stigli oko osam sati uveče pod grmljavinom topova i praskom hiljada pušaka“, što je bio izraz velike sreće u narodu zbog dolaska velikog gosta, ali kako kaže Bjazoleto, „konačno je sve bilo gotovo“.³¹⁷

Međutim, rezidencija na Cetinju nije Bjazoletu donijela neko veliko oduševljenje, jer se ona „ne smije zamisliti kao palata, dvorac nekog vladara ili drugog evropskog velikana“, jer je Vladika živio u manastiru sa svojim „ocem, nekoliko pomoćnika i stražara“, „dobro obrazovanim sekretarom Milakovićem“ i „devetogodišnjim bratanićem, koga su pripremali za poziv sveštenika i nasljednika“.³¹⁸ Rezidencija je imala više prostorija, sa „veoma malim prozorima u odnosu na veličinu zgrade“, a osim Njegoševe dnevne sobe ukrašene „sabljamama i drugim pobjedničkim trofejima“, „modernog namještaja“, dobro opremljenih spavaćih soba za goste, „prva soba desno od ulaza“ je bila Njegoševa „prilično bogata“ biblioteka koja je raspolagala „eleganтно uvezanim knjigama na ruskom, francuskom, grčkom i drugim jezicima“.³¹⁹ Tokom tog jedva dvodnevnog boravka na Cetinju obišli su i Njegoševu štampariju koja je bila smještena u prizemlju manastira, u kojoj su se tada bavili „štampanjem gramatike za tek otvorenu malu školu“³²⁰, dok Gutšmid u napomeni dodaje da je tu već štampana „Grlica“, „almanah i državni priručnik koji je sadržao istorijsko-geografsko-statističke podatke o Crnoj Gori i okolnim provincijama“.³²¹

Za razliku od onog rustikalnog doručka u prirodi, Bjazoleto opisuje jelo u rezidenciji sa „mnoštvom činija“ različitih izvrsno pripremljenih jela, a tamo su se mogli poslužiti i „sladoledom, raznim delikatesima, kao i šampanjcem i drugim najboljim stranim vinima“.³²² Za razliku od ove udobnosti koju je osjećao tokom boravka u Njegoševoj rezidenciji, sliku o „ratobornosti“ i „necivilizovanosti“ ovog naroda potvrdio mu je sam Vladika pokazujući im „trofej iz borbe sa Turcima, čuvan u lijepo obrađenom kovčežiću od orahovine – balsamiranu glavu skadarskog vezira Mahmud-paše Bušatlije“, što je posjetiocima bio „užasan suvenir“ iz čuvene bitke na Krusima u kojoj je vojsku predvodio Petar I Petrović i izvojevao jednu od najvećih pobjeda nad Turcima, a kako dodaje Bjazoleto, mitropolit je to uradio sa „krstom u jednoj i mačem u drugoj ruci“.³²³

Kulu Tablju ne pominje imenom, samo usputnim opisom, valjda zato što na njoj u tom trenutku nije bilo turskih glava, već samo crnogorska zastava. Na ovom mjestu djeluje, međutim, sam prevodilac i jednom prilično malicioznom i ironičnom opaskom u fusnoti izražava čuđenje što autor bliže ne opisuje to zloglasno mjesto. On naime ističe kako „Crnogorci imaju jednu malu nevinu strast prema odsječenim turskim glavama i zapanjujuće je kako je gospodinu autoru

³¹⁶ Isto, str. 63.

³¹⁷ Isto, str. 66.

³¹⁸ Isto, str. 69.

³¹⁹ Isto, str. 68.

³²⁰ Isto, str. 75.

³²¹ Isto, str. 75.

³²² Isto, str. 80.

³²³ Isto, str. 75-76.

tako potpuno promakla zbirka lobanja (Kephalothek) koja se nalazi pored vladličine rezidencije“.³²⁴

Pored živopisnih opisa dolina, biljnog svijeta, pogleda koji se pruža preko Cetinja sa prozora njegove sobe, senata, pogrešno izvedenog zaključka da su Radonjići ranije bili vladike – čemu ga Gutšmid u fusnoti ispravlja, pisac je u kratkoj epizodi opisao i susret sa jednom Tršćankom, suprugom Njegoševog učitelja francuskog, a par se tu doselio poslom i zadovoljno živio „na svježem vazduhu u novoj kući i pritom sa knjigama i časopisima novijeg datuma“.³²⁵

Pored svih slikovitih prikaza koje je Bjazoleto omogućio tadašnjim i sadašnjim čitaocima, najupečatljiviji je opis Njegoša koji autor ističe neposredno prije prikazivanja rastanka dva vladara. Njegoša je Bjazoleto u krajnje snažnoj slici opisao kao vrlo mladog, od „otprilike 28 godina, ogromnog, dobro obrazovanog, veličanstvenog izgleda, dopadljivog i ljubaznog, obaviještenog, ali povučenog čovjeka, koji nije mnogo govorio“.³²⁶ Kralj Avgust je kao izraz „krajnjeg zadovoljstva, za uspomenu poklonio Vladici, svojom rukom, divan prsten sa kraljevskim imenom u brilijantima“,³²⁷ a vladari su se rastali na granici Crne Gore i Budve, tadašnje austrijske teritorije, opet uz plotune iz pušaka u znak srećnog rastanka.

Znajući da su krenuli u posjetu jednom neobičnom narodu, čije gusle i ne mogu ostaviti poseban utisak na slušaoce čije je uho naviklo na „magične kompozicije civilizovanog svijeta“, ipak su se pri odlasku zadržavali na divnim mjestima te „tajanstvene, neobične Crne Gore koje su se toliko plašili“, ali koja je sa svojim vladarom ostavila nezaboravan utisak.³²⁸

Sliku o ovoj zemlji i njenim ljudima Bjazoleto je zaokružio slikovitim prikazima primorskih gradova, njihovih toplih i pitomih predjela, dobro očuvanih starih građevina, ali ono što je dodatno ponudio evropskom čitaocu je bio razbijen stereotip o neprijateljski nastrojenim Crnogorcima, varvarima koji samo znaju za pušku i rat, što je u najboljoj mjeri opovrgao sam Vladika svojim zalaganjima za prosvjeđivanje svog naroda i najsrdanijim dočekom prve kraljevske svite koja je kročila na njegovo tle. Bjazoletov putopis je i objave „Frankfurtskih novina“ da je „kralj poručio da se jedno jagnje zakolje i ispeče, ali kako niko nije mogao jesti, jer se nije mogao naći nož, dok to nije riješio jedan njemački oficir“ učinio neosnovanim svojim opisom prvog doručka u Crnoj Gori, kada je onaj čovjek iz skromne kućice donio ovna i tako ga vješto isjekao poput nekog prosektora ili anatoma.³²⁹

U zaključku bi trebalo istaći, da su od ove posjete ipak svi profitirali. Kraljeva posjeta je probudila interesovanje Evrope, koja je Crnogorce znala samo kao za varvare i krvoloke, Njegošev ugled je među Crnogorcima porastao, jer je njihov gospodar „ipak veliki gospodin, šta više se i kralj pred njim klanja“, a o kralju Avgustu su napisane obimne knjige i pjesme i jedna biljka, koja je otkrivena ovim naučnim putovanjem, dobila je po njemu ime Saxifraga Frederici Augusti.³³⁰

³²⁴ Eugen Freiherr von Gutschmid, nav. djelo, str. 76.

³²⁵ Isto, str. 74.

³²⁶ Isto, str. 78.

³²⁷ Isto, str. 81.

³²⁸ Isto, str. 86.

³²⁹ Jevto Milović, nav. rad, str. 59.

³³⁰ Isto, str. 60.

Rober Siprien

Knjiga koju potpisuje Rober Siprien (Robert Cyprien)³³¹ „plod je dugogodišnjeg boravka među Slovenima Orijenta“³³² i veoma je značajan prilog upoznavanju naroda Balkanskog poluostrva, a objavljena je 1844. godine na francuskom jeziku pod naslovom „Sloveni u Turskoj. Srbi, Crnogorci, Bosanci, Albanci i Bugari. Njihove mogućnosti, njihove težnje“. Iste godine je knjigu na njemački preveo Marko Fedorovič (Marko Fedorowitsch) i sa predgovorom prevodioca i autora objavio u Drezdenu i Lajpcigu.

Ilustracija 4: *Naslovna stranica putopisa, Robert Cyprien, Die Slawen der Türkei, oder die Montenegriner, Serbier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren, ihre Kräfte und Mittel, ihr Streben und ihr politischer Fortschritt, Arnoldische Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1844.*

³³¹ Rober Siprien je bio francuski filolog i slavista, a bio je korespondentni i dopisni član Srpske akademije nauka i umjetnosti. Rođen je 1807. u Anžeu, a godina smrti se u svim dostupnim izvorima smatra upitnom i pretpostavlja se da je umro 1865, ali je mjesto smrti nepoznato. Jedan je od osnivača slavističkih studija u Francuskoj i pripadao je prvoj generaciji francuskih slovenofila u XIX vijeku. Proveo je dugi niz godina na Balkanu, a od 1842. do 1854. objavio je niz članaka koji se bave pitanjem Slovena u ondašnjem časopisu „Revue des Deux Mondes“. Više o Siprienovom životu i radu u: Leszek Kuk, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, *Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest*, 99-4, 505-515, 1992. https://www.persee.fr/doc/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459

³³² Robert Cyprien, *Die Slawen der Türkei, oder die Montenegriner, Serbier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren, ihre Kräfte und Mittel, ihr Streben und ihr politischer Fortschritt*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1844, str. XI.

Siprien je svoj rad sačinio u želji da postane „zvijezda vodilja za putnike, priručnik za diplomate, nova zbirka izvora za svakog prijatelja istorije, etnografije i književnosti“.³³³ Ova obimna knjiga putopisnih zapisa obogaćenih istorijskim pregledima i književnošću naroda koje je posjećivao objavljena je u dva toma, a u prvom tomu, nakon uvoda koji se tiče opštih stvari i stanja na „grčko-slovenskom poluostrvu i običaja iz političkog i privatnog života njegovih stanovnika“, bavi se i osnovnim podacima o gradovima, trgovima, ulicama, pijacama, trgovini, zanatima, prirodnim proizvodima, putovanjima i gostoprimstvom.³³⁴ Nakon tog opširnog uvoda u prvoj knjizi govori o Crnogorcima, a prvo poglavlje posvećuje opisima Crne Gore, crkvenom i građanskom uređenju, oružanoj sili i trgovini.

U širokom spektru tema kod Sipriena se ipak ističe nekoliko njih kojima daje prednost, izdvajajući ih u posebna poglavlja i akcentujući značaj njihovog pominjanja. Tako pisac govoreći o Crnoj Gori zauzima više mjesto jednog političara negoli istoričara, slaviste ili književnika. Opisujući snagu ove zemlje kao „slabe“, ali „nepobjedive“ države i to zahvaljujući „milionima srpske raje“ koja tamo nalazi „utočište“, pisac naglašava njen dobar položaj koji su „diplomate izgleda zaboravile“, a mogla bi „Zapadu, posebno Francuskoj“ da posluži kao „mostobran“ za Orijent.³³⁵ Napoleon je još ranije uvidio značaj pridobijanja crnogorskih ratnika i stoga za kotorskog guvernera poslao Vijelu de Somijera, jer bi Francuska sa Cetinja mogla imati „veći uticaj na Srbe“, kao što je „ruski uticaj svoju prirodnu bazu našao u Beogradu“.³³⁶

U ovoj „neuređenoj državi“, podijeljenoj na nahije i brda, žive „ustanici, koji sredstva za život nalaze u ratu, a radost u osveti“.³³⁷ Kod njih veliku ulogu u društvu imaju manastiri i crkve, a gotovo citirajući Karadžića, pisac kao najznačajnije izdvaja manastire Ostrog i Morača. Prebrojavajući kaluđere i popove, kako kaže, prvih „nema više od dvadeset, a drugih ima oko dvije stotine“, s tim što u Cetinjskom manastiru prebivaju samo kaluđeri, ali ni jedni ni drugi se, osim po odjeći, ne razlikuju od ostalog „ratobornog“ naroda, jer su i sveštenici „naoružani“ kao i drugi ratnici.³³⁸

U duhu ovakvog patrijarhalnog društva „najveća je nesreća bila dočekati smrt izvan boja“, te je i najgora poruga i uvreda za ove ljude bila, ako bi im reklo „da su svi njihovi preci umrli u svom krevetu“.³³⁹ Međutim, ovo društvo je bilo oslobođeno svih klasnih razlika, pa Siprien ponavlja Karadžićevu zabilješku „da nigdje na svijetu ne postoji takva jednakost među ljudima kao u Crnoj Gori“.³⁴⁰ U takvoj jednakosti narod je bio posvećen „zajedničkim interesima“ i nijesu se odvajali od svojih srodnika, te je kao posljedica takvog načina života bila jaka porodična veza i „mnogobrojna porodica“ i ponedje je bila „dovoljna samo jedna da izgradi cijelo selo“.³⁴¹

U vezi sa načinom života i ulogom porodice u društvu putopisac se osvrće na položaj žene u zajednici i u zasebnom odlomku ponavlja već neku ustaljenu priču o crnogorskoj ženi.

³³³ Isto, str. XII.

³³⁴ Isto, str. XIII.

³³⁵ Isto, str. 67-68.

³³⁶ Isto, str. 68.

³³⁷ Isto, str. 69.

³³⁸ Isto, str. 71-72.

³³⁹ Isto, str. 72.

³⁴⁰ Isto, str. 72.

³⁴¹ Isto, str. 72.

Naime, on ističe da žena radi najteže poslove, da ima obavezu da ljubi ruku glavaru i da u svakom slučaju živi u podređenom položaju, ali u moralnom pogledu ona „ni u kom slučaju nije samo igračka, kao što je ovo često slučaj u civilizovanim zemljama“, već je ona u Crnoj Gori „istinski nepovrediva“.³⁴²

„Najsvetije biće“ za Crnogorce, uz ženu, jeste putnik i u cijeloj zemlji se njeguje „srdačnost i gostoprимstvo“, pa putniku koji traži vode „iznijeće se vino, ako ga imaju“ i nahraniće ga kaštradinom, jajima i sirom baš sa onakve daske kakvu pominje Bjazoleto, a u znak zadovoljstva pri rastanku će se ispaliti po metak iz pušaka.³⁴³ Iako blagonakloni prema putnicima, Crnogorci su „kao i svi na Orijentu“ zadržali „varvarske običaje“, naročito „običaj odsijecanja i pobijanja na kolac glava neprijatelja“, koji im je obezbjeđivao nagradu, a oni su kao i svi „grčko-slovenski riteri“ bili isto odjeveni u „struku, bluzu, čakšire, opanke i svi su nosili kapu“.³⁴⁴

Najveći dio putopisnog zapisa o Crnoj Gori čini, ipak, osvrt na istoriju ove zemlje od najstarijih vremena do Njegoševih dana, a pisac u velikoj mjeri koristi pjesme kako bi potkrijepio pripovijest o istorijskim prilikama starijeg i novijeg doba i skladu sa tim i kaže da je istorija crnogorskog naroda „jedna dugačka junačka pjesma“.³⁴⁵ Na brojnim mjestima na površinu izbija prirodno veličanje Francuske, a opet se rusofobičnost ogleda u žalu za crnogorskom teritorijom, koja je postala „središte ruskog reakcionarnog djelovanja“ od ranije usmjerenog „protiv francuske vladavine u tadašnjim venecijanskim provincijama“.³⁴⁶

O vladici crnogorskom, Petru II Petroviću Njegošu, Siprien najprije govori kroz njegovu ulogu u određenim istorijskim događajima, a potom obrazlaže njegove reforme i planove kojima je želio da civilizuje i kulturno uzdigne svoju državu i narod, smatrajući da bi njegove reforme mogle biti „zlokobne“ jer isključuju „svako lično pravo“ i sve ono što se u Evropi zove „instrumentom vladanja“.³⁴⁷ Iako bi „mogao osuđivati“ Njegošev način vladanja, putopisac ipak ne podriva njegov ugled vladara, jer smatra da se „ovom čovjeku moraju diviti“.³⁴⁸ To je čovjek koji je u djetinjstvu bio „pastir“, a zbog svog „sanjarskog duha“ dugo je smatran „besposličarem“, međutim, po povratku iz Peterburga stasao je u „krajnje produhovljenog“ mladića „otvorenog za nova znanja“, pa je stoga ovladao sa više jezika, ali je „prednost davao francuskom i sa strancima je govorio samo na francuskom“.³⁴⁹

Njegoš se kao vladar jako interesovao za sve što se događalo u drugim glavnim gradovima i bio je „informisaniji od svih njegovih prethodnika“.³⁵⁰ On je vladar koji zaslužuje divljenje i time što se odlučio za plemenski život, iako je „upoznao sjaj evropske aristokratije“ i, odrekavši se svakog luksuza, nastavio „strogi, monotoni način života svojih prethodnika“ preuzimajući na sebe veliku odgovornost reformisanja društva u kome su i dalje vladali stari

³⁴² Isto, str. 74.

³⁴³ Isto, str. 73-75.

³⁴⁴ Isto, str. 75-77.

³⁴⁵ Isto, str. 84.

³⁴⁶ Isto, str. 110.

³⁴⁷ Isto, str. 131.

³⁴⁸ Isto, str. 132.

³⁴⁹ Isto, str. 131.

³⁵⁰ Isto, str. 131-132.

običaji.³⁵¹ Pisac ističe da je „nevjerovatno kako je Petar II za jedva deset godina uspio da ublaži surovost svojih sunarodnika“, da ih privoli građanskom životu, pa i da „ukine krvnu osvetu i kazni krađu“, a svojim „poučnim govorima“ koji su se pronosili kroz narod i „posvuda našli odjeka“ ograničio je broj slučajeva „paganskog lošeg običaja otmice djevojaka“.³⁵² Često mu se prigovaralo da je djelao „manje kao sveštenik, nego kao strogi vladar“, jer je njegova „surovost išla toliko daleko, da je on prestupnike davao na pogubljenje“.³⁵³ I pored toga je narod svoga poglavara nazivao „svetim ocem“ i „svetim gospodarom“, iako je on sam volio da ga stranci nazivaju „princom“ i „veličanstvom“.³⁵⁴ Pored svih poslova kojima je upravljao, on je „predsjedavao Senatom“, a doneseni ukazi pomoću kojih je vladao Crnom Gorom bili su intonirani prema rimskim formularima i objavljivani pod naslovom „U ime crnogorskog Senata i naroda“.³⁵⁵

Putopisni prilog o Crnoj Gori Siprien završava osvrtom na školu, koja je inače „postojala samo za popove“, ulogom Njegoševog sekretara Milakovića u vladarskim poslovima i njegovoj velikoj pomoći vladaru, kao i političkom odbranom Crne Gore pred Evropom, jer su se „njemački publicisti – slijepi zavidljivci slovenske slave – zavjerali da Crnu Goru denunciraju pred sudom Evrope kao rusku koloniju, a njenog Vladiku kao carskog načelnika“.³⁵⁶ Međutim, putopišćev pogled na Crnu Goru se za trenutak mijenja, pa on od branitelja, postaje njen sudija rekavši da Crna Gora nije ništa drugačija od Sparte, koja je „grčka Crna Gora, razbojnička spilja u krilu klasičnog svijeta“, ali takva, ona samo za Englesku, Njemačku i Austriju predstavlja „kamen spoticanja“, dok za Francuze ova „zemljica“ nema nikakav značaj, osim što su vremenom, kao i sa Rusijom, postali „prirodni prijatelji“, pogotovo nakon nepovratno izgubljenog Kotora bez izgleda „da ga ponovo osvoje“.³⁵⁷ Dakle, pisac gaji prijateljski stav prema ovoj zemlji samo ukoliko nije narušen politički ugled i interes njegove zemlje i ono što urušava objektivnost ovog putopisa je tendencioznost koja se krije iza komentara koji se tiču uskih veza Crne Gore i Rusije, kao i dobre pozicije koju Rusija zauzima na Balkanu, a naročito kod Srba i Crnogoraca.

Opisujući način života, varvarske običaje i neprosvijećenost Crnogoraca, Siprien pokazuje orijentalistički odnos prema ovom narodu, koji se, ipak, ne ističe u opisu vladike Rada, već on blagonaklono i uz veličanje Vladikine ličnosti iznosi sve njegove zasluge za civilizovanje ove zemlje i njenih stanovnika.

³⁵¹ Isto, str. 132.

³⁵² Isto, str. 132.

³⁵³ Isto, str. 132.

³⁵⁴ Isto, str. 135.

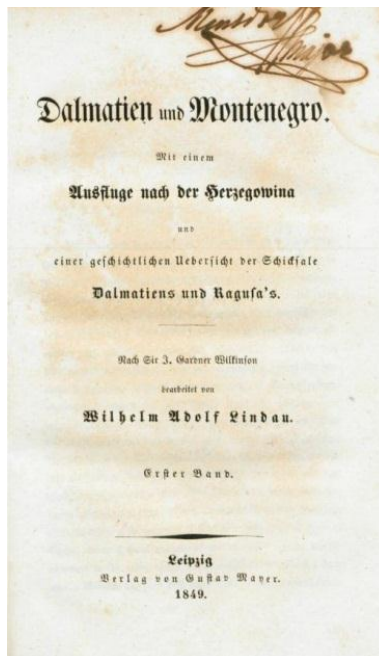
³⁵⁵ Isto, str. 134.

³⁵⁶ Isto, str. 138.

³⁵⁷ Isto, str. 138-143.

Džon Gardner Wilkinson

Iz putovanja kroz Dalmaciju i Crnu Goru i pograničnim zemljama koje je Wilkinson (John Gardner Wilkinson)³⁵⁸ preduzeo 1844. godine razvio se jedan od najpopularnijih putopisa na engleskom jeziku o ovim prostorima Balkana. Knjiga je objavljena 1848. pod nazivom „Dalmacija i Crna Gora: sa putovanjem u Mostar u Hercegovini i osvrtom na slovenske nacije, istoriju Dalmacije i Dubrovnika, uskoke itd.“ Godinu dana kasnije, već u maju, na njemačkom je knjigu objavila izdavačka kuća Gustava Majera (Gustav Mayer) u Lajpcigu, a prevod je priredio Vilhelm Lindau (Wilhelm Adolf Lindau).³⁵⁹

Ilustracija 5: John Gardner Wilkinson, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849.

³⁵⁸ Džon Gardner Wilkinson (1797-1875) je bio engleski putnik i egiptolog. Bio je lošeg zdravlja i kao mladić je otišao u Italiju na liječenje i tamo preko Viljema Gela ušao u svijet egiptologije. Od 1821. do 1833. je putovao i boravio u dolini Nila i počeo je da objavljuje svoja istraživanja, a po povratku je postao izabrani član Kraljevskog društva. Objavio je brojna djela, a među najpoznatijim su: „Manners and Customs of the Ancient Egyptians“, „Architecture of Ancient Egypt“, „The Topography of Thebes and General Survey of Egypt“. Više o Wilkinsonu u: <https://www.nationaltrust.org.uk/features/who-was-john-gardner-wilkinson>

³⁵⁹ John Gardner Wilkinson, *Dalmatia and Montenegro: with a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic Nations, the History of Dalmatia and Ragusa, the Uscoacs etc.* John Murray, Albemarle Street, London, 1848. (prevod Vilhelma Lindaua, John Gardner Wilkinson, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849).

Na značaj ovog Vilkinsonovog djela prevodiocu je ukazao grof Valeria Krasinski sa kojim se sreo u Londonu, a Lindau je zbog bogatstva materijala koji bi dobrodošao njemačkoj publici odlučio da obradi ovaj spis „o tako interesantnim zemljama, u etnografskom i historijskom smislu, između Dunava i sjeverne granice Grčke“.³⁶⁰ Lindau je takođe pribjegavao većim izmjenama teksta, pa je tako „sažeo autorova historijska izlaganja“ i „mijenjao je raspored i mjesto saopštenog“ da bi postigao „preglednost“, ali nije, kako kaže, izostavio ništa što bi bilo neophodno za razjašnjavanje predmeta ispričanog.³⁶¹

Priredivač njemačkog prevoda je originalnu verziju preinačio i na taj način što je iz nje izbacio sve litografije, od kojih je određeni broj nacrtao sa Vilkinson, kao i odštampane „duboreze građevina, ruševina, pejzaša, nošnje i alata“, osim dva crteža na kojima je, ne sasvim vjerno, prikazan Njegoš u sveštenučkoj i odjeći za svaki dan.³⁶² Lindau na kraju pominje spisak knjiga koje je Vilkinson konsultovao prilikom pisanja svog putopisa, pa je upoređujući te spise kao najznačajnije i najautičajnije istakao Bjazoletov putopis, Vukov spis „Crna Gora i Crnogorci“, a tom „Austrijancu“ zamjera mjesta na kojima ne razlikuje „običaje Srba od posebnih navika Crnogoraca“, ali pozitivno ocjenjuje njegov „dobar pregled geografskih i statističkih podataka“.³⁶³ Predgovor završava pohvalom Štiglicovom vrijednom prilogu za proučavanje ove zemlje.

U šestom poglavlju knjige Vilkinson se bavi opisima Crne Gore i njenih stanovnika, ali i prije toga ne propušta priliku da se u nekoliko navrata osvrne na njih. Opisujući crnogorsko primorje po dolasku u pitomu Dobrotu autor će zauzeti stav koji će se u manjoj ili većoj mjeri zadržati do kraja pripovijesti. U ovoj studiji će Njegoš, njegova zemlja i sunarodnici biti „daleko ozbiljnije i objektivnije“ predstavljeni nego što je to bio slučaj prije nje, mada on potvrđuje neke glavne i „modifikuje neke sporedne predrasude“ s kojima stranci dolaze u zemlju o kojoj jedva da su nešto načuli.³⁶⁴

Pored „izuzetno otvorene“ komunikacije sa Njegošem i njegove „živopisne, zanimljive i verodostojne slike“ u Vilkinsonovom spisu, koja „svedoči o nekoj elementarnoj, dubljoj ljudskoj srodnosti“, pisac u opisima crnogorskog naroda i njihovih običaja nije odstupio od pozicije civilizovanog zapadnjačkog posmatrača koji sa određenim nerazumijevanjem gleda na takav život ljudi, a naročito se kritički postavlja u opisu položaja žene u patrijarhalnom crnogorskom društvu.³⁶⁵

Prije putovanja za Crnu Goru, koje Vilkinson započinje iz Kotora noseći pismo Vladici od okružnog kotorskog komesara, pisac prolazeći kroz pitomu Dobrotu zapaža duž doline prema crnogorskoj strani podignute stijene koje štite od „divljih stanovnika sa planina“, kojima nije bilo teško ni u sred noći da „provale u kuću u kojoj nema muškaraca“.³⁶⁶ U ovom maniru kroz širok

³⁶⁰ Wilhelm Adolf Lindau, „Vorwort“ u: *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von gustav Mayer, Leipzig, 1849, str. VII.

³⁶¹ Isto, str. VII.

³⁶² Isto, str. VIII.

³⁶³ Isto, str. X.

³⁶⁴ Svetozar Koljević, nav. djelo, str. 26.

³⁶⁵ Isto, str. 30.

³⁶⁶ John Gardner Wilkinson, nav. djelo, str. 219.

dijapazon tema putopisac pristupa opisu stanovnika Crne Gore, kojima poklanja izuzetno veliku pažnju u svom prilogu.

Iako teži da objektivnim izvještajem stvori tekst u kome nema upliva individualnog stava i da čitaoca obavijesti o faktičkom stanju nepristrasnim pogledom naučnika, njemu, međutim, povremeno isklizava takva perspektiva, pa se čak i u opisu zemlje i njenog reljefa pisac ne opredjeljuje za poziciju neutralnog posmatrača, tvrdeći da crnogorska brda izgledaju više kao „ledeno more“ te da tuda „nijedan konj ne bi mogao da ide, a da ne slomi nogu“.³⁶⁷ Zbog takvog terena su i naselja u Crnoj Gori „toliko raštrkana“ i nijedno naseljeno mjesto zbog nedostatka infrastrukture i malog broja stanovnika ne bi se moglo nazvati gradom, a neka se ne mogu smatrati čak ni selom.³⁶⁸

Ljude koji žive na ovoj krševitoj zemlji pisac opisuje kao „mišićave, jake, živahne i odvažne“, ali pozicija stranca se kod njega ogleda u opisivanju nedostatka civilizacije u odnosu muškarca prema ženi, koja u Crnoj Gori ima ulogu „tovarne životinje“, jer one „po strmim planinama stenjući nose teret“, dok se muškarci bave „plemenitijim poslovima ratovanja i pljačkanja“ i nemaju vremena da se bave manje važnim poslovima. Zbog toga žene „rano izgube mladost i ljepotu“, njihova koža je „gruba“, a one su skoro kao i muškarci, zbog poslova kojim se bave „mišićave i jake“.

Muškarac je u Crnoj Gori „despot“, a žena njegova „robinja“ i od Turkinje je razlikuje to što se ona kao turske žene ne doživljava kao „dio pukuštva, kao konj u konjušnici koji pripada gospodaru“, nego kao „tovarna životinja i domaćinova zamjena za mukotrpne poslove“.³⁶⁹ Jedina prednost crnogorske žene je što živi u hrišćanskoj zajednici, što je ona „doživotna saputnica svoga muža i jedina majka njegove djece“ i nije „degradirana“ kao turska žena koja život provede u haremu.³⁷⁰

Ovi ljudi, koji žive u trošnim kamenim kućama pokrivenim slamom, gdje se u jednoj sobi odvija čitav život, a „nijedan crnogorski krevet nema zavjese ni posteljinu“, nego im je jedina pokrivka struka, ne tuže se na svoj život, jer su navikli i „da spavaju napolju na zemlji i kamenoj ili glinenoj klupi“.³⁷¹ Kod ovog začuđenog stranca sliku o crnogorskom ratobornom, uvijek naoružanom narodu, njihovom težačkom i siromašnom životu u kome se slabo njeguju zanati, škole i sve što bi ih moglo kultivisati i prosvijetiti, potiskuje susret sa Njegošem.

³⁶⁷ Isto, str. 235.

³⁶⁸ Isto, str. 239.

³⁶⁹ Isto, str. 245.

³⁷⁰ Isto, str. 245.

³⁷¹ Isto, str. 248.

Ilustracija 6: *Petar II Petrović Njegoš*, John Gardner Wilkinson, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849, str. 302.

Vladar ovih „gostoljubivih i prema strancima ljubaznih brđana“ koji i dalje njeguju „varvarske običaje odsijecanja neprijateljskih glava“, čovjek je u kome je ujedinjena „sva svetovna i duhovna vlast“ i onaj čija riječ ima „naročitu težinu“.³⁷² Njegoš je „vrhovni zapovjednik velikih sposobnosti i mudrosti“, ali i „jedini još preostali primjer vladike ratnika“.³⁷³ On postavlja sveštenike, upravlja Senatom, donosi zakone, ukratko, on ima „moć nad životom i smrću“.³⁷⁴ Pod njegovom vladavinom „uveden je red i sigurnost“, a ulažući napore da uspostavi pravnu državu nije prošao bez „većih poteškoća“ i to zbog nesalomivosti svojih sunarodnika i „čestog odbijanja da izdaju prestupnike“.³⁷⁵ Da bi pokazao svoje ozbiljne namjere Njegoš je, kako kaže autor, izgradio „zatvor na Cetinju u kome se prestupnici nisu hranili na račun države“, nego su im hranu obezbjeđivali rođaci i prijatelji.³⁷⁶ Da je Vladika bio „dostojan nasljednik svog darovitog prethodnika“, „iskreni patriota“ i brižni vladar pokazuju njegova djela u nesreći koja je zadesila njegov narod.³⁷⁷ On je, naime, za vrijeme suše prehranio svoj narod prodajući „svoje

³⁷² Isto, str. 260-270.

³⁷³ Isto, str. 274.

³⁷⁴ Isto, str. 275.

³⁷⁵ Isto, str. 279.

³⁷⁶ Isto, str. 280.

³⁷⁷ Isto, str. 281.

drago kamenje i dragocjenu imovinu“, ali on nije bio samo vladar koji je želio da uvede određeni pravni poredak, neko ko će zbrinuti svoj narod, nego i gospodar koji svojim podanicima želi da olakša život. Stoga je odlučio da „izgradi puteve“ ma koliko to teško bilo uraditi po vrletnoj Crnoj Gori i uprkos činjenici da je „nepristupačnost terena uvijek bila najjača zaštita Crne Gore“. ³⁷⁸ Pored toga što je bio veliki reformator, Njegoš je bio „istaknuti srpski pjesnik“, „dobar diplomata“ i „vješt vojnik, a ratno iskustvo je bilo preporuka za vladara jednog naroda kao što je crnogorski“. ³⁷⁹

Vilkinson u Njegošu vidi obrazovanog mladića koji je bio „član više naučnih udruženja u Evropi“, čovjeka „prijatnog ophođenja, izvanredne memorije i velike mudrosti“, a jednako dobar utisak na pisca ostavila je i njegova impresivna pojava „veličanstvenog stasa od šest stopa i osam inča“, „skladne građe“ za tako visokog čovjeka, koji je pritom bio „lijep sa blagim i prijateljskim izrazom lica“. ³⁸⁰

Ilustracija 7: *Petar II Petrović Njegoš*, John Gardner Wilkinson, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849, str. 303.

Vilkinson u svom spisu ne samo što potvrđuje neke već izrečene sudove o crnogorskom narodu, nego i opovrgava one omalovažavajuće opise Njegoševog lika i djela. Njegovo

³⁷⁸ Isto, str. 280.

³⁷⁹ Isto, str. 283.

³⁸⁰ Isto, str. 284.

interesovanje za ovu zemlju, a naročito njenog vladara, ne prestaje njegovim odlaskom, nego on već „27. novembra 1844. godine piše Njegošu pismo iz Splita“ ne bi li izmirio Turke i Crnogorce i prekinuo tradiciju odsijecanja neprijateljskih glava.³⁸¹ Njegoš mu u decembru iste godine odgovara da je „zaludno“ i pričati o tome, kad je vezir „jedan od najgorih tirana naših dana“, koji „žive ljude nabija na kolac“.³⁸²

Vilkinsonov putopis nije ostao nezapažen kod njemačke publike, pa ga Najgebaur, pisac koji će kasnije i posjetiti Crnu Goru, ističe kao jedan od najpoznatijih, pored Bolicinog, Vukovog i Štiglicovog.³⁸³ U odbrani crnogorskog naroda od austrijsko-njemačkih publicista i njihovih kleveta koje su vjerovatno proizilazile iz „neosnovane mržnje ili potpunog nepoznavanja prilika“ kod Slovena, Gustav Raš (Gustav Heinrich Wilhelm Rasch) se poziva na Wilkinsonov autoritet da bi pred čitaocima razotkrio „izmišljotine“ o ovom narodu.³⁸⁴ Toj knjizi su se i kasnije vraćali brojni njemački putopisci, a u engleskoj putopisnoj književnosti koja se tiče Njegoševe Crne Gore zauzima veoma značajno mjesto.

³⁸¹ Svetozar Koljević, nav. djelo, str. 29.

³⁸² Isto, str. 29.

³⁸³ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 303.

³⁸⁴ Isto, str. 313.

Njemački putopisi o Crnoj Gori za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša

Da bi se otkrila nagla naklonost njemačkih pisaca putopisima, neophodno je razmotriti jednu pojavu koja je donijela promjene u njemačkoj književnosti. Ta pojava je „evropski događaj i nemački skandal“ – Hajne!³⁸⁵ Naime, u bogatoj historiji njemačke književnosti putovanje je dva puta izazvalo „promjenu poimanja umjetnosti i stvarnosti“ i oba puta su se generacije pisaca našle pod tim presudnim uticajima, a oni se u njemačkoj književnosti obilježavaju kao „početna i krajnja tačka“.³⁸⁶

Početnu tačku predstavlja Geteovo putovanje u Italiju koje je odigralo koliko prekretnicu u Geteovom životu i radu i preobrazilo ga od „mladog zanesenjaka iz epohe Sturm und Drang u klasicističkog privrženika“,³⁸⁷ toliko je u njemačkoj književnosti ovo putovanje izazvalo preokret i došlo je do „prelaza od zanošenja prirodom do oduševljavanja umjetnošću“.³⁸⁸

Drugu prekretnicu i „početak nove epohe“ kod Njemaca predstavljalo je Hajneovo putovanje u Harc na koje se otisnuo 1824. i ono je dovelo do „prelaska sa oduševljavanja umjetnošću na zanošenje slobodom“.³⁸⁹ Njegovo putovanje je ubrzo iznjedrilo djelo koje se treba posmatrati kao „fenomen književno-istorijskog pokreta“³⁹⁰ i teklo je paralelno sa predmartovskim periodom (Vormärz), a objavljivano je od 1826. u segmentima, da bi djelovi bili objedinjeni 1829. i 1830. kada je Hajne odveć poznat pisac, a njegovim putopisima ovaj žanr uveden u pravu modu.³⁹¹

Pod ovim uticajem i interesovanjem koje je postajalo sve prisutnije kroz veliki broj priloga u novinama i časopisima koji su se pojavili tridesetih i četrdesetih godina XIX vijeka, poraslo je interesovanje za putovanja u Crnu Goru, nepoznatu i egzotičnu zemlju, pa su se u to vrijeme i mnogi njemački ljudi od pera – putopisci, naučnici i književnici dali na put da lično istraže njene prostore i upoznaju se sa kulturom, historijom, književnošću i svim onim elementima koji su mogli biti značajni ovim strancima.

U njihovim putopisnim djelima prikazivane su razlike između crnogorskog društva toga vremena i civilizovanog Zapada, što je prema definiciji i jedna od pet glavnih karakteristika putopisa. Međutim, među putopisima našla su se i ona djela koja su nekim svojim obilježjima odstupala od svih definicija putopisa, ali su drugim osobinama zavrijedila pažnju autora ovog rada.

³⁸⁵ Slobodan Grubačić, *Istorija nemačke kulture*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009, str. 357.

³⁸⁶ Gerhard Höhn, *Heine-Handbuch, Zeit, Person, Werk*, Dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2004, str. 180.

³⁸⁷ Zoran Gluščević, „Italija i prvi plodovi preokreta u Geteovom mišljenju i shvatanjima“, u: Johan Wolfgang Gete, *Putovanje po Italiji*, Prosveta, Beograd, 1962, str. 9.

³⁸⁸ Gerhard Höhn, nav. djelo, str. 180.

³⁸⁹ Isto, str. 180.

³⁹⁰ Slobodan Grubačić, *Heines Erzählprosa*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1975, str. 8.

³⁹¹ Gerhard Höhn, nav. djelo, str. 184.

Djela sa putopisnim elementima

Putopis je definisan kao nefikcionalni, pripovijedni, prozni tekst koji se razvija u skladu sa činom putovanja, a putovanje se opisuje u prvom licu. Pisac opisuje prostore kojima putuje, mjesta na kojima boravi i priča o ljudima koje susrijeće, njihovim običajima i načinu života.³⁹²

Iako je rasprava o tome koja obilježja određuju jedno djelo kao putopis i dalje otvorena i pošto su granice između putopisa i njemu srodnih žanrova kao što su eseji, vodiči i djela sa temom putovanja veoma rastegljive, moraju su uzeti u obzir ona distinktivna obilježja oko kojih su saglasni svi teoretičari. Pojedina djela koja svojim karakteristikama odstupaju od kategorija oko kojih su saglasni svi teoretičari mogu se nazvati graničnim slučajevima.

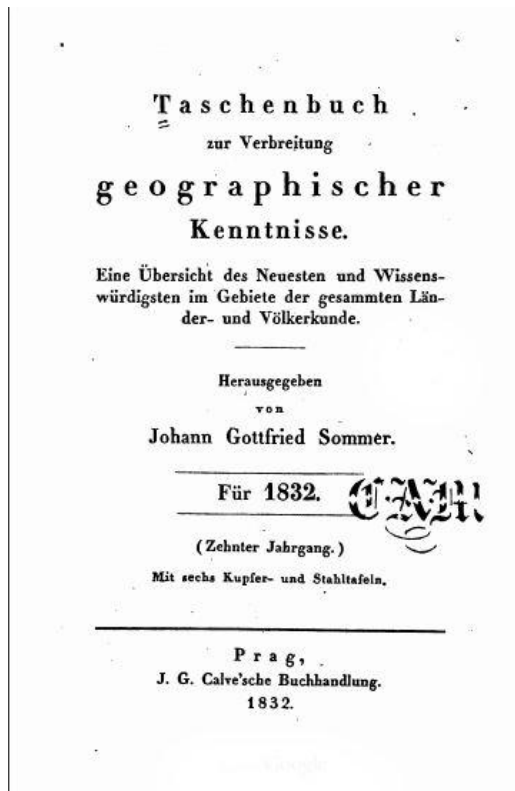
Određena djela koja su se pojavila za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša imaju karakter graničnog slučaja, ali na njih je važno skrenuti pažnju zbog toga što raspolažu ne samo zanimljivim, već i istinitim podacima. Te podatke su autori ovih djela preuzeli iz relevantne literature i akcentuju brojna važna mjesta koja se tiču drugosti jedne kulture.

U tom kontekstu ćemo razmotriti priloge Franca Petera i Johana Zomera, čija djela predstavljaju imaginarne putopise. Posebno mjesto zauzima studija Karla Mihachelesa. Kod ovog autora je riječ o medicinskoj naučnoj studiji koja samo jednim dijelom odgovara zahtjevima koje postavlja putopis kao književna vrsta.

³⁹² Definicija je izvedena na osnovu stanovišta koja zastupaju Debi Lajl, Dean Duda i Dejvid Kiriko.

Franc Peter

Među prvim putopisnim zapisima objavljenim nakon dolaska Petra II Petrovića Njegoša na vlast našao se spis³⁹³ Franca Petera (Franz Petter)³⁹⁴ i riječ je o obimnom prikazu geografskih, istorijskih i etnografskih prilika u Crnoj Gori, koji se našao u antologijskom izdanju poznatog geografskog priručnika.

Ilustracija 8: *Naslovna stranica putopisa, Franz Petter, Skizze von Montenegro, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1832.*

³⁹³ Franz Petter, *Skizze von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1832.

³⁹⁴ Franc Peter (1789-1853) je bio botaničar i profesor, a službovao je u Splitu. Smatra se vrlo interesantnom ličnošću čije djelo treba uzeti u razmatranje kada su u pitanju njemačko-južnoslovenske književne i kulturne veze. Kod mnogih autora, Ebela i Ide Diringsfeld, pominje se ovaj naučnik i pisac, a i u Vukovoj prepisci se nalazi pismo od Petera u kome se obraća za savjete oko prevoda „Osmana“ od Gundulića. Franc Peter je bio član botaničkog društva u Regensburgu i iz te oblasti izdao je nekoliko značajnih djela: „Botanischer Wegweiser in der Gegend von Spalato in Dalmatien“, „Compendio geografico della Dalmazia, con un'appendice sul Montenero“. Up. Zoran Konstantinović, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Verlag R. Oldenbourg, München, 1960, str. 82. i <http://virtualna.nsk.hr/krka/botanischer-wegweiser-in-der-egend-von-spalato-in-dalmatien/>

Iako Peterov rukopis raspolaže „podacima koji su krajnje iscrpni i istiniti, on sam nikada nije bio u Crnoj Gori“, nego je podatke o ovoj zemlji sakupio u Dalmaciji.³⁹⁵ Kako prema definiciji putopisa ovom djelu nedostaje ključni kriterijum – putovanje, tako ćemo ga ovom prilikom pomenuti zbog značaja podataka kojim raspolaže, na koje je ukazao Zoran Konstantinović, a i zbog toga što ovo djelo još nije privuklo pažnju domaće publike.

Franc Peter u svom djelu objektivnim komentarima nepristrasnog učenjaka govori o geografskim karakteristikama Crne Gore, klimi, rijekama, jezerima, njenom reljefu i prirodnim resursima, pominjući podjelu na nahije i pritom čak praveći tablicu broja naseljenih mjesta, kuća i stanovnika po nahijama. Govoreći o istorijskim prilikama bavi se uglavnom novijom istorijom, opisujući poduhvate Petra I Petrovića Njegoša, sukobe i ratove koje je vodio protiv Turaka, Francuza i Austrijanaca, pri čemu ne pribjegava veličanju ili omalovažavanju zavađenih strana, već se cijelim odlomkom o istoriji Crne Gore sklanja na poziciju neutralnog posmatrača.

Međutim, granice njegovog saznanja su vidne u prikazu života crnogorskih vladika, koje opisuje kao „siromašne, a to bi se moglo reći za sve Crnogorce“, a onda u određenoj kontradikciji sa izrečenim navodi da su Crnogorke voljele da nose ukrase od zlata, najviše „naušnice, lančice, prstenje i zlatnike“, dok se luksuz kod muškaraca ogledao u „srebrnim pištoljima i noževima“.³⁹⁶ On ne dijeli ustaljeno mišljenje o Crnogorcima kao hrabrim ratnicima, već smatra da su „Bokelji mnogo hrabriji“, dok su ovi hrabri samo kad brane sopstveno ognjište, koristeći dobro poznata skrovišta, pa su se tako u borbi protiv Francuza „izvan granica otadžbine, prema njima ponašali ništa manje nego ljubazno“.³⁹⁷

Opšte je mjesto da je Petar I sa svojom vojskom 1806. godine, uz pomoć ruskih trupa, značajno proširio granice svoje zemlje zauzimajući Boku Kotorsku i krećući se ka Konavlima i Dubrovniku³⁹⁸, pa se ovom Peterovom zapažanju da prigovoriti pomanjkanje razumijevanja, odnosno prihvatanje datih sadržaja na način na koji je on htio da ih shvati i predstavi sopstvenom jezičkom krugu.

Da bi ovom putopisnom prilogu putovanje vjerovatno pomoglo u prevazilaženju određenih antagonizama na kojima povremeno počiva, potvrđuje i činjenica da pisac Crnogorce ne opisuje kao vjernike, nego kao „izrazito sujevjerne“ ljude kod kojih „vještice imaju najveću ulogu“, s tim što pisati i čitati na maternjem jeziku zna „tek nekoliko ljudi“ u cijeloj zemlji, a i „duhovnici su takođe neuki“.³⁹⁹

Opisujući potom položaj žena kao „sluškinja“ koje su obespravljene i koje su vjerovale da tako moraju da žive, pisac, pozivajući se na jedan zapis Monteskeja, da se „nivo obrazovanja jedne nacije treba procijeniti po odnosu muškarca prema svojoj bračnoj saputnici“, otkriva svoje viđenje ove zaostale sredine, gdje se Monteskejevo „opažanje zaista ostvaruje“.⁴⁰⁰

U ovom spisu ne izostaju ni svi oni pohvalni tonovi, pa se Crnogorci i ovdje prikazuju kao „ljubazni, gostoljubivi, zahvalni i odani datom obećanju“, a zahvaljujući terenu na kome

³⁹⁵ Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 82.

³⁹⁶ Franz Petter, nav. djelo, str. 239. i 254.

³⁹⁷ Isto, str. 256.

³⁹⁸ Živko Andrijašević, nav. djelo, str. 135.

³⁹⁹ Franz Petter, nav. djelo, str. 257.

⁴⁰⁰ Isto, str. 259.

žive „veoma brzi, sigurnog koraka, snažni i mišićavi“, a njihove pogranične čarke sa austrijskom i turskom stranom opravdava terenom preko koga ima dosta prometa, naročito tokom ljeta, ali i za moralne prestupe traži izgovor u „nepouzdanom vaspitavanju i nedostatku obrazovanja“.⁴⁰¹

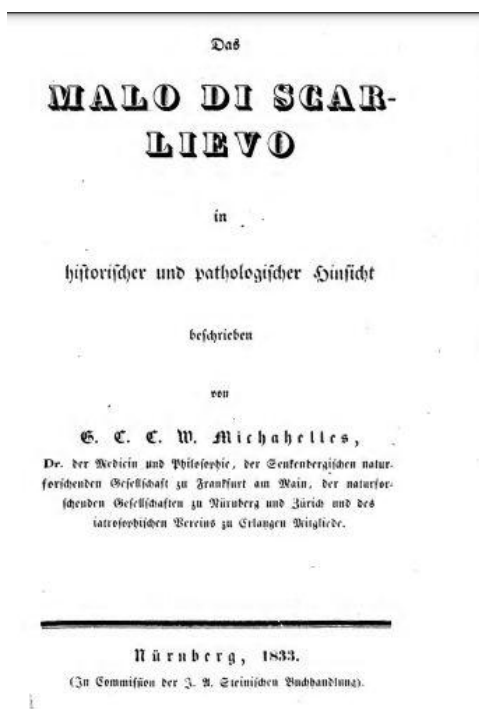
Pripovijest o Crnoj Gori završava opet u tonu naučne studije, baveći se podacima o crnogorskom uvozu i izvozu dobara i putevima koji vode od Kotora do Cetinja, preko sela Špiljara, preko Graba, Škaljara i Ljute kod Dobrote koji je smatrao najgorom i najstrmijom stazom, mada nijedna nije dovoljno odgovarala „vaspitanju i navikama civilizovanog čovjeka“, jer u toj „zemlji nedostaje svega“.⁴⁰² Zaključuje se da pisac, iako se nije lično uvjerio u društvene i kulturne prilike koje su postojale u ovoj zemlji, nije mogao u potpunosti da uzmakne pred nekim predrasudama koje su bile duboko ukorijenjene u zapadnoj svijesti.

⁴⁰¹ Isto, str. 265.

⁴⁰² Isto, str. 274.

Karl Mihacheles

Drugo značajno pominjanje ove južnoslovenske zemlje nalazimo kod Mihachelesa (Georg Christian Karl Wilhelm Michahelles).⁴⁰³ Osim što je za poznate novine i časopise pisao članke i u nekim pomenuo i ovu zemlju („Ausflüge in Illyrien und Dalmatien. Aus Reiseheften), napisao je i jednu naučnu studiju, u kojoj se, istina, bavi tada neispitanom škrljuškom bolešću, jednim oblikom sifilisa. Kako je ova studija⁴⁰⁴ većim dijelom naučnog karaktera, utoliko se njenom analizom nećemo detaljnije baviti, ali je neophodno pomenuti njen uvodni dio koji ima karakteristike putopisnog djela i u kojem se ovaj naučnik u maniru istinskog književnika osvrće, doduše ukratko, na zemlju i ljude primorskih krajeva Jadrana.

Ilustracija 9: Naslovna stranica putopisa, Karl Michahelles, *Das Malo di Scarlievo in historischer und pathologischer Hinsicht*, In Commission der J. A. Steinischen Buchhandlung, Nürnberg, 1833.

⁴⁰³ Karl Mihacheles je rođen 5. maja u Nirnbergu, a umro je 15. avgusta 1834. u Nafpliu u Grčkoj. Bio je njemački zoolog i ljekar, a medicinu je studirao na Univerzitetu u Minhenu, gdje je stekao doktorat 1831. Proputovao je veliki dio jadranske obale i tom prilikom studirao ptice i bavio se rijetkim bolestima kod čovjeka. Umro je u 27. godini od dizenterije, dok je obavljao ljekarsku praksu u Grčkoj. Kao zaslugu za svoj predani rad iz oblasti proučavanja biljnog i životinjskog svijeta neke životinjske vrste su nazvane po njemu: dvije vrste galeba (*Larus cachinnans michahellis*, *Larus argentatus michahellis*), a brojne je i sam otkrio, planinskog brgljeza, jednu vrstu zmije, španskog rebrastog vodenjaka. <https://www.zobodat.at/biografien/Jber-naturhist-Ges-Nuernberg-Festschrift-1901-I-XLIX.pdf>

⁴⁰⁴ Karl Michahelles, *Das Malo di Scarlievo in historischer und pathologischer Hinsicht*, In Commission der J. A. Steinischen Buchhandlung, Nürnberg, 1833.

Pisac u uvodnom dijelu ne govori o mjestima i narodima pojedinačno, nego cijelo „austrijsko primorje“ posmatra kao cjelinu u kojoj razmatra geografske uslove od Istre do crnogorskog juga, a posljednja tačka na jugu je Budva. U prvom odlomku uvodnog poglavlja Mihacheles sa naučne tačke gledišta pristupa opisu terena od Trsta ka jugu i pojašnjava njegov geografski položaj određen geografskom širinom i dužinom, dok se u drugom već bavi političkim granicama ovih predjela, ali i prirodnim granicama prema „strmim planinama Crne Gore“, pominjući „razorne zemljotrese“ naročito u dubrovačkom i albanskom kraju.⁴⁰⁵

Klima u ovim krajevima je blaga, za razliku od mnogo surovije klime u brdima koja su se nadvila nad obalom, pa iako tako oku bliska, tamo je sve drugačije, „vjetrovi su jači, pa ni drveće ne može da postigne normalnu visinu“, neki djelovi su „prekriveni vječnim snijegom i tamo jedino borave divokoze“.⁴⁰⁶ Iako u ovim segmentima njegovi opisi tendiraju velikoj nepreciznosti, Mihacheles se trudi da ostane nepristrasan i objektivan, pa je to i slučaj u opisu nastanka imena Crne Gore. Iako u njegovo vrijeme „ogoljena i neplodna“ ta je zemlja bila toliko obrasla šumom, koja je kasnije iskrčena, da je po njoj i dobila ime.⁴⁰⁷

Stanovnike „austrijsko-jadranskog primorja“ naziva Slovenima, koji žive u „plemenima“, a razlikuju se tek po „odjeći i nekim običajima“.⁴⁰⁸ Narod posmatra ipak više očima ljekara, negoli samo putnika i, osim što zapaža da su „skladne i snažne tjelesne građe, vatrenih plavih, a rjeđe kafenih očiju sa svijetlosmeđom kosom i jakom bradom“, primjećuje da koliko je god „njihovo tijelo snažno, njihov duhovni razvoj je slab“ i zbog toga kod nekih plemena postoji „visok stepen malodušnosti“, dok je kod drugih veoma izražena „surovost“.⁴⁰⁹ Pošto je ovaj narod uglavnom „siromašan“ tako su i njihove kuće neugledne, te su najčešće od kamena, bez prozora, a i ako ih imaju nijesu zastakljeni.⁴¹⁰ Pisac smatra da je zbog takvih uslova života i „nečistoća“ u tim kućama „nevjerovatna“, a jednako je „zanemarena i higijena tijela i odjeće“.⁴¹¹

U opisima zemlje i ljudi lako je naći sličnosti sa drugim putopisnim djelima koja su se pojavila i prije i poslije ovog, pa i pored određenih nepreciznosti, ovaj pisac je ostao na tragu objektivnog izvještaja, koji mu je poslužio kao predgovor za naučnu studiju u kojoj se više ne bavi konkretnim predjelima i mjestima nego traga za odgovorima o porijeklu, rasprostranjenosti i uspostavljanju dijagnoze bolesti koja mu je okupirala pažnju.

⁴⁰⁵ Isto, str. 14.

⁴⁰⁶ Isto, str. 14.

⁴⁰⁷ Isto, str. 15.

⁴⁰⁸ Isto, str. 16.

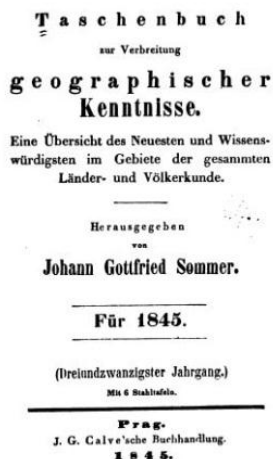
⁴⁰⁹ Isto, str. 16.

⁴¹⁰ Isto, str. 16.

⁴¹¹ Isto, str. 16.

Johan Zomer

Posljednje u ovom nizu je Zomerovo (Johann Gottfried Sommer)⁴¹² djelo⁴¹³ koje pripada istoj grupi putopisnih priloga, jer kao i Peterovo, nije nastalo iz ličnog iskustva već na osnovu drugih putopisnih djela, pri čemu Zomer, za razliku od Petera, to i saopštava u zaglavlju svog spisa. Njegov putopis je kompilacija djelova putopisnih zapisa Bujea (Ami Boué), Robera Sipriena, Vuka Karadžića, Franca Weldena (Franz Ludwig von Welden) i Štiglica.

Ilustracija 10: *Naslovna stranica putopisa, Johann Gottfried Sommer, Zur Kenntniss von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1845.

⁴¹² Johan Gotfrid Zomer (1783-12. 11. 1848) rođen je u Lojbenu u Saksoniji kao Johan Gotfrid Volte, a umro je u Pragu. Bio je sin malog zakupca i obučara, pa se školovao sam, dok nije uz pomoć crkve na fakultetu u Drezdenu apsolvirao za učitelja. Najprije je radio kao učitelj u jednoj seoskoj školi, a potom i u školi za djecu čiji su roditelji bili vojnici. Za to vrijeme je pod očevim prezimenom objavio više školskih udžbenika, da bi se 1809. godine preselio u Prag i počeo da živi pod prezimenom Zomer. Najprije je radio kao glumac i operski sufler, kao i privatni učitelj i vaspitač, da bi od 1818. do 1831. bio zaposlen kao profesor na konzervatorijumu. Tada je uz pomoć geologa Franca Cipea (Franz Zippe) obrađivao podatke koje je tamo prikupio i objavio prvi dio svog djela „Das Königreich Böhmen. Statistisch-topographisch dargestellt“, koje je izašlo u šesnaest tomova u periodu od 1833. do 1849. Zomer, kao odličan kompilator naučnih sadržaja koje je predstavljao na razumljiv način i veoma produktivan publicista, saradivao je i u časopisima „Oekonomische Neuigkeiten“ i „Hesperus“. Njegova omiljena disciplina bila je geografija, pa je iz te oblasti uređivao edicije „Gemälde der physischen Welt“ i „Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse“. „Taschenbuch“ je objavio 26 godišnjaka o novostima iz geografije i etnologije zemalja širom svijeta, a izlazio je sve do njegove smrti. Up. Johann Gottfried Sommer, Austrian Centre for Digital Humanities and Cultural Heritage, Österreichisches Biographisches Lexikon. https://www.biographien.ac.at/oeb1/oeb1_S/Sommer_Johann-Gottfried_1783_1848.xml

⁴¹³ Johann Gottfried Sommer, *Zur Kenntniss von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1845.

Zomer svoj putopisni zapis gradi uglavnom na poređenjima tekstova svih pomenutih pisaca i pritom doslovno citira, često i po nekoliko stranica duge pasuse, kako bi čitaocima približio ista ili različita viđenja iste stvari. Zbog takvog pristupa gradi ni njegov repertoar tema ne odstupa od onih za koje su se interesovali njegovi prethodnici, a to su teme koje se tiču geografije, istorije i etnologije, mada najveći dio njegovog rukopisa odnosi na način života, rad i običaje Crnogoraca i Crnogorki. U tom dijelu, kao i u opisima vladike Rada se poziva na Petera, Štiglica i Karadžića. Zomer se u svom rukopisu drži isključivo kao posrednik, ne pribjegava nikakvim ličnim sudovima ili komentarima, tako da njegov spis u potpunosti zadržava osobine i kvalifikacije o ovoj zemlji i ljudima onih putopisnih djela koje je citirao.

Poglavlju koje je posvetio Crnoj Gori prethode njegovi pregledi najnovijih putovanja i geografskih otkrića u svijetu, pa prije Crne Gore u istom maniru piše o putovanjima po Maloj Aziji, Zanzibaru, Novom Zelandu i Estoniji.

U poglavljima koja slijede pažnja će biti usmjerena na putopisce koji su svoja djela priredili na osnovu neposrednog uvida u crnogorske prilike za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša i njihova djela biće hronološki predstavljena po godinama objavljivanja, jer se u nekim slučajevima ne može utvrditi tačna godina posjete Crnoj Gori.

Putopisne monografije

Hajnrh Štiglic

U namjeri da napiše epsko djelo o istoriji Venecije, Hajnrh Štiglic (Heinrich Wilhelm August Stieglitz)⁴¹⁴ je planirao i putovanje u Istru i Dalmaciju i na dan polaska u ove krajeve, 11. 09. 1839, koji je odlagao skoro godinu dana, pisac piše pismo prijatelju u Vroclavu da kreće u prikupljanje građe za svoj venecijanski ep, ali i ne sluteći da će to putovanje i oduševljavanje južnoslovenskim zemljama, kao i susret sa Njegošem, iznjedriti njegov putopis „Ein Besuch auf Montenegro“ („Posjeta Crnoj Gori“).⁴¹⁵ Ovo djelo izlazi iz Kotine štamparije u Štutgartu krajem septembra 1841, a pojavilo se u ediciji Reisen- und Länder- beschreibungen der älteren und neuesten Zeit kao 21. sveska.⁴¹⁶

Ako se Štiglicovo pjesničko stvaralaštvo već odavno izgubilo iz vidokruga njemačke književne historiografije, to se ne može reći za ovo putopisno djelo koje je od svog objavljivanja jednako budilo pažnju, najprije njemačke, a potom i domaće publike. U njemačkim književnim i naučnim krugovima ono je do početka XX vijeka višestruko korišćeno kao sigurno svjedočanstvo o ovoj južnoslovenskoj zemlji, njenom narodu i ličnosti Petra II Petrovića Njegoša. Domaći historičari i teoretičari ukazali su na značaj ovog djela već u prvim decenijama XX vijeka, a pošto je historičar Vladimir Ćorović u Srpskom književnom glasniku objavio rad „Hajnrh Štiglic kod Njegoša“, tom krugu su se priključili i Ljubomir Durković-Jakšić,

⁴¹⁴ Hajnrh Štiglic (22. februar 1801-23. avgust 1849), po rođenju Hari Štiglic, sin jevrejskog trgovca i osnivača prvog arolzenškog instituta za pozajmljivanje novca Fridriha Jakoba Štiglica, pokršten je 1815. godine i cijelog života je bio pod utiskom neizvjesnosti o ličnom identitetu. Kretao se u građanskim liberalnim krugovima, ali je održavao i kontakte sa nekim plemićkim porodicama, jer se u porodici naučio prilagođavanju i načinu osiguranja podrške moćnika. Njegova odanost antifeudalnim težnjama dovela ga je u vezu sa Fridrihom Jakobsom, profesorom klasičnih jezika u Goti, koji je i sam bio pripadnik opozicione građanske inteligencije, a njihovo prijateljstvo ima i potvrdu u prepisci, a Štiglic mu je iz zahvalnosti posvetio svoje najuspjelije djelo „Posjeta Crnoj Gori“. Tokom studija na Univerzitetu u Getingenu izdržavao ga je bogati stric iz Petrograda, zbog finansijskih nevolja u koje je zapala njegova porodica, a u to vrijeme je dobio i ponudu da ostane na katedri istorije književnosti i estetike, što je odbio zbog nesigurnosti tog položaja i štete koju bi moglo pretrpjeti njegovo bavljenje književnošću. Studije nastavlja u Lajpcigu potiskujući interesovanje za društvena zbivanja i aktivnosti studentskih pokreta, a počinje da se bavi književnom kritikom. U Lajpcigu se susreće i sa Ludvigom Tikom i intenzivno se upoznaje sa romantičarskom književnošću i slikarstvom i pritom se upušta u duboke studije tog slikarstva koje glorifikuje građanske ideje o nacionalnoj veličini i jedinstvu Njemačke. Tih godina (1821-1822) njemačku inteligenciju zaokuplja grčki ustanak protiv Turaka i nailazi talas helenofilstva koji zahvata i mladog Štiglica koji tada počinje da sanja bijeg na jug iz feudalno-apsolutističke Njemačke. Ta čežnja za jugom, proizašla iz stalne nesigurnosti u njemačkim prilikama odveće ga u Crnu Goru, gdje su njegovi snovi o borbi za slobodu bili stvarnost. Na putovanja se otisnuo nakon tragične smrti svoje žene, Šarlote Vilfart, koja je izvršila samoubistvo, vjerujući da će bol za njom u njemu probuditi velikog pjesnika, što se nije desilo. Pisac više nije nastojao da se ostvari kao veliki pjesnik, već je pisao u prozi, a mir je našao u Veneciji odakle ga je put i odveo u Crnu Goru. Up: Olga Elermajer-Životić, „Štiglicov život i rad“ u: *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrh Štiglic (1801 – 1849)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knjiga DCVIII, Beograd, 1991, str. 1-59; Tomislav Bekić, „Njemački književnik i putopisac Hajnrh Štiglic i njegovo djelo „Jedna posjeta Crnoj Gori“, Pogovor u: *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004, str. 191-197.

⁴¹⁵ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 102-103.

⁴¹⁶ Isto, str. 48.

Dragoslava Perišić, Zoran Konstantinović i Olga Elermajer-Životić i otkrili ga kao značajan kulturno-istorijski dokument u izučavanju njemačko-crnogorskih književnih i kulturnih veza.⁴¹⁷

Ilustracija 10: *Naslovna stranica putopisa, Heinrich Stieglitz, Ein Besuch auf Montenegro*, J.G. Cotta'schen Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1841.

Knjiga sadrži posvetu „svagda duboko poštovanom učitelju“, Fridrihu Jakobsu, a samom putopisu prethodi i predgovor. Ako bismo ovom predgovoru pristupili sa dokumentarne tačke gledišta, prije svega bismo se upoznali sa obimnom literaturom koju je Štiglic proučavao prije odlaska na ovo putovanje, a potom kako je brojnim piscima odao počast za njihova djela, a neke druge demantovao.

Na prvo mjesto stavlja rukopis Marijana Bolice u kome, kako smatra Štiglic, „nije ništa ispušteno što je na bilo koji način vrijedno pomena“ i ko bi želio da upozna Crnu Goru Bolicinog vremena „ne bi trebalo da prenebregne ovaj spis“.⁴¹⁸ U istom ruhu predstavlja i „nepristrasan osvrt na istorijski razvoj Crne Gore“ koji je „čestiti autor“, Vuk Karadžić, na veoma „jasan način“ predočio javnosti.⁴¹⁹

⁴¹⁷ Tomislav Bekić, „Njemački književnik i putopisac Hajnrih Štiglic i njegovo djelo „Jedna posjeta Crnoj Gori“, Pogovor u: *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004, str. 191-192.

⁴¹⁸ Heinrich Stieglitz, *Ein Besuch auf Montenegro*, J.G. Cotta'schen Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1841. Svi citati Štiglicovog djela su preuzimani iz prevoda Tomislava Bekića: Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004.

⁴¹⁹ Isto, str. 9.

Međutim, pisac se jednakom snagom obrušava na one autore za koje smatra da su u svojim zapisima bili neobjektivni, namjerno ili nenamjerno. Tako jednog, kome ne navodi ime, a koji je svoj članak objavio za „Allgemeine Zeitung“, optužuje da u svojim „površno sročnim i objavljenim zapažanjima o Crnoj Gori“ nepravedno omalovažava „Grlicu“ rekavši da je to „seljački kalendar“, iako bi se „časnim imenom seljaka“ mogli nazvati mnoge vojskovođe ili čak kraljevi.⁴²⁰ Štiglic „Grlici“ pripisuje veliki značaj jer svakom objektivnom historičaru pruža priliku da istraži „narodne stvari“, pošto je to ne samo narodni, već i državni kalendar.⁴²¹

Pisac istim bičem šiba tada već priznati autoritet Vijale de Somijera i njegovo djelo kvalifikuje kao „mješavinu istinitih, poluistinitih i lažnih stvari“. ⁴²² Štiglic prije svega Somijeru zamjera upuštanje u jezičke, istorijske, političke i religijske stvari, a kako nije „posjedovao šire obrazovanje“ tako su njegove tvrdnje „djelovale plitko i površno“, te je posljedica takvog pristupa objektu posmatranja da sve jednostavno „vrca od ćudljivih pretpostavki“. ⁴²³ Vijalina studija je za Štiglic „kao i sve druge površne studije“ rezultat ne samo nepoznavanja prilika ili nedovoljno dobrog upoznavanja sa društvom, već i „unaprijed utvrđenih mišljenja“. ⁴²⁴ Štiglic oštro kritikuje i Peterov prilog o Crnoj Gori zbog brojnih „nekritičkih primjedaba“, jer smatra da su velikim dijelom plod njegove povrijeđene sujete, a to najbolje potkrepljuje činjenica da je Peter „uvijek napada kada ukazuje na nedostatke i manjkavosti, a nikada kada hvali“. ⁴²⁵ Predgovor autor završava pregledom istorijskih događaja koji se tiču odnosa Mletačke Republike i Crne Gore od 1474. i vremena Ivana Crnojevića do pada Republike 1797. koji se uglavnom poklapa sa oslobođenjem Crne Gore.

U strukturi ovog putopisnog djela izdvaja se sedam poglavlja koja su nazvana prema mjestima koja je pisac obilazio i ljudima sa kojima se sretao:

1. Pazar;
2. Put u Njeguše i na Cetinje;
3. Vladika;
4. Cetinje;
5. Riječka nahija;
6. Rijeka i jezero;
7. Crmnička nahija.

Centralnim poglavljem smatra se četvrto, jer ne samo što zauzima trećinu putopisa, ono je i pripovjedački uokvireno sa ostalih šest poglavlja, gdje prva tri predstavljaju dolazak na Cetinje, a posljednja tri put do Budve.⁴²⁶ Sva ova poglavlja raspolažu širokim dijapazonom tema, koje pisac međusobno povezuje i konkretizuje kroz motive, te oni čine „dubinsku strukturu teksta“, ali i svjedoče o velikom Štiglicovom interesovanju za crnogorsko društvo u svim njemu zanimljivim segmentima.⁴²⁷ Izbor tema pada uglavnom na one kojima su se i prije i poslije njega

⁴²⁰ Isto, str. 14.

⁴²¹ Isto, str. 14.

⁴²² Isto, str. 31.

⁴²³ Isto, str. 24.

⁴²⁴ Isto, str. 24.

⁴²⁵ Isto, str. 32.

⁴²⁶ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 138.

⁴²⁷ Isto, str. 140.

putopisci najčešće bavili, a to su svi oni elementi koji su Crnu Goru činili egzotičnom, neshvatljivom, necivilizovanom, pa i poprilično usamljenom pojavom u Evropi.

Štiglic tako bira opise predjela, psiho-socijalnu strukturu Crnogoraca i neveliki broj njihovih djelatnosti, bavi se njihovom fizionomijom i ulogom i položajem žene u društvu, ličnošću Njegoša kao vladara, državnika i pjesnika. U opisima predjela putopisac realistički vjerno opisuje put prema Njegušima navodeći svaki zavoj „ulijevo na istok“, uzvišenje i prevoj, izvor, svaku visoravan i selo. Međutim, iako se stiče utisak da pisac teži prosvjetiteljskom insistiranju na brojnim istinitim podacima o posjećenom kraju, on odabirom posmatranog pejzaža i načinom kontrastiranja crnogorskog krša i „živopisne raznovrsnosti Boke Kotorske“ i „Dobrote sa svojim ljupkim rastinjem“ otvara put „u jedan sasvim drugačiji svijet omeđen strmim i surim kamenim liticama“, ⁴²⁸ odnosno ka „takozvanoj jezivoj romantici“ gdje se ističu jezivi elementi nepoznatih krajeva, da bi se kod čitaoca stvorila neizvjesnost i iščekivanje. ⁴²⁹

„Što se više uspinjemo, staza postaje sve strmija, staza vijuga gore-dolje preko visokih litica, iznad kojih tu i tamo kruži neki kraguj, remeteći grobnu tišinu svojim prodornim kričanjem. Iz sivih pukotina stijena izbija slabašna trava ili nisko žbunje; po ovim brdima je jedino obilato raširena žalfija, čija se pepeljastosiva boja sa malom nijansom zelene boje samo malo razlikuje od osnovnog tona ovog stijenja.“ ⁴³⁰

Najdominantnija romantičarska slika ovog tipa je zasigurno prikaz Tablje u noći, pri čemu je i doba dana dovoljno romantičarsko, ali je i odabrano da bi se postigao zastrašujući efekat i jezovitost.

„Džinovske pojave držale su stražu oko sivih kamenih šanaca; one su se sa svih strana, u većim i manjim grupama, poneka pojedinačno, kretale prema jednom zamašnom utvrđenju, koje se, obasjano mjesečevom svjetlošću, ukazalo kao središte naokolo raspoređenih stražara. (...) Sjahao sam sa mazge i krenuo uz ovo neobično ukrašeno brdašće. Čas bi se spotakao o neki kamen, čas o korijen nekog žbuna, čas o neku lobanju koju su psi oglodali, a pri tome je od suše i snijega pobijeljela. Stravično su djelovale na plavom nebu obasjanom mjesečinom ove visoko uzdignute glave sa razbarušenim čupercima kose (...) pa su nam se pjesme koje su ranije zvučale kao pobjedničke himne, svojim jednoličnim molom doimale kao nadgrobne pjesme.“ ⁴³¹

Ova slika kule Tablja ostaće duboko urezana u piščevoj svijesti i ona će stalno kroz putopis izranjati i lajtmotivski će se u vidu aluzija na kulu i lobanje provlačiti kroz cijeli tekst, a predstavljajući ne samo simbol varvarskih običaja i krajnje necivilizovanosti ovog naroda, nego i prepreku na putu razvoja. Romantičarski prikaz ovih predjela ne leži samo u njihovoj neprohodnosti i nepristupačnosti, iako je taj put vodio „čas preko oštrog stijenja kroz uske tjesnace, čas preko obronaka na kojima su staze prije namijenjene divokozama nego ljudima“, nego i u ulozi odabranika u koju se stavlja pisac, koji je dobio rijetku priliku da ih vidi. ⁴³²

⁴²⁸ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 70-71.

⁴²⁹ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 144.

⁴³⁰ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 70.

⁴³¹ Isto, str. 82-83.

⁴³² Isto, str. 93.

Pisac se ovim tonom ne osvrće samo na predjele i surovi običaj odsijecanja turskih glava, već i na običaj ženskog tuženja za pokojnikom, koje je u njemu budilo nešto „jezivo upozoravajuće“.⁴³³ Ono mu se u sumrak nije pričinilo kao kakav običaj, nego je „odjekujući između pustih stijena“ zvučalo kao jednolično otezanje iz grobova, pa mu je sve izgledalo da se „sama smrt, siva daviteljka, uključila u to horsko pjevanje“, koje se sa „uzvisina spuštalo poput hladne rose, dodirujući sve što postoji naokolo na neki čudesan, tajanstven način“.⁴³⁴ Romantičarski obojenom slikom pisac ističe jezivost i dramatičnost običaja kod žena, ali ne raspravlja dalje o njemu.

Opažanje cetinjske ravnice i „kamenjem posijane oranice mukotržno otete od stijena“ tek sa ponekim drvetom „lišenim svojih razbokorenih grana“ se u potpunosti uklapa u cjelokupnu sliku Crne Gore koju pisac gradi tako što ističe surovost ovog terena.⁴³⁵ Iz ovakve slike nepreglednog mora kamena, stijena i klanaca štrči kao kistom slikan kraj Rijeke Crnojevića i Crmnice. U idiličnoj slici Rijeka Crnojevića mirno počiva pored rječice u krošnjama „oraha i smokve, masline i vinove loze“, pa kao i u Crmnici sve izgleda kao da nije dio one zemlje, već drugi kraj suprotnosti onog „tamnog planinskog vijenca“.⁴³⁶

„Kada smo od ušća Crmnice u istoimenoj nahiji zaplovili uzvodno, morao sam naprosto samog sebe da uvjeravam da se odista nalazim na području Crne Gore, svuda na glasu kao pusta i kamenita zemlja. Pred nama se na sve strane prostirala široka, bogata dolina za koju bi u svakoj zemlji rekli da je izuzetno lijepa. Bujne njive, brižljivo obrađena polja oslanjala su se na vinogorja, između kojih su se vidjela stabla badema i narandži, smokava i maslina; poveća stada kretala su se na obje obale u visokoj travi tik do same rječice koja je ljupko vijugala kroz ovu blagodet. U pozadini se, poput neke zaštite ovog raja, put neba uzdizao vijenac tamnih brda prekrivenih šumama, u čijim su se nižim predjelima između vinogorja i voćnjaka, nalazila ljudska staništa.“⁴³⁷

Štiglic se, dakako, bavio i opisima Crnogoraca, njihovom fizionomijom, djelatnostima i kako Elermajer-Životić navodi psihosocijalnom strukturom. Kako smo se upoznali i sa negativnim predstavama o izgledu Crnogoraca, u ovom slučaju možemo govoriti o idealizovanju tih ljudi, pa su Crnogorci kod Štiglica, i mladi i stari, predstavljeni kao izrazito lijepi ljudi sa upečatljivim izrazom lica. U putopisu se tako izdvajaju dvije dominantne slike, pri čemu se jedna odnosi na prvi susret sa „brdskim sinovima“ koji se odlikuju „naočitim stasom“ i „ovdje bi svaka glava mogla da posluži slikaru kao motiv za sveca, nekog hajduka ili nekog junaka“.⁴³⁸

Da pisac ne govori samo o spoljašnjem izgledu ljudi, nego kroz njihov izgled želi da sugeriše kompleksnost njihovog bića, nerijetko povezujući mladost i mudrost, snagu karaktera i jednostavnost u harmoničnim kontrastima, ponajbolje ističe primjer opisa Draga Petrovića, rođaka vladike Rada:

⁴³³ Isto, str. 82.

⁴³⁴ Isto, str. 82.

⁴³⁵ Isto, str. 93.

⁴³⁶ Isto, str. 149.

⁴³⁷ Isto, str. 181.

⁴³⁸ Isto, str. 49.

„On je lijep čovjek od najviše dvadeset i pet godina. U bujnom mladalačkom licu svijetljela su dva prodorna pametna oka; odlučnost i blagost provijavale su iz prijatnih a ipak ozbiljnih crta lica.“⁴³⁹

Kod Štiglica uz ovakve idealizovane predstave Crnogorca pod ruku ide i uljepšavanje njihove odjeće, pa sve ono što se dalo iščitati kod drugih putopisaca o trošnosti njihovih rita ostaje u potpunosti zapostavljeno. Hajnrih Štiglic opisuje Crnogorca slikom suprotnom od one koju su posredovali Karadžić ili Peter:

„Njegova odjeća nije bila samo čista nego i, za ovu zemlju, neobično uredna; sva njegova odjeća bila je, kao i odjeća ovdašnjih uglednika, mjesnih kneževa i vladikinih rođaka, od kvalitetnog materijala, a posebno se izdvajao zlatom izvezen prsluk od finog štofa. Uz crveni prsluk je lijepo pristajao ljubičasti pojas, a blistava oružja sa ukrašenim rukohvatima djelovala su više svečano i dobroćudno nego prijeteći i opasno.“⁴⁴⁰

O djelatnostima Crnogoraca najbolje govori paleta proizvoda koje su donosili na kotorski pazar i odmah je prilično pojašnjeno da su u Crnoj Gori i u Štiglicovo vrijeme bili zanemareni zanati, kako je i Vuk Karadžić tvrdio, a da su poljoprivredne djelatnosti bile dominantne. Stoga su Crnogorci na pazar donosili krompir, luk, duvan, žitarice, meso, ribu i loj uz pomoć žena, jer muškarci „rijetko nose nešto više od svoje struke i oružja“.⁴⁴¹ Pored tolike prodaje oni su ipak živjeli u velikoj bijedi u veoma loše izgrađenim kućama „u obliku kvadrata visine sedam do osam stopa, podignutim od kamena“, dok je krov bio „od slame ili kore drveća“ i uglavnom su imale po jednu „rupu, kroz koju su mogli da ulaze sunčevi zraci i vazduh, a da izlazi dim“.⁴⁴² U vezi sa zanatima pred kraj putopisa provijava mnogo važnija ideja o tome ko je zaista u Crnoj Gori nosilac privrednog razvoja, jer po svoj prilici to nijesu Crnogorci. Naime, pisac kao zanatlje opisuje dva uskoka iz Skadra koji su se vremenom nacionalizovali, a bili su opančar i oružar. Štiglic uskoke predstavlja kao kreatore napretka i modernizacije, jer Crnogorci zanemaruju sve djelatnosti koje nijesu ratovanje.

Kako se na Rijeci Crnojevića piscu sve doimalo drugačije, tako je naveo da je tamo postojalo življe bavljenje i drugim djelatnostima, pa osim voćarstva i pčelarstva kojih u brdima nema, kod njih je bilo i zanata. Crnogorci su za Štiglica „primitivni u svim manifestacijama svog materijalnog i duhovnog života“, a njihova „kultura je monolitna tradicija ratnika, čobana i seljaka“.⁴⁴³ Može se reći da njihova kultura kao proces nije išla uzlaznom linijom nego predstavlja produžetak naslijeđenog, pa su i njihovi običaji kao proizvod nasljedstva zadržali svoj varvarski karakter.

Crnogorsko društvo Njegoševog doba je patrijarhalno sa snažno istaknutim patriotizmom, koji je zemlju branio ognjem i mačem, i stoga svaka kuća u Crnoj Gori posjeduje oružje koje se nosi od maloljetstva do smrti, pa čak i kad se obrađuju njive. Crnogorci patriotizam najbolje i najčešće izražavaju kroz narodnu pjesmu koja se njegovala, jer je u društvu bila razvijena usmena kulturna tradicija sa kojom se Štiglic upoznao tokom cijelog boravka u Crnoj Gori, a narodnu pjesmu bliže je upoznao istražujući „Grlicu“.

⁴³⁹ Isto, str. 75.

⁴⁴⁰ Isto, str. 75-76.

⁴⁴¹ Isto, str. 53.

⁴⁴² Isto, str. 74.

⁴⁴³ Olga Elermajer -Životić, nav. djelo, str. 146.

Epska pjesma nije bila samo izraz kulturnog života, već i oblik zabave, a gdje je bilo zabave bilo je i raznih igara u kojima su Crnogorci pokazivali urođenu okretnost. Karakter igara i zabave kod Crnogoraca uvijek je bio komunikativni. Iz takvog odnosa prema epskoj narodnoj pjesmi i velikog značaja koji joj je pripisivan u društvu proizilazila je i njihova „nabujala rječitost“⁴⁴⁴ koja se stekla „njegovanjem istorijskog predanja“,⁴⁴⁵ i dolazila je do izražaja kao kod onog starine „živog i prodornog sokolovog oka sa sijedim brkovima“, koji mu je na pazaru živopisno prepričavao podvige iz prethodnih vremena i velikih bitaka za slobodu protiv neprijatelja.⁴⁴⁶

Crnogorci su kod Štiglica šaljivi, duhoviti, pa i neobrazovani, ali gostoljubivi ljudi, koji poštuju strance i daleko su od iskrivljenih predstava „surovog, osvetoljubivog i krvožednog naroda“.⁴⁴⁷ U svim segmentima piščevog teksta insistira se upravo na ovoj osobini, jer je gostoprimstvo postalo konstanta koja je ovog pisca pratila od prvog do posljednjeg dana na tlu ove zemlje.

„Nigdje čovjek neće naići na ljubazniji i prostodušniji prijem nego u gostoljubivoj kolibi Crnogorca; svaki domaćin se tu osjeća počastvovanim posjetom nekog stranca, osim ako ovaj svojim nepriličnim ponašanjem ne izaziva sumnju i podozrenje; i najmanji znak zadovoljstva zbog ukazanog gostoprimstva izaziva veliku radost kod ovih prirodnih stvorenja, pa nastoje da ispune svaku iole ostvarljivu želju gosta – namjernika. Crnogorac sebi nikada neće dozvoliti da nastupi netrpeljivo ili neprijateljski prema nekome za koga zna da je pod zaštitom nekoga od njegovih saplemenika.“⁴⁴⁸

Uloga žene u crnogorskom društvu nije velika, a njen položaj pisac opisuje kroz neveliki broj slika koje su uglavnom vezane za djelatnosti kojima su se bavile i granicama koje nijesu prelazile u ovom patrijarhalnom društvu, gdje su na hijerarhijskoj ljestvici bile podređene muškarcima, pritom u potpuno obespravljenom položaju. Među muškarcima je, međutim, bez obzira na materijalna sredstva vladala potpuna jednakost. Odnos žene prema muškarcu pisac ilustruje jednom upečatljivom scenom dok je posmatrao kako se ovi ljudi spuštaju niz litice ka kotorskom pazaru:

„Neke od žena bi nekog muškog rođaka ili uglednika u prolazu poljubile u ruku, što bi ovaj primao kao sasvim prirodnu stvar, kao obavezan danak jedne sluškinje; druge bi se još dublje poklonile, hvatajući s očevitim poštovanjem, peševe muškarčevog kaptura i prinobile ih usnama.“⁴⁴⁹

Crnogorka je ovakav način života prihvatila bez pogovora i ponašala se poput sluškinje koja je uvijek u prikrajku, kod Štiglica, bila uposlena, čak i na zabavama. Među ženama je takođe postojalo posebno iskazivanje poštovanja poljupcem u ruku kada bi se žena običnog seljaka srela sa ženom ili ćerkom nekog znamenitijeg Crnogorca bez obzira na razlike u godinama. Najbolja ilustracija položaja žene u društvu je slika domaćice u kući Ilije Davidovića iz Riječke nahije:

⁴⁴⁴ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 54.

⁴⁴⁵ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 147.

⁴⁴⁶ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 54.

⁴⁴⁷ Isto, str. 77.

⁴⁴⁸ Isto, str. 77.

⁴⁴⁹ Isto, str. 53.

„Krepka domaćica je za sve ovo vrijeme, dok smo razgledali ovo oružje, obavljala svoje kućne poslove. Pri tome čak nije prestajala da doji najmlađeg sinčića; čim bi glasno zaplakao, uzimala ga je s poda u naručje, jednom rukom bi poslovala oko ognjišta ili bi unosila drva izvana, a drugom bi odojčetu pružala svoju dojku, pa kada se zasiti, polagala ga je na ležaj od nekoliko jagnjećih koža. Dijete se rodilo prije osam dana i to napolju na njivi, gdje je porođaj majku iznenadio u poslu.“⁴⁵⁰

Iz svega navedenog dalo bi se prosuditi da je sa malo štiva rečeno mnogo o ovoj anonimnoj ženskoj pojavi koja se poput sjenke nije odvajala od svog predmeta rada, pa je kod Štiglica, u skladu sa svojom ulogom, svaka Crnogorka bez imena. Iako je kod žena pisac zapazio rano starenje koje je i uslovljeno „njihovim tegobnim životom punim napora“ on otkriva da je žena u Crnoj Gori „nepovrediva“, pa bi svi napadi na nju „za posljedicu imali da vas pogodi dobro naciľjano zrno“.⁴⁵¹ Kad stranac dobije takvu pratnju „dojenče na grudima majke ne može biti bezbjednije“ i zbog tog nepisanog zakona koji svi u Crnoj Gori poštuju pisac ističe visok stepen bezbjednosti stranca u Crnoj Gori koji je u pratnji žene i stoga tvrdi da bi „prije po noći, po magli i tmini, išao po Crnoj Gori nego usred bijela dana u nekim djelovima Crkvene države“.⁴⁵²

Pisac rijetkim, ali ubojitim slikanjem ugroženog položaja žene u crnogorskom društvu zapravo akcentuje stepen njegove civilizovanosti, a obespravljenošću žene ističe i kritikuje zaostalost ovog patrijarhalnog društva.

Iako je Vladići posvetio treće poglavlje svog putopisa, Štiglic je Njegošev lik i djelo prikazao na mnogo kompleksniji način pa se može reći da je ličnost Petra II crvena nit koja prožima cjelokupan putopis. Vajanje Njegoševog lika počinje od prvog poglavlja, i to na posredan način preko kazivanja o njegovom načinu vladanja, o odnosima sa susjedima i snazi njegove riječi koja je važila kao zakon u sklapanju primirja i davanju utočišta strancima. Čitaoce pisac upoznaje sa ovim gospodarom i posredstvom priča njegovih sunarodnika, da bi u trećem dijelu svog djela želio direktno da dopre do Njegoša – čovjeka i državnika! On se sa Njegošem sreo više puta, na šta ukazuju raštrkane primjedbe po rukopisu da su znali da sjede do ponoći i da su se kratko sretali, ali opisuje samo dva susreta sa njim, kada su se prvi put sreli u Njegoševoj rezidenciji i kada su se rastali prije piščevođ odlaska u Riječku nahiju.

Fasciniranost Njegošem počinje i prije susreta sa njim, pa pisac sa nestrpljenjem prelazi put do Cetinja i nipošto ne želi da stigne prekasno u rezidenciju Njegovog Veličanstva, čime izražava i poštovanje prema domaćinu, ali i osnovni motiv svoje posjete, jer njega na putu do Cetinja uistinu najviše interesuje ono što je u direktnoj ili indirektnoj vezi sa Njegošem. Iz tog razloga ne želi da ode sa Njeguša a da ne vidi „rodonačelinkovu kuću iz koje su potekli sadašnji vladika i njegovi preci od prije stoljeća i po“.⁴⁵³ Sa gostoprimstvom ovog velikana upoznaje se i prije ličnog poznanstva i to ljubaznošću kojom mu je domaćin ponudio smeštaj, u kome „je zatekao sve udobnosti koji jedan pažljivi domaćin može da ponudi svom gostu“, ali i

⁴⁵⁰ Isto, str. 156-157.

⁴⁵¹ Isto, str. 49-69.

⁴⁵² Isto, str. 77.

⁴⁵³ Isto, str. 80.

okrepljenjem koje mu je ponudio nakon dugog puta, kada mu je donesena „bogata večera, pripremljena po pravilima francuske kuhinje, a uz nju najodabranije dalmatinsko vino“.⁴⁵⁴

Da je Njegoš čovjek sa izgrađenim stilom, bez obzira na prilike i okolinu u kojima živi, ukazuje pažljiv odabir namještaja u njegovoj dnevnoj sobi i ti „kućevni predmeti, od udobnog divana i primjereno podešenog pulta za pisanje, iznad kojeg visi dobro pogođeni portret Nikole, carskog patrijarha na Istoku“ do „zgodne male stoličice, izgrađeni su u skladu sa najnovijim ukusom i tek su stigli iz Trsta“.⁴⁵⁵ U skladu sa svim pozitivnim karakteristikama koje Štiglic vješto uklapa u šire slike, stoji i opis Njegoševe spoljašnjosti:

„Za njegovu glavu, koja bi prije mogla da bude izazovan model za umjetnika koji radi u antičkom stilu nego za nekog modernog dvorskog minijaturnog slikara, stvarno se može reći da je lijepa; njegove crte lica, u pravoj srazmjeri sa njegovim neobično visokim stasom, zrače izvjesnim samosvjesnim dostojanstvom i prijatnom ljubaznošću istovremeno, i kao da su spremne i za rat i za mir, doimajući se kao glava Zeusa (...) Pametne, prodorne oči, koje bi nenaklonjeni kritičar po svoj prilici označio kao prepredene, svojom izuzetnom pokretljivošću daju ovim po prirodi mirnim crtama izvjesnu toplinu i živahnost.“⁴⁵⁶

Njegoševom okruženju i izuzetnoj fizičkoj ljepoti harmonično korespondira njegovo držanje i način komunikacije, jer je on vladar koji sa predusretljivošću dočekuje gosta, prilazeći mu i „ljubazno“ ga pozdravljajući uz „laki naklon glavom“ na dobro akcentovanom stranom jeziku.⁴⁵⁷ Njegovo držanje je „mirno i sigurno“ i na „prijatan način kontrastira sa bujnom svježinom kolorita i uliva veće poštovanje nego što bi se smatralo obaveznim prema jednom dvadesetosmogišnjem čovjeku“.⁴⁵⁸

Da je Vladići veoma stalo do moralnih vrijednosti izraženo je njegovom kritikom „modernog salonskog života“ i njegovim „pukim spoljnim formalnostima i ceremonijalnosti“ koje su služile samo kao „zaštitni bedem“ za prikrivanje „ispraznosti i besadržajnosti“ i stvorene su da ubiju „vedrinu i priguše svaku otvorenu društvenost“.⁴⁵⁹ Nasuprot tome, Njegoš ne propušta da sliku upotpuni njenom krajnjom suprotnošću koju su činili njegovi podanici, inače „veseo narod, zadovoljan malim i uvijek dobro raspoložen“, jer je sam bio svjestan, što i otkriva svom sagovorniku, čudnih predstava koje su gajili stranci o njegovom slobodoljubivom narodu.⁴⁶⁰

O Njegoševim državnim poslovima govori uglavnom u četvrtom poglavlju „Cetinje“. U vrijeme kada je Štiglic stigao Vladika je već započeo izvjesne reforme u državi, pa sve ono što je iz prve ruke zabilježio ima veliku informativnu vrijednost, utoliko veću što je brojne informacije dobio i od Njegoša. Petar II je tih godina počeo sa utvrđivanjem države koja bi predstavljala uređeni sistem i prevazišla plemensku zajednicu koja mu je ostavljena u nasljedstvo, pa se Štiglic uvjerava u Njegoševe napore da sprovede svoje reformatorske poduhvate. Riječju nacrtanom slikom Štiglic njemačkom čitaocu prenosi sve novitete koje zatiče, a koje njegovi prethodnici

⁴⁵⁴ Isto, str. 85.

⁴⁵⁵ Isto, str. 87.

⁴⁵⁶ Isto, str. 87-88.

⁴⁵⁷ Isto, str. 87.

⁴⁵⁸ Isto, str. 88.

⁴⁵⁹ Isto, str. 89.

⁴⁶⁰ Isto, str. 90.

nijesu vidjeli. Prije svega, opisuje Biljardu, „bijelo, po svoj prilici, upravo završeno zdanje“, izgradnju ulica, podignuta skladišta zaliha žita, te primjećuje da Njegoš vodi računa o većem obimu rada štamparije i posvećuje se školovanju djece.⁴⁶¹ Na tom mjestu na trenutak izbija na površinu ugroženost njegove pozicije zapadnjaka u slovenskom svijetu, jer obrazovani Crnogorci i njihov kulturni razvoj u sprezi sa slobodarskim duhom mogu ugroziti dominantnu poziciju austrijske vladavine koja je još uvijek čvrsto držala primorske krajeve.

„Budu li ovi Crnogorci koji sada rastu i stasavaju jednom naučili tako spretno da barataju perom kao što su to njihovi stari nekada činili s oružjem, i budu li se isto tako hrabro kao i njihovi preci nosili sa svojim istočnim susjedima, onda će, ima li se u vidu i urođena rječitost ovog naroda, mlada Crna Gora povesti poneku drugu borbu sa Zapadom.“⁴⁶²

Iako Štiglic nije odobravao metode kojima se vladar služio u sprovođenju svojih reformi, od onih demagoških, ali mudrih, pri čemu je izbjegavao „svaki privid samovolje“ i svakoj svojoj odluci „pribavljao važnost“ ne samo svojim „govorničkim darom“, nego i „pozivanjem na volju pokojnika“, Petra I, zbog čega bi svi njegovi predlozi plemenskim predstavnicima bili prihvaćeni, do onih nasilnih, koje su i dalje bile izraz „naslijeđenih shvatanja“.⁴⁶³ Sve je to piscu izgledalo kao „srednjovjekovni sud“, koji je morao da bude prevaziđen, ali je vjerovao da Njegoševе postupke određuje želja da „uzdigne ovaj narod“ i da je on prilično uspijevaо da ga „privoli da se povinuje građanskom redu“ i da se „svuda nailazi na sređenu i sigurnu vlast koja se na sve strane osjeća kao faktor mira i reda“.⁴⁶⁴ Izuzetno je naglašeno da je Njegoš koračao naprijed, uprkos apsolutističkoj vladavini koju pisac nije podržavaо, ali da je ostalo i dosta starih običaja koji su usporavali njegove reforme ističe gotovo jeziva slika sa puta po Riječkoj nahiji, dok je bio u pratnji vodiča koje mu je Vladika dodijelio, a koja, ipak, otkriva određena kolebanja kod pisca:

„Teodoro, oduševljen Vladikinim reformama, govorio je o ovoj gradnji kao o kakvom čudu, ustvrdivši da nigdje za tako kratko vrijeme nije učinjeno toliko puno kao u Crnoj Gori za posljednjih sedam godina. Dok je tako ushićeno govorio o kulturnom napretku ovog naroda i ove zemlje, dokotrljala se pred nas jedna na motku nasađena turska lobanja, o koju je jedan gladni gavran upravo oštrio svoj kljun...“⁴⁶⁵

Štiglic je prije upoznavanja crnogorskih prilika proputovao velikim dijelom carske Rusije i upoznaо se sa ondašnjom apsolutističkom vladavinom, a bio je i pod uticajem antiruske propagande koja se u to vrijeme vodila kroz određenje njemačke časopise, pa se njegov strah od ruske prevlasti u Evropi kao zaštitnice manjih slovenskih zemalja koje bi otežale stvaranje velikonjemačkog carstva u dobroj mjeri ispoljio u ovom putopisu.⁴⁶⁶

Sve primjedbe u ovom smjeru su tendenciozne i u potpunoj suprotnosti sa najvećim dijelom putopisa koji je uglavnom pozitivno konotiran, a naročito je u neskladu sa opisima Njegoša. Zazor od spoljne politike koju je vodio Petar II i jačanje već dobro izgrađenih crnogorsko-ruskih veza javlja se na više mjesta u tekstu, ali vrhunac doživljava prilikom prve posjete Njegošu kada

⁴⁶¹ Isto, str. 85.

⁴⁶² Isto, str. 118.

⁴⁶³ Isto, str. 96-97.

⁴⁶⁴ Isto, str. 112.

⁴⁶⁵ Isto, str. 149.

⁴⁶⁶ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 101.

u njegovim odajama na zidu iznad pisaćeg stola zapaža „dobro pogođeni portret Nikole, carskog patrijarha“, da bi se slika do krajnosti razbuktala na Njegošev komentar da „prirodnu sponu“ među narodima čini njihovo „plemensko srodstvo“.⁴⁶⁷ Tu je piscu pred očima „sijevnulo nešto od sna o velikom slovenskom savezu“ i pogled mu je ponovo pao na onu sliku iznad Vladikine glave.⁴⁶⁸ Tu se u piščevoj svijesti javlja zlokobni Istok u koga je upro „krvavi kažiprst“ i to nije onaj „suncem okupani, mirisom i mudročću obdareni Istok, već onaj u „ledom i maglinama obavijenim poljima, gdje je život zanijemio, zatupio, zamro“ i gdje svako živi svojim „bijednim životom“.⁴⁶⁹ Međutim, Štiglic ovim komentarima ne želi da zatruje Njegošev lik, jer je on za pisca otjelovljenje crnogorske vrline, pa ga kao vinovnika direktno ne uvlači u ovu priču. Njegoševu ličnost ostavlja po strani ne samo kad žigoše Crnu Goru kao produženu rusku ruku, već i u opisima crnogorskih namjera da se opet vrata na obalu, što predstavlja kao mogućnost koja svakoga časa može biti ostvarena:

„A lako bi miroljubivi žitelji tamo dolje mogli da se nađu u situaciji da moraju da se brane od susjeda koji se baš ne odlikuju hrišćanskom blagošću i trpeljivošću! – Žitelji ovih brda, pogotovo naoružani i oružju vični nomad, djeluje u poređenju sa žiteljem doline sa njegovim građanski ugodnim načinom života kao ptica grabljivica prema stoci na ispaši; tu uvijek postoji sklonost da se krene dolje.“⁴⁷⁰

Štiglicova velika bojazan od kulturnog napretka Crne Gore, a još strašnija od političkog, u smislu proširenja granica, otkriva nedvosmisleno njegovu poziciju zabrinutog Evropljanina koji sa ponosom posmatra svoje pitome predjele, ali otkriva do koje mjere on može biti prijatelj ovoj zemlji, što će otvoreno iznijeti u svom drugom putopisu.

Štiglic nije škrt ni na opisima ličnosti koje je upoznao u Crnoj Gori, ali odabir ličnosti kod njega nije nasumičan, već je on određen njihovim odnosom prema Njegošu. U pitanju su znamenitiji Crnogorci koji na određeni način imaju uticaj na vlast, bilo da su njena podrška ili opozicija. Oni se u tekstu javljaju simetrično, tako da se na putu do Cetinja opisuju Lazar Proroković i Drago Petrović, koji predstavljaju velike pobornike Njegoševе politike. U taj krug uključuje i Mašana Petrovića i Mirka Petrovića. Pri odlasku sa Cetinja pominju se ličnosti iz porodice Plamenac, pop Tomo Plamenac i poznati pop Jakov Plamenac, glavni vođa Crmničana.

Lazar Proroković, Njegošev ujak, jedan je od rijetkih Crnogoraca koji pisca u svojoj pojavnosti općinjava na negativan način, jer već pri prvom susretu sa njim na kotorskom pazaru, on „u tom skupu izražajnih lica“ upada u oči svojim „upečatljivim i oštro uobličnim crtama lica“.⁴⁷¹ Njegovo zapovjedničko ponašanje i „ravnodušno klimanje glavom“ na izraze poštovanja prolaznika potkrepljuju antipatije kod pisca, jer ga on i na prvi pogled doživljava kao jednog od „onih“ koji mu izgleda kao „da je upravo kući donio tuce turskih glava za doručak i kao da se sprema, prije nego što ispuši čibuk, da posiječe još tuce Turaka“.⁴⁷² Iako piscu starac sa kotorske pijace govori o njegovim podvizima protiv Turaka i kojeg sažalijeva zbog muka koje je morao

⁴⁶⁷ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 87.

⁴⁶⁸ Isto, str. 91.

⁴⁶⁹ Isto, str. 91.

⁴⁷⁰ Isto, str. 71.

⁴⁷¹ Isto, str. 56.

⁴⁷² Isto, str. 56.

da preturi preko glave, Lazar Proroković⁴⁷³ za njega nedvosmisleno predstavlja otjelovljenje zla i varvarstva. Štiglic je o Prorokoviću čuo od kotorskih brodara i njegovih saplemenika, ali sve su priče potvrđivale negativan utisak koji je pisac stekao, jer njegovu „plahovitu i surovu prirodu“ nije mogao da prihvati u klasičnom duhu obrazovani pisac, kome je ovaj čovjek i pored „ljubaznih riječi“ izgledao kao „kraguj koji je ugledao svoj plijen; među četvoronošcima mu je po svojoj prilici najstrojnija hijena“.⁴⁷⁴

U jednoj mnogo blažoj slici, ali takođe negativnoj, prikazao je Štiglic i popa Jakova Plamenca, Njegoševog protivnika u sprovođenju državnih reformi i zavođenju poreza.⁴⁷⁵ Na osnovu ličnog susreta pisac izgrađuje lik jednog prepredenog čovjeka, jer je „vragolasti pogled njegovih lukavih očiju“ odavao više „risa nego lava“. Njegove ironično ispričane anegdote o stanju u kulturi bile su dokaz nepovjerenja i beskorisnosti „uznapredovane kulture“ i otkrivala su stvarne misli ovog starog Njegoševog protivnika.⁴⁷⁶

Sa naklonošću pisac skicira likove već pomenutog Draga Petrovića i Mirka Petrovića, za koga tvrdi da je Njegošev mlađi brat, što istorijski nije održiva teza, jer je Njegošev mlađi brat Joko kao petnaestogodišnjak poginuo na Grahovu 1838, pa se smatra da se radi o Mirku Stankovom Petroviću, ocu kralja Nikole, kome je tada bilo devetnaest godina, a pisac je vjerovatno pogrešno preveo porodičnu vezu „brat od strica“.⁴⁷⁷ Mašana Petrovića Štiglic bira da bi pokazao da su postojale određene tenzije oko prevlasti u Crnoj Gori i da su on i njegov brat Đorđe, tadašnji potpredsjednik Senata, imali određene pretenzije na cetinjski presto. Pisac to bilježi iz priča „srdačnog“ i razgovorljivog Mašana, koji prilikom opisa borbe na Grahovu, u kojoj je i sam učestvovao, „nesrećni ishod“ protiv Turaka pripisuje i „na dušu stavlja kukavičkoj diplomatiji na Cetinju“.⁴⁷⁸ Njegoševog sekretara, Dimitrija Milakovića, opisuje vrlo šturo, ipak kao čovjeka koji se zbog svojih sposobnosti i našao u Njegoševom okruženju, jer je to „jedan uman i obrazovan čovjek, dobar znalac istorije i literature, u kojeg Vladika ima posebno povjerenje“.⁴⁷⁹

Značajan prostor u putopisu Štiglic poklanja popu Tomu Plamencu, za koga je dobio preporuku od samog Vladike i u čijoj kući se uprkos „jednostavnim uslovima i prilikama“ osjećao prijatno, a u dobrom domaćinu prepoznao je vrijednog pčelara i zemljoradnika. Na isti način je opisao i boravak u kući jednog tipičnog Crnogorca, odanog sluge svome gospodaru, Iliju Davidovića, koga predstavlja kao vrijednog i spretnog domaćina i ratnika uvijek spremnog da skoči protiv Turaka, jer se kod njih, Crnogoraca, sve vezuje za borbu protiv Turaka i „junak je onaj koji je pobio najviše Turaka“.⁴⁸⁰

⁴⁷³ Lazara Prorokovića su i njegovi savremenici opisivali kao izrazito neobuzdanog čovjeka, patrijarhalno-autoritativnog karaktera, kakav je mogao da se razvije samo u takvim uslovima borbe za goli opstanak i bez stega građanske kulture, a glavna osobina istorijskog Lazara Prorokovića bila je nesputana artikulacija snage i volje kad je u pitanju odbrana nacionalne nezavisnosti i nepovredivosti granica zemlje. Up: Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 159.

⁴⁷⁴ Isto, str. 78.

⁴⁷⁵ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 165.

⁴⁷⁶ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 187.

⁴⁷⁷ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 162.

⁴⁷⁸ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 79.

⁴⁷⁹ Isto, str. 118.

⁴⁸⁰ Isto, str. 182.

Štiglicova je čvrsta namjera bila da spozna Njegoša kao političara, čovjeka i utemeljivača crnogorske države, ali pisac nije u dovoljnoj mjeri naslutio pjesnika u Njegošu, iako je u više navrata isticao njegov govornički i pjesnički dar.⁴⁸¹ Štiglic je više volio da Njegošev pjesnički dar stavi u službu propagiranja državničkih ideja, iako je Njegoš 1839. godine iza sebe imao gotovo deceniju pjesničkog iskustva. Do vremena Štiglicove posjete Njegoš je imao dvije objavljene zbirke pjesma: „Pustinjak cetinjski“ i „Lijek jarosti turske“, a „Glas kamenštaka“ je završio 1835, ali ga je mnogo kasnije objavio.⁴⁸²

Štiglic se imao odakle obavijestiti o Njegoševoj poeziji, prije svega iz Vukovog putopisa o Crnoj Gori, gdje se navodi da je Njegoš „već štampao pjesme koje ni u kom pogledu ne zaostaju iza tvorevina novije srpske poezije“.⁴⁸³ Komesar Orešković u Kotoru i baron Šaler iz Dubrovnika, koji je 1833. spriječio štampanje „Glasa kamenštaka“ u Beču, takođe su mogli Štiglicu ponuditi informacije o Njegoševom pjesničkom djelu, jer su se austrijske vlasti interesovale za sve što je u bilo kakvoj vezi sa Njegošem kako bi što cjelishodnije odmjerile korake koje su preduzimale prema njemu.⁴⁸⁴

Štiglic se ipak odlučio za površne informacije o Njegoševom pjesničkom djelu, čemu je vjerovatno uzrok bila i pjesnička sujeta koja nenametljivo izbija iz komentara o Njegoševim pjesmama.⁴⁸⁵ Putopisac je upoznao iz „Grlice“ za 1839. godinu tri Njegoševe pjesme, smatrajući da „Čestitanje novog ljeta gospodinu Gagiću“ i „Rastanak od Crne Gore g. pokovnika Ozjereckovskoga“ pripadaju Njegošu, a da je „Spomen Ramu Lazarevu, koji je 1839. januara umro“ pjesma Njegoševog sekretara Dimitrija Milakovića.⁴⁸⁶ On u putopisu ne navodi od koga je dobio tu informaciju, a pored ovih pjesama Štiglic je vidio i prigodnu pjesmu „mladog Vladike: 'Rođendanski pozdrav jednom izuzetno časnom čovjeku', nadalje 'Molitvu Crnogorca upućenu nebesima“.⁴⁸⁷ Posljednju naročito ističe, jer ga ona „svojim iskrenim doživljajem prirode, svojom toplinom i svježinom kolorita kao i duhovnom prisnošću podsjeća na dječaka – čobanina, neizvještačenog i nespontanog nikakvim obzirima, koji se idući za svojim stadom usrdno obraća Gospodu i od njega moli ono što nijedna zemaljska sila nije u stanju da mu pruži“.⁴⁸⁸ Ovdje je riječ o pjesmama „Oda na dan rođenja sverusijskog imperatora Nikolaja prvog“ i „Crnogorac k svemogućem bogu“ iz „Pustinjaka cetinjskog“.⁴⁸⁹ Osim što pisac ne saopštava ništa o samoj zbirci, on ne navodi ni puni naziv prve pjesme i upadljivo prećutkuje kome je posvećena, a uzroci za to se mogu tražiti u pretpostavci da je pjesme dobio van zbirke.⁴⁹⁰ Moglo bi se pretpostaviti da je izostavljanje naziva prve pjesme i posljedica njegovog otvorenog antiruskog stava.

Štiglic se istražujući „Grlicu“ bavio Njegoševom poezijom više nego što je toga bio svjestan, jer je došao u dodir sa jednim brojem Njegoševih pjesama koje su štampane pod pseudonimom

⁴⁸¹ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 206.

⁴⁸² Isto, str. 207.

⁴⁸³ Vuk Stefanović Karadžić, nav. djelo, str. 45.

⁴⁸⁴ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 208.

⁴⁸⁵ Isto, str. 208.

⁴⁸⁶ Isto, str. 208.

⁴⁸⁷ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 146.

⁴⁸⁸ Isto, str. 146.

⁴⁸⁹ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 209.

⁴⁹⁰ Isto, str. 209.

ili uopšte nijesu bile potpisane.⁴⁹¹ Iako je opseg Štiglicovih informacija o Njegošu kao pjesniku mali, a njegov sud uzdržan, prva velika zasluga ovog Njemca je skretanje pažnje na misaonu pjesmu „Crnogorac k svemogućem bogu“ koja se smatra najznačajnijim književnim ostvarenjem mladog Njegoša, dok je druga zasluga njemačkog pisca da je bio prvi tumač Njegoševih muze na njemačkom jeziku.⁴⁹²

Istražujući Njegošev kalendar „Grlica“ Štiglic je upoznao najznačajnije kulturno ostvarenje prve decenije Njegoševih uprave i ona je prisutna u oba dijela knjige: u uvodnom, historijskom dijelu i u prikazu Njegoševih Crne Gore.⁴⁹³ Hajnrih Štiglic se upoznao sa prvih pet godišta kalendara i u njemu našao najadekvatniji odraz crnogorske patrijarhalne kulture – crnogorsku epsku pjesmu.⁴⁹⁴ On narodnu poeziju iz Crne Gore posmatra kao estetsku tvorevinu u tradiciji grčkog epa i štiteći je od „posprdnog tona i ironičnog prizvuka“ svog savremenika, Gustava Ritera fon Franka, smatra da se takav „stav nipodaštavanja“ treba odlučno odbaciti.⁴⁹⁵

Za njega ona svakako liči na homerovsko pjesništvo i to „ne samo u srodnosti izvjesnih lajtmotivski ponavljanih refrena, u smjelom miješanju časnih i rugobnih svojstava, u epskoj širini i mirnom razvijanju događaja i sličnih spoljnih stvari nego i u izvornoj jednostavnosti i istinitosti prilikom posmatranja i prikazivanja stvari, i svježem predočavanju i jasnom opisivanju neposrednog života, u jezgrovitoj životnosti, nepatvorenoj naivnosti, kao i u onom moćnom osjećanju prirode, koje je, kao osnovni ton, svojstveno pravoj narodnoj poeziji, kao i cijelom razgranatom stablu srpskih narodnih pjesama, srodnom sa starijom sestrom rođenom pod jonskim nebom.“⁴⁹⁶

Svojom definicijom je Štiglic narodnu poeziju predstavio i kao oblik ispoljavanja društvenog bića i života Crnogoraca. On u tom pogledu naglašava njenu komunikativnu funkciju i izvodeći guslara pred okupljene plemenike u sceni zabave u kući Ilije Davidovića na Rijeci Crnojevića, pisac je predstavlja kao nerazlučivi element crnogorskog narodnog života.⁴⁹⁷ On time skreće pažnju i na način očuvanja i prenošenja epske pjesme i najraznovrsnijih sadržaja iz društvenog života naroda. Narodna pjesma iz Crne Gore za Štiglicu je i historijski dokument, što ističe u odbrani pred Frankom, a sam pisac je u putopisu koristi kao dopunski materijal u opisu historijskih događaja.

Pisac putopisni zapis zatvara slikom idilične paštrovičke doline, „najjužnijim posjedom jedne njemačke sile“ i obraćanjem njemačkoj otadžbini upozorava je na povratak jedinstvu i sprečavanje uplitanja onih izvana, „što se samo prividno prikazuju kao zaštitnici“, jer se sam u ovoj zaostaloj zemlji uvjerio u moć zajedništva.

Prema klasifikaciji Cvetana Todorova, Štiglic jednim dijelom predstavlja putnika impresionistu, jer se on, izdvajajući značajan vremenski period za svoju posjetu, bavi posmatranjem ljudi i njihovim herojskim etosom kao životnim modelom, a i patrijarhalnim odnosima u društvu. Pisac se isključivo bavi „drugima“ i ne zanimaju ga utisci druge strane o

⁴⁹¹ Isto, str. 210.

⁴⁹² Isto, str. 210.

⁴⁹³ Isto, str. 192.

⁴⁹⁴ Isto, str. 192.

⁴⁹⁵ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 119-120.

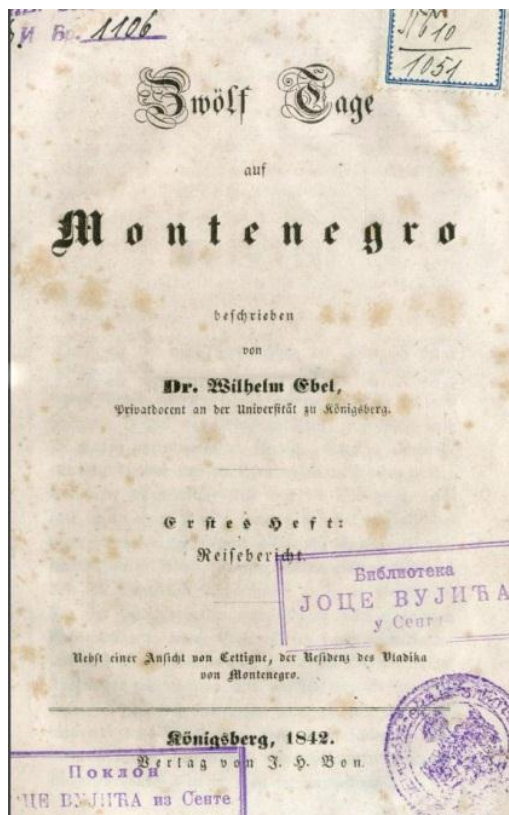
⁴⁹⁶ Isto, str. 120.

⁴⁹⁷ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 198-200.

njemu. Štiglicovo očigledno antirusko raspoloženje i strah od panslavizma kao i provijavanje zadovoljstva što jedna njemačka sila zalazi duboko u jadransku obalu čini ga putnikom alegoristom koji rpravljajući o „drugom“ govori o problemu koji se tiče i njegove zemlje. Ovaj pisac se djelimično može smatrati i putnikom egzotom koji na putovanju kroz egzotičnu zemlju uočava navike drugih i ne potčinjavajući im se, a povremeno ih upoređujući sa iskustvom iz sopstvene kulture, otkriva njihove mane koje se u „drugosti“ strane zemlje pokazuju kao konvencije. Ovakav pogled putnika pisac uglavnom izražava u opisivanju uloge i položaja žene u crnogorskom društvu.

Vilhelm Ebel

Nepune dvije godine poslije Štiglica, u Crnu Goru je 20. maja 1841. godine krenuo Vilhelm Ebel (Wilhelm Ebel).⁴⁹⁸ Put mu je omogućilo Prusko kraljevsko ministarstvo za kulturna, zdravstvena i školska pitanja, a on je prvobitno planirao da obiđe samo Dalmaciju, zbog glasina o nemirima u Crnoj Gori, da bi usljed povoljnih okolnosti i obezbijedenog putovanja istraživanje proširio i na teritoriju ove južnoslovenske zemlje. Na put se otisnuo radi botaničkih istraživanja, ali je, zbog mnogobrojnih zahtjeva koji su mu upućivani, odlučio da opiše i Crnu Goru. Autor u predgovoru ističe da se nije upuštao u bliža razmatranja posebnih prilika Crne Gore, jer je njegov boravak bio vremenski ograničen, ali mu je namjera bila da svima onima koji se zanimaju, vjernim prikazivanjem utisaka, predoči što uvjerljiviju i upečatljiviju predstavu o ovoj zemlji.

Ilustracija 12: *Naslovna stranica putopisa, Wilhelm Ebel, Zwölf Tage auf Montenegro, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841.*

⁴⁹⁸ Vilhelm Ebel (1815-?) je bio prirodnjak i profesor na Univerzitetu u tadašnjem Kenigsbergu i osim tih podataka koji su se našli na koricama njegove knjige o Crnoj Gori drugi nijesu dostupni ni u najopremljenijim bazama podataka. To su jedine informacije koje su navodili Bekić, Konstantinović i Krauze, ali nam više podataka nijesu ponudili ni njemački ni austrijski biografski priručnici.

Ebelov putopis bavi se gotovo istim temama kao i Štiglicov, samo što se njegovo putovanje po Crnoj Gori proteglo i na neke krajeve kroz koje Štiglic nije prolazio, a ovom piscu su ti krajevi ponudili veliko bogatstvo u pogledu botaničkih istraživanja. Ebel je, svakako, poznao Štiglicovu knjigu, ona mu je bila korisno štivo, o čemu svjedoče i pominjanja u samom tekstu, a sam nije zahvatio ništa širi krug tema od svog prethodnika. Međutim, njegov putopis je u nekim segmentima, a misli se prije svega na Njegoševo okruženje, moguće posmatrati kao tekst koji upotpunjuje već veoma dobru sliku datu kod Štiglica.⁴⁹⁹

Putopisno djelo Vilhelma Ebela sastoji se iz dva dijela. Prvi dio, zbog kojeg se ovo djelo i smatra putopisom, sačinjen je od trinaest poglavlja i jednog odlomka na kraju, koji pisac ne tretira kao poglavlje, pa mu ne daje ni naslov. On obuhvata opis piščevog putovanja od Trsta do Kotora i dvanaest dana provedenih u Crnoj Gori. Svako poglavlje koje se tiče boravka na Cetinju i okolini naslovljeno je prema rednom broju dana, a uvodno poglavlje nosi naziv „Putovanje od Trsta do Kotora“. U drugom dijelu, koji nema karakteristike putopisa, pisac u predgovoru daje botaničke napomene, potom pregled prikupljenog bilja, da bi na kraju drugog dijela u jednom poglavlju dao uporednu analizu crnogorske i dalmatinske flore i zaseban popis crnogorskog bilja.

Ebel piše da je na put krenuo parobrodom iz Trsta ka Kotoru i da su na tom putu pristajali na nekoliko mjesta, a tokom odmora u Splitu iskoristio je priliku da posjeti profesora Petera, uvaženog poznavaoaca crnogorskih prilika. U njihovom razgovoru odmah su se nametnula važna pitanja o Crnoj Gori, kojoj je u ovom naučnom istraživanju trebalo dati prednost, uprkos napetoj situaciji zbog razgraničenja, zbog čega to nije bio najpovoljniji trenutak za putnika.⁵⁰⁰ Peter je smatrao da je situacija u to vrijeme bila mnogo mirnija i stabilnija nego ranije, ali da je Ebelu svakako bio potreban iskusan pratilac.

Sljedećeg dana stigao je u Kotor, gdje je uz pomoć ljudi sa parobroda našao smještaj, a potom i pratioca za Crnu Goru – Petrarku, kome nije samo ime bilo već odlična preporuka, nego i to da je kod Njegoša služio kao njegov lični kuvar. Iako mu se Kotor dojmio kao grad sa veličanstvenom okolinom koja se „ne da riječima opisati“, veće uzbuđenje je kod pisca izazivalo spremanje i dogovori za putovanje uz crnogorska brda, te su tako i neki opširniji i iscrpniji opisi ovog grada izostali. Kotor je opisan kao mali grad sa vrlo živom atmosferom tokom dana, u kojem prebivaju ljubazni ljudi koji svojom čestitošću ulivaju povjerenje strancu. Ipak, na samom pragu putopisa Ebel počinje slikanjem razlika između civilizovane i pitome sredine u koju je pristigao naspram one prijeteće u koju treba da ode. On to naglašava opisom prostora koji se koristi kao metafora za granicu između dva svijeta.

⁴⁹⁹ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 300.

⁵⁰⁰ Utvrđivanje granica između Habsburške monarhije i Crne Gore bilo je jedno od najvažnijih pitanja u odnosima ovih zemalja i Monarhija je još 1817. godine pokrenula to pitanje, tim prije što su na njenoj teritoriji bili manastiri koji su pripadali crnogorskom vladaru Petru II. Njegoš je pod pritiskom iz Beča prodao manastire Austriji – Maine 1837, a Stanjeviće dvije godine kasnije, pa su Austrijanci kao protivuslugu 1837. pokrenuli pitanje razgraničenja. Ugovor o graničnoj liniji između Crne Gore i Habsburške monarhije, na prostoru Krivošija, Boke Kotorske i Paštrovića, potpisan je u julu 1841. Knez Meternih je ovim dobio mir na svojim granicama, ali je faktički uvažio i crnogorski državni subjektivitet, što mu je odmah prigovoreno iz Carigrada. Kancelar Meternih nije sporio da Crna Gora formalno pripada Osmanlijskom carstvu, ali nije sporio ni da je ona potpuno nezavisna, jer Turci nad njom nijesu imali vlast. Up: Živko Andrijašević, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija: Vukotić media, Beograd, 2016, str. 147-148.

„Na visokim okolnim brdima, amfiteatralno raspoređenih jedna iznad drugih, izdizale su se palme; po obroncima su se na maslinova i smokvina stabla nadovezivali vinogradi između kestenova i oraha, te razno listopadno i zimzeleno drveće, sve dok zelene površine nisu počele da se gube u neplodnom, golom krečnjačkom stijenu, koje je sasvim gore još bilo pokriveno snijegom.“⁵⁰¹

Cataro!

Ilustracija 13: *Kotor*, Joseph Max Freiherr von Liechtenstern, *Reisen durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818*, F.W. Goedsche, Meissen, 1822, str 8.

Ebel se u opisima drži strogo „principa autopsije“,⁵⁰² pa su on i njegov lični doživljaj dominantni u tekstu. On kao pripovjedač čitaoca stalno upućuje na svoju aktivnost i stoga je svaki segment puta detaljno opisan. Gotovo svaka stopa puta koja ulazi u njegov vidokrug data je čitaocu na način na koji je on doživljavao svijet oko sebe, a doživio ga je „tegodno“, i to je najblaža Ebelova kvalifikacija za ovo teško putovanje.⁵⁰³ Put koji vodi u brda je zapravo staza koja ide sa stijene na stijenu sa koje svako može lako da se „oklizne i padne“, pa čak i tovarna

⁵⁰¹ Vilhelm Ebel, nav. djelo, str. 26.

⁵⁰² Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 299.

⁵⁰³ Wilhelm Ebel, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841. Svi citati iz Ebelovog djela djela preuzimani su iz prevoda Tomislava Bekića: Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006, str. 40.

životinja naviknuta na ove „sive litice“.⁵⁰⁴ Kao neprijatnost pisac ne ističe samo putovanje do Cetinja, već i prvi susret sa Crnogorcima, kada ga je grupa ljudi okružila i „streljala svojim prodornim pogledom“, dok ga iz „krajnje neprijatne situacije“ nije izvukao njegov Petrarka pojašnjavajući grupi ljudi namjere ovog naučnika.⁵⁰⁵ Ništa manje neprijatan nije bio ni dolazak na Cetinje, gdje je odmah po prispieću njegov odmor prekinula topovska paljba u čast ruskog gosta⁵⁰⁶ kada su ranjena dva mladića, a jednog su oslijepljenog pronijeli ispod prozora njegove sobe u gostionici, gdje je odsjeo za vrijeme boravka na Cetinju. Ni sama gostionica nije bila mjesto pogodno za odmor, jutrom ga je budilo čekićanje, u sobi je isparavao tek nanijeti kreč, a ljudi su iz radoznalosti često provirivali kroz vrata samo da vide tog stranca. Neprijatnosti su za ovog putnika bile manje-više stalna pojava – od nepodnošljive klime, neugodnih prenoćišta, gdje je često radije spavao na podu nego na krevetu, jer bi ga tamo napadala „bezbrojna vojska vaši“⁵⁰⁷ i svakojakih buba, do boravka u prostorijama u kojima je dim „ujedao“ za oči.⁵⁰⁸ Spavanje u krevetu zajedno sa nekim crnogorskim popom koji mu je pružio utočište na jednu noć tokom njegovog proputovanja po Crnoj Gori mu je predstavljalo jednaku nelagodu kao i nasrtljivost ondašnjeg naroda koji bi hrlio da ga vidi jer je stranac, a ta napadna radoznalost je prelazila granice lijepog ponašanja, pa samo što mu „nisu sjeli u krilo“.⁵⁰⁹

Ovom piscu je štošta ulivalo strah dok je bio crnogorski gost, pa osim nenaviknutosti na stalna puškaranja, čak i kada je to bio znak međusobnog pozdravljanja Crnogoraca, on je imao priliku i da se sretne „sa nasrtljivim čupavim i bijesnim čudovištima“, crnogorskim psima koji su bili posvuda „na zlu glasu“ jer su bili toliko krvoločni da bi čovjeka „rastrgli na komade“.⁵¹⁰ Sve neprijatnosti koje je doživio Ebel koristi da bi sebe prikazao kao istinskog istraživača koji je spreman da podnese sve napore zarad višeg naučnog cilja, dok sam čin preseljenja iz urbane, pitome sredine u ruralnu provinciju ima cilj da kreira ideološki kontekst o odnosu zapadnjačke naprednosti nasuprot seljačkoj kulturi, to jeste imperijalne raskoši naspram provincijalne zaostalosti.

Pisac se u određenoj mjeri zadržava na opisima građevina i naselja i njegovi zaključci su u tom pravcu negativni, jer su „ostavljale krajnje siromašan utisak“.⁵¹¹ Boravak u prostorima crnogorskih kuća za njega je najčešće bio neizdržljiv – jer pored dima i vaši te kuće su po pravilu imale rupe u zidovima, a zidovi kad bi imali prozore bili su toliko mali da kroz njih može samo da se „isturi glava ali nikako i ramena“.⁵¹² Piše da su zidovi obično bili crni od čađi, ali i kad

⁵⁰⁴ Isto, str. 40-41.

⁵⁰⁵ Isto, str. 44.

⁵⁰⁶ Ruski gost bio je Aleksandar Vladimirovič Čefkin, konzul u Oršavi, koji je bio uključen u posao razgraničavanja Crne Gore i Habsburške monarhije. Njega je na zahtjev austrijske vlade u Crnu Goru poslao zvanični Sankt Peterburg i on je kao član komisije u zemlju stigao sa odredbom u kojoj je stajalo da ima pravo da računa na ustupke Austrije, jer je Crnogorcima svaki komad zemlje važan. Pošto je spor oko teritorija uspješno završen, Čefkin je zasluživši Njegoševo povjerenje ostao sa njim u prijateljskim odnosima, a po povratku iz Crne Gore nastavili su prijateljsku razmjenu pisama. Prema riječima ovog ruskog diplomate Njegoš je bio sposoban i inteligentan političar, posvećen Rusiji i svom narodu za čije potrebe je trošio i sopstvena sredstva. Up. Julija Anatoljevna Sozina, Petar II Petrović Njegoš – mitropolit, reformator, pjesnik: 200. godišnjica rođenja, Institut za slavistiku Ruske akademije nauka, 2013, str. 33, 85, 114, 127. https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_petar_negosh.pdf

⁵⁰⁷ Vilhelm Ebel, nav. djelo, str. 89.

⁵⁰⁸ Isto, str. 89.

⁵⁰⁹ Isto, str. 81.

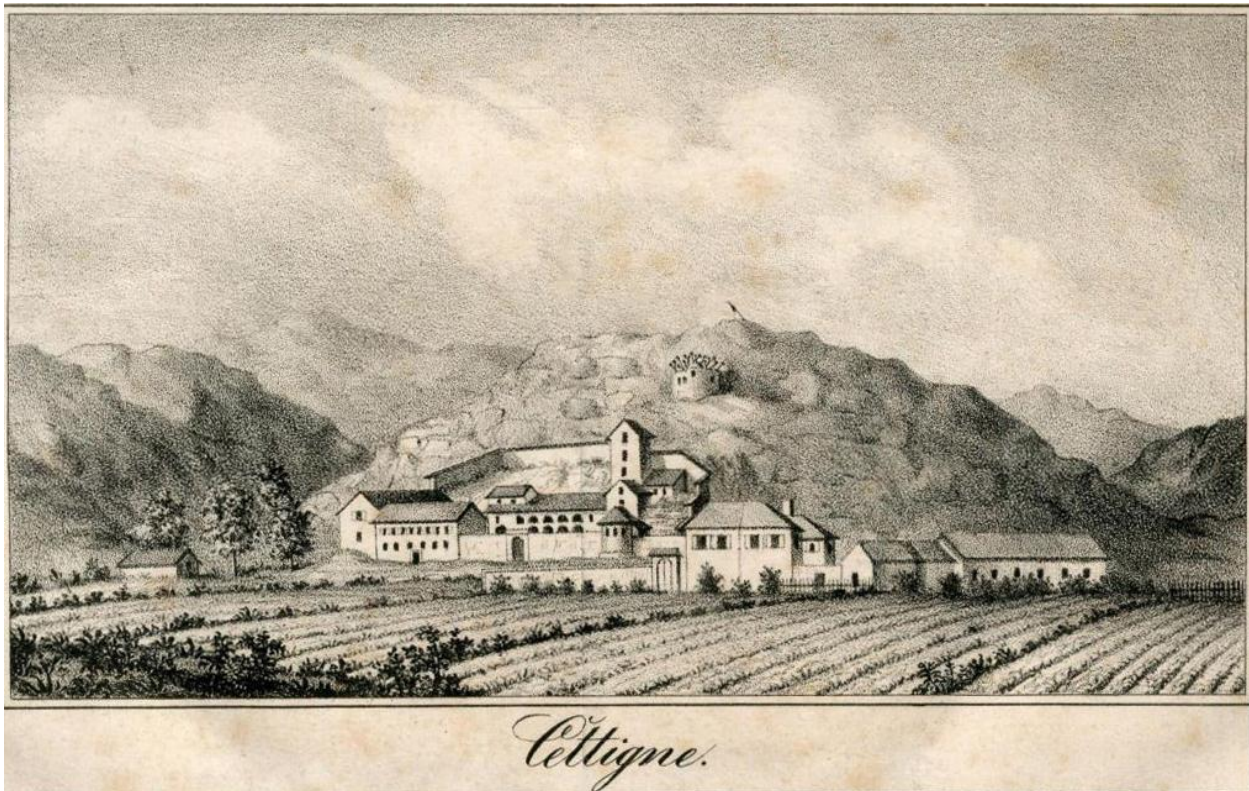
⁵¹⁰ Isto, str. 74.

⁵¹¹ Isto, str. 63.

⁵¹² Isto, str. 85.

nijesu sve to „ne bi smjelo odmjeravati našim mjerilima i predstavama“, ⁵¹³ sugerišući tako da ni crnogorsku gostionicu ne treba doživjeti kao kafanu bilo gdje u civilizovanom svijetu. Iako su prostorije u kojima je boravio Vladika i njegovi čuvari odavale malo bolji utisak, izostalo je oduševljenje prilikom opisivanja, pa Ebel bilježi da su „te odaje bile opremljene ne baš raskošnim ali ukusnim namještajem, kakav se može vidjeti u stanu svakog dobrostojećeg građanina kod nas“ ⁵¹⁴.

Piščevo uzbuđenje zbog putovanja u Crnu Goru splasnulo je kad je stigao na Cetinje i on, za razliku od Štiglica, u njemu nije vidio ništa naročito, kao ni u drugim naseljima koja su za njega predstavljala samo skup raštrkanih kuća po obodu nekih ravnica. Cetinje u kome Štiglic odmah po dolasku uočava napredak, iako stiže po noći, Ebel ne smatra nikakvom kneževskom rezidencijom, „nego je to više jedan vojni bivak, jedno sabirno mjesto ratnika i četovođa, koji za tili čas mogu da se okupe na savjetovanje.“ ⁵¹⁵ Ova kneževska rezidencija je piscu ipak prilično razočaranje, jer ju je zamišljao sa „više ulica nego što ih je bilo u Kotoru“, a rezidenciju Vladike je „zamišljao sa bedemima i utvrđenjima“ ⁵¹⁶.

Ilustracija 14: *Cetinje*, Wilhelm Ebel, *Zwölf Tage auf Montengro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841, str. 2.

⁵¹³ Isto, str. 50. i 85.

⁵¹⁴ Isto, str. 56.

⁵¹⁵ Isto, str. 58.

⁵¹⁶ Isto, str. 40.

Interesantno je da pisac veliku pažnju poklanja opisima hrane koja je kod Crnogoraca uglavnom jednolična, i smatra da zbog toga, pored neredovne ishrane, mnogi od njih pate od različitih stomačnih tegoba. Prilikom jedne posjete crnogorskom domaćinu on odustaje od jela, jer čorba koja mu je poslužena nije mogla da se jede od masnoće i prejakih začina, ali jako se obradovao jednom obroku koji je za njega spremio Njegošev bivši kuvar Petrarka. Za razliku od Štiglica koji je bio oduševljen svakojakim jelima na prijemu kod Vladike, Ebel bilježi da je za ručak u rezidenciji bilo svega nekoliko jednostavnih, ali dobro pripremljenih jela, međutim, takva jela je on mogao naći i u „svakoj dobrostojećoj građanskoj kući“.⁵¹⁷ Jedino što je štrčalo iz te običnosti bila je flaša šampanjca. Ovakve Ebelove reakcije tokom putovanja ukazuju u najmanju ruku na plemićki lagodan život koji je vodio u Pruskoj, pa iako to ne možemo sa sigurnošću da tvrdimo, njegove stalne pritužbe na nove okolnosti u kojima se našao otkrivaju tu njegovu poziciju.

U skladu sa negativnim viđenjem crnogorskih građevina stoji i opis Tablje na koju se pisac vraća nekoliko puta i ona je za njega predstavljala potvrdu „stravičnih priča“ koje je ranije čuo.⁵¹⁸ Kula Tablja je ovom piscu predstavljala sinonim za Cetinje, jer je prilikom prvog dolaska po njoj shvatio gdje je stigao, a i u povratku s juga Crne Gore, dok se primicao Cetinjskoj dolini, ugledao je najprije nju i manastir. Ova dva objekta su apsurdno pripadala istoj slici, jer je na brdašcetu izdignuta kula, sa izloženim glavama, čak i za vrijeme mira, kao opomena visila nad svim ostalim kućama. Ona, međutim, nije bila samo dio cetinjskog pejzaža, nego potvrda neiskorijenjenih starih običaja i nivoa kulturnog razvoja ove zemlje. Tablja, kao živi trag „najsurovijih i najsirovijih neljudskih običaja“, u piscu je rasplamsala osjećaj „strave“ i do kraja teksta ostaje u negativnoj slici uvijek skopčana sa topovskom paljbom i pucnjavom, dakle i kao sinonim za rat i zaostalost.⁵¹⁹ U opisima ovog običaja pisac ne pribjegava romantizovanju ili doživljaju egzotičnosti, već postaje eksplicitan u zgražavanju nad necivilizovanošću i okrutnošću.

Ebel dosta prostora poklanja opisima Crnogoraca, pa se i prije negoli je vidio ijednog od njih, još u putu za Crnu Goru, prepušta mislima kako bi stvorio sebi neku predstavu o njima na osnovu slika njihove nošnje koje je zadržao u pamćenju. Njegovo viđenje ovih ljudi ne odudara od opisa koje su i njegovi prethodnici zabilježili i s tim u vezi i sam kaže da „svi Crnogorci imaju brkove“ i svi na slobodnom prostoru spavaju na „tipično crnogorski način“ – sa rukom pod glavom u kojoj je pištolj.⁵²⁰

Oružje kod Crnogoraca vidi kao dio obaveznog dekora, jer i pojas na narodnoj nošnji kod muškaraca ne služi ničemu drugom do mjestu za handžar ili pištolj i oni se ni u jednoj prilici, čak ni pri odlasku na pazar, ne odvajaju od njega. Pisac se u sposobnosti ovih ljudi lično uvjerio i bilježi da su vrlo laki na nogama, da spretno gaze po kozijim stazama obraslim kamenjem, koje inače zovu putevima, a pri tom posjeduju ogromnu „smjelost i hrabrost, kao i hitrinu kojom, poput ptice, lete s jedne stijene na drugu“.⁵²¹ Autor u tome vidi veliku snagu Crne Gore čija sloboda, dok je ovakvih ratnika „nikada ne može biti ugrožena“, jer njima ne ide na ruku samo

⁵¹⁷ Isto, str. 127.

⁵¹⁸ Isto, str. 48.

⁵¹⁹ Isto, str. 48.

⁵²⁰ Isto, str. 84-92.

⁵²¹ Isto, str. 92.

njihova odvažnost i srčanost, nego i taj teren, koji je za one koji ga ne poznaju nezamisliv.⁵²² Crnogorac je za Ebela čovjek koji ljubi slobodu, jer za njega nema „ničeg morskijeg“ nego da ga nešto sputava i ograničava.⁵²³ Stoga je sa Crnogorcima „teško voditi rat, a još teže ih pobijediti“.⁵²⁴ Među muškarcima su se naročito isticali Njegoševi perjanici, po čijoj se „otmjenosti“ i držanju vidjelo da su plemenitog roda, ali po svojoj spretnosti i velikoj gostoljubivosti ni ostali nijesu odudarali:

„Poseban utisak su ovi ljudi ostavili na mene izrazom svog lica (...) Crnogorci se odlikuju ozbiljnim, trezvenim i plemenitim pogledom, a to mi je danas, kod tolikog mnoštva ljudi, posebno palo u oči. To ovalno slovensko lice sa fino uobličanim ustima i povijenim orlovskim nosom već po sebi ostavlja dopadljiv utisak, a povrh toga je ta fizionomija kod muškarca udružena određenom crtom odlučnosti i stamenosti. Oči su im mrke, kosa im je crna, a brkovi su im obavezni sastavni dio njihove pojave, baš kao i kapa, bez koje bi Crnogorac dobio sasvim drugačiji izgled, pošto mu je kosa od jednog do drugog uveta preko temena glatko obrijana.“⁵²⁵

Blagonaklonim pogledom i skoro u istom obimu pripovijeda ovaj pisac i o Crnogorkama i sa poštovanjem opisuje njihov tegoban način života i specifičan izgled. „Neumorna vrednoća“ crnogorskih žena koje su radile i po dva posla odjednom, a sretao ih je često u mimohodu kako nose bremena i istovremeno predu na preslici, izazivala je kod pisca „divljenje“, jer one ne samo što su „uvijek bile uposlene“, one su u tolikom poslu i pod takvim teretima najčešće za sobom „vukle djecu“ i pritom „hodale hitro“.⁵²⁶ Vjerovatno je to bio razlog što su mu žene djelovale „dosta staro“, čak i one koje nijesu bile u poodmaklim godinama.⁵²⁷ Međutim, na licu se čitala „čvrstina i odlučnost“, a „mrke oči“ su djelovale „živahno“.⁵²⁸ U fizičkom izgledu žene primjećuje i izuzetno svježu boju lica i zube kao „dva reda bisera“.⁵²⁹

Zaključke o rodnim odnosima unutar ovog patrijarhalnog društva Ebel donosi posmatrajući odnose muškaraca i žena u porodici i van nje. Premda se ovim pitanjem ne bavi opširnije, pisac naglašava da se žene drže na određenom odstojanju samo iz „skromnosti“ i da se tu nipošto „ne radi o nekom ropskom ponašanju“, već o „sasvim prirodnoj, blagoj uzdržanosti, uobičajenoj kod ovog svijeta“, tim prije što su i domaćini koje je on upoznao oličenje dobrote i „sušte ljubaznosti“.⁵³⁰ Stare patrijarhalne odnose pisac prepoznaje u Njegoševom okruženju, gdje mu se činilo da su svi „povezani porodičnim vezama i sponama“, pa su se sve usluge činile „kao prijatelj prijatelju“, što je i svojstveno narodu „koji se nalazi na nižem stupnju razvoja“.⁵³¹ Ljude opisuje i u poređenju sa sopstvenim narodom, pri čemu koristi prilike na pazaru u Riječkoj

⁵²² Isto, str. 92.

⁵²³ Isto, str. 87.

⁵²⁴ Isto, str. 92.

⁵²⁵ Isto, str. 121.

⁵²⁶ Isto, str. 117-118.

⁵²⁷ Isto, str. 121.

⁵²⁸ Isto, str. 121.

⁵²⁹ Isto, str. 121.

⁵³⁰ Isto, str. 76-77.

⁵³¹ Isto, str. 138.

nahiji, ističući „krajnje pristojno i miroljubivo“ ponašanje kada i u najvećem metežu vlada „najveći red“, po čemu bi se njegovi sunarodnici mogli ugledati na ondašnje Crnogorce.⁵³²

Iako se Ebel u putopisu ne bavi ozbiljnije političkom pozadinom ondašnjeg crnogorskog društva, ipak se u nekoliko navrata dotiče crnogorsko-ruskih veza, pri čemu njegova misao o „prijateljskim vezama“ nije tendenciozna i nema za cilj da u bilo kom smislu unizi Crnu Goru kao podaničku, već ističe da su te veze doprinijele kulturnom obogaćivanju ove zemlje, pa ne samo da su zbog toga Crnogorci raspolagali raznim umjetninama i svečanim sveštениčkim odorama, insignijama, putirima i žezlom, nego su se tim vezama ovamo prenijele i igre, koje je narod na livadama po Cetinju u trenucima dokolice praktikovao.

U crnogorskom svijetu najveću pažnju budi ličnost vladike Rada, iako se u ovom putopisu ne može govoriti o onoj štiglicovskoj opsesivnosti njegovim likom, ali sudeći prema tekstu putopisa, Ebel nije u istom maniru ni primljen na Cetinje, jer je on kod Vladike bio samo gost na ručku, dok je Štiglic bio gost u rezidenciji. Ipak, pisac se obradovao kada je već prvog dana, prije nego što se i raspakovao, vidio crnogorskog vladara u njegovoj uobičajenoj popodnevnoj šetnji. Već pri prvom pogledu na Vladiku, koga je ugledao sa prozora sobe u gostionici, gdje je odsjeo, Ebel bilježi da je ostao „iznenađen njegovom pojavom“.⁵³³

Prema Ebelu, bilo je teško zamisliti takvog čovjeka, mladog, od 27 godina, koji je visok „oko sedam stopa“ i vrlo „snažne“ tjelesne građe.⁵³⁴ On svojom pojavom ostavlja krajnje „dostojanstven utisak“, pa iako ga je gledao sa prozora, uhvatio je njegov „ozbiljan i blag“ pogled.⁵³⁵ Odjeća ukrašena zlatom, na kojoj se isticao crveni prsluk i bijeli rukavi, samo je dodatno naglašavala već „upečatljiv“ izgled.⁵³⁶ Opštem izuzetnom utisku doprinio je ne samo njegov rast kojim je nadvisio svoje pratiocice, a oni nipošto nijesu bili niski ljudi, nego i njegovo lice uokvireno vrlo gustom bradom za tako mladog čovjeka. Da je vladar uživao veliko poštovanje u narodu pokazuje njihov duboki obzir u situaciji susreta sa njim, kada bi svi „zastali, a ako su sjedjeli, odmah bi ustali, a ako bi nešto radili, prekinuli bi svoj posao i s poštovanjem skidali kapu, a neki su mu ljubili ruku ili skut odore“.⁵³⁷ „Ostavlja je kneževski utisak; štaviše, djelovao je majestetično“.⁵³⁸

U sliku krajnje pozitivnog opisa Vladike uklapa se u potpunosti i njegov doček u vladličanskom dvoru, gdje se pisac uvjerava u nesvakidašnju ljubaznost domaćina i izbliza upoznaje sve izuzetne osobine koje su krasile ovog vladara. Osim što je težio širokom obrazovanju, o čemu svjedoče književni i naučni radovi na njemačkom, francuskom i italijanskom, koje je pisac zapazio na policama Njegoševe biblioteke, on je tečno govorio italijanski i francuski, učio njemački i imao „neobičnu darovitost“ i duhovne sposobnosti za smisao u umjetnosti.⁵³⁹ Ebel duboko vjeruje da mu njegova ambicija nikada nije dala da miruje,

⁵³² Isto, str. 120.

⁵³³ Isto, str. 52.

⁵³⁴ Isto, str. 52.

⁵³⁵ Isto, str. 53.

⁵³⁶ Isto, str. 53.

⁵³⁷ Isto, str. 53.

⁵³⁸ Isto, str. 53.

⁵³⁹ Isto, str. 60.

a povezana sa „rijetkom odlučnošću“ kao karakternim svojstvom ovog čovjeka obećavala je uspješno savlađivanje svih teškoća na njegovom putu.⁵⁴⁰

Da crnogorski Vladika nije bio nikakav varvarski gospodar niti predvodnik bandita, iako mu je Njegoševa prestonica izgledala kao vojni bivak, potvrđuje pisac činjenicom da ga je krasilo čovjekoljublje u svim njegovim namjerama i poduhvatima. On je uvijek težio smirivanju osvetoljubivosti svog naroda, a jednom prilikom je otegot dječaka iz ugledne turske porodice, pošto ga je dobro ugostio, vratio njegovom ocu. Ovaj mu je u znak zahvalnosti poslao „jednog lijepog bijelca“, koji je bio „živ dokaz i potvrda njegove čovjekoljubivosti“.⁵⁴¹

Ebel ističe i Njegoševe uspjehe u sprovođenju reformi i uvođenju školovanja, smatrajući da će, iako crnogorska mladež nije sklona učenju, kontinuitet i „izvanredna prirodna svojstva“ kojima se Crnogorci odlikuju, nadoknaditi sve što do tada nije urađeno. Uspio je i da uvede porez, a polako iskorjenjuje i „surovi“ običaj krvne osвете, a sve zahvaljujući „energičnom i mudrom djelovanju i ustanovljenom pravosuđu u cilju prevazilaženja tog varvarskog običaja“.⁵⁴² Pisac hvali Njegoševe napore u izgradnji puteva kroz surove predjele, jer je to uvijek u vezi sa velikim teškoćama, ali „to se mora istaći da utoliko više služi na čast njegovom graditelju, mladom vladiki“.⁵⁴³

Njegoš, kod koga je sve ukazivalo na „plemenito porijeklo“, za Ebela je nosilac kulturnih težnji i on je svojim djelima krčio put napretka ove zemlje, a da ga je narod doživljavao kao svog gospodara kojem je odan potvrđuje i činjenica da su svuda, gdje god bi se pojavio, u znak sreće i dobrodošlice nastajale takve pucnjave koje „naprosto ne prestaju“.⁵⁴⁴ Vladika se, međutim, prema svojim podanicima nije ponašao kao gospodar, već više kao „prijatelj, vaspitač, a manje kao sudija“.⁵⁴⁵ Vladići kao nosiocu kulturnog napretka opoziciju je u velikoj mjeri činio upravo njegov narod, koji se teško odricao starih navika, pa se on u svojoj izuzetnosti činio usamljenim čovjekom u svojoj surovoj zemlji.

Među ličnostima bliskih Vladići Ebel opisuje Špira Martinovića, koji je bio Njegošev lični kurir, a i prvi crnogorski poštari, jer je za svoj rad primao nadoknadu, što prije Njegoševe vladavine nije bio slučaj. Špiro je kod Ebela bio plaćeni pomoćnik na putovanju sa kojim je proveo mnogo vremena, pa je to najvjerovatnije i inspirisalo pisca na jedan opširniji opis. U Špiru pisac otkriva pouzdanog i odgovornog Crnogorca, koji savjesno obavlja preuzeti zadatak i koji svojom pojavom i godinama „uliva poštovanje“ gdje god da se zadesi.⁵⁴⁶ On je jedan od onih poznatijih koji posvuda u zemlji može da obezbijedi zaštitu, jednako kao što bi bezbjednost mogli da osiguraju perjanici. Špira Martinovića u zemlji preporučuje njegov položaj kod Vladike, pa je za njega uvijek moguće po cijeloj Crnoj Gori naći prenoćište, hranu i odjeću, a da je zadatke od gospodara prihvatao sa krajnjom ozbiljnošću i lojalnošću opisuje scena u kojoj stranog gosta nije pustio da sam pregazi rijeku, nego ga je on prenio.

⁵⁴⁰ Isto, str. 61.

⁵⁴¹ Isto, str. 130.

⁵⁴² Isto, str. 132.

⁵⁴³ Isto, str. 42.

⁵⁴⁴ Isto, str. 60. i 123.

⁵⁴⁵ Isto, str. 138.

⁵⁴⁶ Isto, str. 64.

Za razliku od Štiglica, Ebelov opis Jakova Plamenca nije opterećen političkom pozadinom i on ga opisuje kao izuzetno obrazovanog čovjeka koji je „ostavljao cijelom svojom pojavom, načinom ophođenja i trezvenošću, izuzetan utisak“, te ga ubraja u ličnosti „na kakve je rijetko nailazio“.⁵⁴⁷ Njegoševog sekretara Dimitrija Milakovića tek usput pominje, jer nije ni imao priliku da ga sretne zbog njegovog tadašnjeg odsustva sa Cetinja, i uz njega, samo uz navođenje imena, pominje Njegoševog rođaka Đorđa Petrovića.

Neodvojivo od ovog naroda stoji njegov okoliš, zbog koga je umnogome tako i oblikovan. Pisac, spreman da zarad nauke upozna najteža životna iskušenja i izloži se raznim opasnostima, opisuje crnogorski nepristupačni teren kao mjesto u kome vas ne prate samo stijene i litice na svakom koraku, nego i promjenljivo vrijeme – od nesnosnih vrućina do hladnog vjetra. Veličanstvenost brda iznad Kotora i same doline zaliva nije se dala „riječima opisati“, sve dok pisac nije kročio tamo i spoznao težinu puta po stijenama koje se nikad ne završavaju, pa u potpunosti promijenio prvobitni utisak.⁵⁴⁸ Njegovo upoznavanje crnogorskog kraja bilo je tegobno, izuzimajući ipak primorski kraj koji je „ličio na jednu dugu baštu“ gdje se na horizontu nazirala Apulija, a „prelijepo Jadransko more se bjelasalo“ pred njim, tako da nije mogao „da se nagleda ove ljepote“.⁵⁴⁹ U kontrastu sa primorjem, djelovi tadašnje Crne Gore izgledali su kao neprestano „penjanje i uspinjanje kome nije bilo kraja“.⁵⁵⁰ Pisac, prilično štiglicovski, opisuje da je u toj zemlji sve „s mukom oteto od kamenitog tla“, i ponavljajući tu konstataciju na dva mjesta u tekstu, ističe da mu se pogled na te predjele nije činio lijep, ali je u svojoj surovosti bio „privlačan i veličanstven“.⁵⁵¹

„Cijela scena djelovala je ledeno; nigdje šume na vidiku, nigdje zelenih alpskih ledina, samo tu i tamo po koje brdo i po koji žbun između surog stijenja ili pak poneko parče obradive zemlje mukotržno oteto od stijenja i kamenja. Brda, brežuljci, stijene, litice i gomile kamenja činili su cio ovaj prostor gotovo neprohodnim te je već sam nagovještaj jedne staze bio prava blagost. Samo je Skadarsko jezero, okupano suncem, svojim čarobnim sjajem, bilo nagovještaj života u ovom predjelu.“⁵⁵²

Kao kontrast cetinjskoj oblasti pisac ističe i južnije krajeve Riječke i Crmničke nahije, gdje je sve bilo mnogo pitomije i plodnije, a moglo se vidjeti i više oranica, da bi se tamo, samo preko brda, „umjesto zemlje na sve strane prostiralo kamenje“.⁵⁵³

Literarnost i cjelovitost Ebelovog putopisa narušavaju odveć dugački pasusi koji se tiču isključivo botanike, pišćeve velike strasti, zbog koje se i dao na putovanje. Takođe se detaljnije bavi geografskim opisom zemlje, ističući granice, nahije, mjesta, planinske vijence i rijeke kao prirodne granice, što je inače bila praksa gotovo svih putopisaca. Isticanje prirodnih granica imalo je funkciju da ukaže na koncept zatvorenosti i prirodne odijeljenosti od ostatka svijeta.

⁵⁴⁷ Isto, str. 99.

⁵⁴⁸ Isto, str. 27.

⁵⁴⁹ Isto, str. 42.

⁵⁵⁰ Isto, str. 41.

⁵⁵¹ Isto, str. 47.

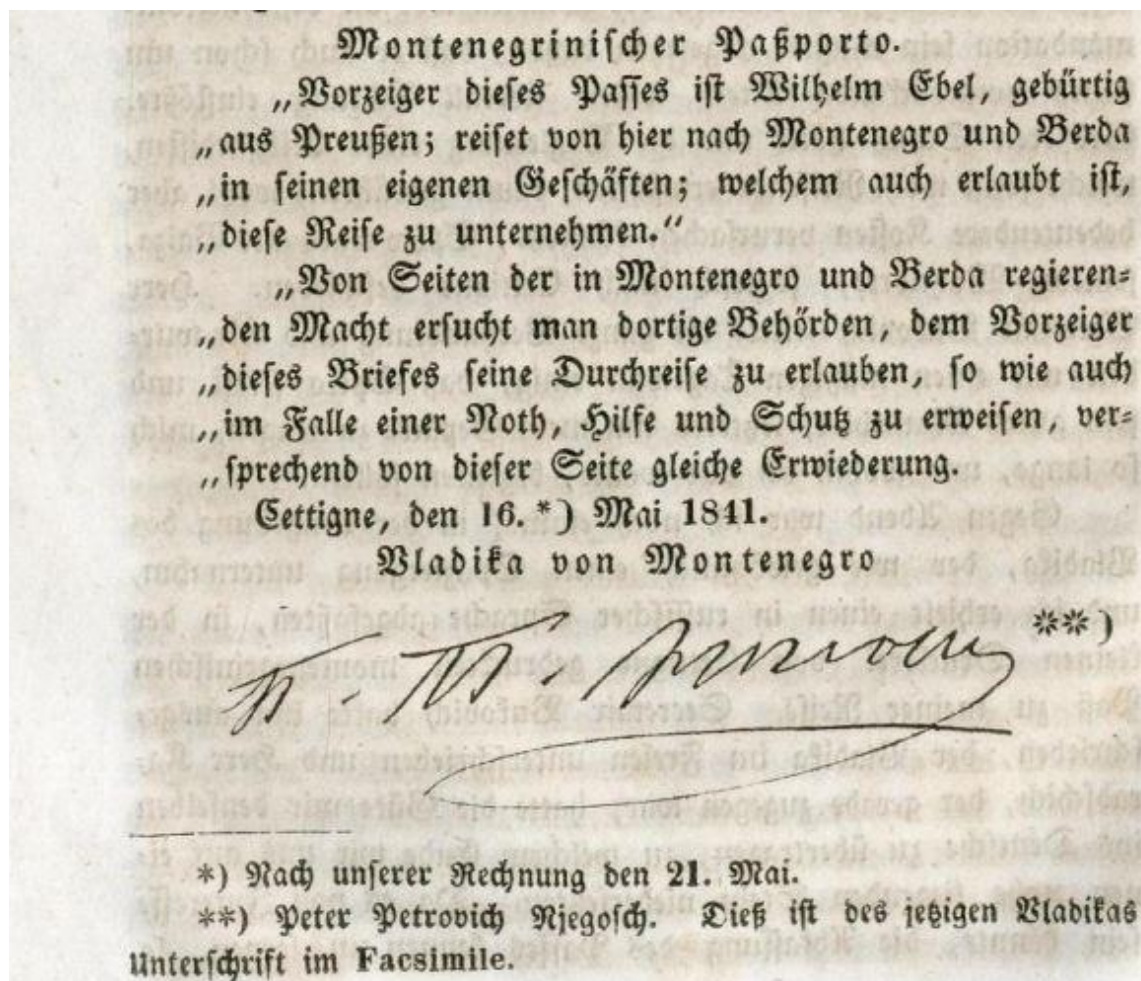
⁵⁵² Isto, str. 47.

⁵⁵³ Isto, str. 123.

S druge strane, on posreduje podatke interesantne istoričarima, pa osim pominjanja gospodina Čefkina, navodi da je tog proljeća 1841. na Cetinju kao gost boravio Vuk Stefanović Karadžić, koji mu je jednom prilikom na njemački preveo pasoš uručen od Vladike radi bezbjednijeg putovanja po zemlji. Pisac prenosi sadržaj crnogorskog pasoša i crtež pečata Crnogorskog praviteljstvujušćeg senata koji je napisan na ruskom jeziku i nalazi se u zaglavljju pasoša.

Ilustracija 15: Pečat Crnogorskog praviteljstvujušćeg senata, Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, str. 60.

Ilustracija 16: Crnogorski pasoš, Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, str. 60.

Objašnjavajući sadržinu pasoša⁵⁵⁴ u „zgodnoj omotnici“, kakvu su imali i pruski pasoši toga vremena, pisac ima poteškoće u dešifrovanju jezika koji mu izgleda kao ruski, ali sa određenim odstupanjima, pa ga kvalifikuje kao crnogorski dijalekat sa posebnim načinom pisanja.⁵⁵⁵ Taj poseban način Njegoševog pisanja vjerovatno se odnosi na kombinaciju srpskog jezika sa ruskim grafemama kojima je Njegoš bio sklon, a one su vidljive i na grbu.

⁵⁵⁴ Crnogorski pasoš – Vlasnik ovog pasoša je Vilhelm Ebel, rodnom iz Pruske. On putuje po Crnoj Gori i Brdima ličnim poslom, pa mu se dozvoljava da krene na put. Praviteljstvo Crne Gore i Brda moli mjesne vlasti da posjedniku ove isprave dozvoli slobodan prolaz, kao i da mu u slučaju nevolje pruže neophodnu pomoć i zaštitu, uz uvjerenje da će se i druga strana dolično ponašati. Cetinje, 16. maja 1841. Vladika Crne Gore Up: Vilhelm Ebel, nav. djelo, str. 66.

⁵⁵⁵ Vilhelm Ebel, nav. djelo, str. 67.

„Dvanaest dana u Crnoj Gori“ je djelo „književnog i kulturno-istorijskog karaktera“, dok zbog drugog dijela predstavlja jedno od „najiscrpnijih prirodnjačkih djela o Crnoj Gori“ u kojem je veoma opširno opisan biljni svijet sa preko tri stotine biljnih vrsta i podvrsta.⁵⁵⁶

Vilhelm Ebel je, prema klasifikaciji Cvetana Todorova, jednim dijelom putnik impresionista koga u cijelom procesu putovanja interesuju jedino utisci koje su zemlja i ljudi ostavili na njega, ali ima i neke osobine egzota. Kao putnik egzot on uočava navike „drugih“ kao neobične ili čak jezive i zastarašujuće. Ovdje Ebel ne govori samo o običaju odsijecanja glava neprijatelju, nego pominje i vješala istaknuta na trgu Rijeke Crnojevića, gdje se obavljao pazar. Ebel predstavlja putnika egzota i upoređujući „druge“ sa vlastitom kulturom, ali u njegovom slučaju ne samo da bi otkrio mane „drugih“, nego da bi kritikovao i svoj narod. Ebel je takođe i dijelom putnik profiter, jer putovanje sprovodi iz poslovnih razloga, što se kod njega odnosi na skupljanje biljaka i proširivanje znanja iz botanike, pri čemu koristi pomoć mještana. Iako se tokom putopisa mogao steći utisak da je pisac razočaran svojim putovanjem, ipak pri odlasku on sa parobroda netremice gleda na brda Crne Gore želeći da ponese sa sobom još jedan utisak o ovoj zemlji.

⁵⁵⁶ Tomislav Bekić, „Njemački prirodnjak Vilhelm Ebel i njegovo djelo o Crnoj Gori“, pogovor u: *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006, str. 210.

Jozef Miler

Knjiga Jozefa Milera (Joseph Müller)⁵⁵⁷ je djelo⁵⁵⁸ koje u njemačkom javnom mnjenju nije prihvaćeno sa onoliko interesovanja kao Štiglicovo ili Ebelovo,⁵⁵⁹ ali je riječ o rukopisu koji obiljem podataka kojima raspolaže predstavlja izuzetno vrijedan dokument i samo zbog pomanjkanja literarne vrijednosti ga ni u kom slučaju ne treba prenebregnuti. U njemačkoj štampi je ipak zavrijedio dva značajna osvrt. Najprije mu se pridaje važnost u jednom berlinskom godišnjaku, gdje je odmah po objavljivanju skrenuta pažnja na ovo djelo, mnoštvo tema kojima se bavi i velikom doprinosu geografiji.⁵⁶⁰ Drugi prilog o Milerovoj knjizi je izašao u časopisu „Gelehrte Anzeigen“ koji su izdavali članovi Kraljevske akademije nauka u Minhenu, gdje je pohvaljen Milerov napor da pribavi toliko podataka, što mu je omogućio njegov posao i poznavanje nekoliko stranih jezika. Njegovi podaci su utoliko i tačniji, jer mu nijesu bili potrebni posrednici i prevodioci.⁵⁶¹

Milerov putopis je domaćoj publici upravo zbog mnoštva najrazličitijih podataka bio veoma interesantan, pa je već dvije godine po objavljivanju preveden na srpski jezik i u segmentima objavljivani u „Letopisu Matice srpske“. Dva segmenta su objavljena 1846, a treći znatno kasnije, 1857. godine.⁵⁶²

⁵⁵⁷ Jozef Miler je rođen 1811. godine u Rajhenauu, a umro je 23. 03. 1845. u Pragu. Naučnu karijeru započeo je u gimnaziji u rodnom gradu, da bi školovanje nastavio na univerzitetima u Beču, Pragu i Padovi. U Padovi je 1834. promovisan u doktora medicine i ubrzo nakon toga je stupio u vojnu službu kao ljekar za okrug Zadra, a u godinama kuge 1837. i 1838. poslat je u Albaniju, Rumeliju i Budvu, gdje je radio kao medicinski komesar. Za vrijeme službovanja u Budvi Miler je bio Njegošev ljekar. Bio je počasni građanin Budve, član Udruženja ljekara u Beču, član Državnog udruženja za unapređenje medicinskih nauka u Ofenburgu kao i Medicinsko-fizikalnog društva u Erlangenu. Bio je član Filozofsko-medicinskog društva u Vircburgu i član sličnih udruženja ljekara i naučnika u Drezdenu, Bolonji, Trevizu, Firenci i Ferari. Po povratku u Prag objavio je nekoliko samostalnih stručnih djela iz oblasti medicine koja su dobro primljena od stručne javnosti i kritike i putopis u kome se bavi prilikama u Albaniji, Rumeliji i jednom dijelu Crnogorskog primorja. Up: Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 245. i Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich <https://austria-forum.org/web-books/en/wurzbach19de1868kfu/000399>

⁵⁵⁸ Joseph Müller, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien*, Verlag der J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1844.

⁵⁵⁹ Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 84.

⁵⁶⁰ Leopold von Henning, „Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien“, *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Herausgegeben von der Societät für wissenschaftliche Kritik, Berlin, November 1844, str. 710-712.

⁵⁶¹ Konstantin Ritter Höfler, „Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien“, *Gelehrte Anzeigen*, Herausgegeben von Mitgliedern der k. bayer. Akademie der Wissenschaften, München, 24. Januar 1845, Nro. 18, str. 145-152.

⁵⁶² Isto, str. 84.

Ilustracija 17: *Naslovna stranica putopisa, Joseph Müller, Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien*, Verlag der J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1844.

Miler je putopis posvetio svojim mnogo poštovanim prijateljima Paulu Jozefu Šafariku,⁵⁶³ kustosu Univerzitetske biblioteke u Pragu, i Johanu Erazmusu Vocelu (Johann Erasmus Wocel),⁵⁶⁴ češkom pjesniku, koji je bio član brojnih naučnih društava u svojoj zemlji i inostranstvu.

⁵⁶³ Paul Jozef Šafarik je rođen u Kobeljarevu 1795. i imao je veoma važnu ulogu u svijetu slavistike. Osim što se bavio slavistikom, bio je historičar i lingvista, a studirao je filozofiju, teologiju, istoriju, filologiju i prirodne nauke u Jeni. Tamo je stekao i titulu doktora filozofije. Nakon studija se vratio u Mađarsku i do 1819. radio je kao učitelj mađarskog plemića u Bratislavi. Nakon poznanstva sa tamošnjim slavistima potekla je ideja da se u potpunosti posveti tome, pa je krenuo u dugotrajno prikupljanje slovačkih narodnih pjesama, ali i pjesama drugih slovenskih naroda. Iz Bratislave se preselio u Novi Sad na poziv da predaje u ondašnjoj srpskoj gimnaziji, gdje je i ostao do 1833, kada je oputovao za Prag, da bi se što bolje posvetio slavističkim studijama i istraživanjima. U Univerzitetskoj biblioteci u Pragu je radio kao kustos, potom kao bibliotekar, a sa tog mjesta se i penzionisao. Umro je 1861. u Pragu. Ostavio je mnoštvo djela koja su visoko vrednovana. Up: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich

<https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:%C5%A0afa%C5%99%C3%ADk>, Paul Joseph

⁵⁶⁴ Johan Erazmus Vocel (Jan Erazim Vocel) je bio češki pjesnik i arheolog. Rođen je u Kutenbergu 1803. godine. Školovao se na češkom i njemačkom jeziku, a nakon uspješnog školovanja, bavio se pisanjem pjesama i drama i uporedo radio kao privatni učitelj u imućnim porodicama. Bio je saradnik brojnih časopisa zabavnog karaktera, dok se nije upoznao sa tekstovima Šafarika i usmjerio svoja interesovanja ka polemici o slovenskom pitanju. Tako je 1842. preuzeo redakciju „Časopisa češkog muzeja“ kada je ispjevao dva velika epska djela u kojima je slavio otadžbinu. Češko društvo nauka ga za korespondentnog člana proglašava 1843, a uporedo radi i kao sekretar Arheološkog društva. Up: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich https://archive.org/stream/BiographischesLexikonDesKaiserthumsOesterreichOcr57/Wurzbach57_djvu.txt

Obuhvatajući jedan značajan geografski prostor Miler opisuje teritorije Rumelije, kao dijela Otomanskog carstva na Balkanskom poluostrvu, Albanije i pograničnog prostora Crne Gore, Austrije i Albanije kod Budve. Veličini prostora kojim se bavi odgovara isto toliko veliki broj raznorodnih tema, koje izlaže u segmentima u okviru dva poglavlja:

1. Rumelijski pašaluk;
2. Pogranično područje Budve u austrijskoj Albaniji.

U prvom poglavlju se uglavnom bavi osobenostima terena i stanovnicima Rumelijskog pašaluka koji je zauzimao djelove teritorija današnje Srbije, Makedonije, Albanije i Crne Gore i tu se djelimično dotiče Crne Gore, kada bilježi podatke o broju stanovnika Bara, Ulcinja i Podgorice, koje tabelarno prikazuje. Sa imagološkog stanovišta iz prvog dijela se kao zanimljivi izdvajaju samo opisi običaja, gdje ističe običaj bratimljenja i krvne osvete. Običaj bratimljenja smatra zajedničkim za Srbe, Crnogorce i Morlake, s tim što dodaje da kod Srba „kapiju gostoprimitva“ otvara „samo grčki krst“.⁵⁶⁵ Krvnu osvetu takođe ističe kao jaku sponu među ovim narodima, a ona je bila duboko uvriježena, i održavala se i zahvaljujući „moralističkoj“ izreci: „ki se neosveti, on se neposveti“.⁵⁶⁶ Ovim opisima pisac naglašava kulturološke razlike necivilizovanih i civilizovanih naroda, prikazujući ih kroz postojanje varvarskih običaja, što je tipično za vladajući balkanistički diskurs.

Pisac se u nastavku teksta bavi fizičkim odlikama tla, načinom ishrane i odijevanja, kao i uzgojem poljoprivrednih kultura, pri čemu demantuje Vijalu de Somijera koji je naveo da je bamija (okra) u Crnoj Gori divlja, samonikla biljka. Govoreći o industriji ističe da su Crnogorke, kao i žene u okolnim „osmanskim provincijama predstavnice industrije“, jer se isključivo njihovim radom dolazi do nekih proizvoda.⁵⁶⁷ One su zadužene za „pranje vune“ proizvedeci sirovu tkaninu od koje onda „pletu odjeću za sebe i svoju porodicu“.⁵⁶⁸ Žene i „farbaju vuneno predivo“ i „njeguju kulturu izrade svile“.⁵⁶⁹ Upoređujući crnogorsku ženu sa ženama dalekog Istoka pisac otkriva polu-orijentalistički stav.

Ne određujući konkretni prostor i stanovništvo Miler iznosi podatke o trgovini i načinu plaćanja, a kada daje tabele sa proizvodima i cijenama koje su važile na pijacama uglavnom se osvrće na Turke u Rumelijskom pašaluku. U skladu sa tim izvještava o uvozu i izvozu roba, pri čemu Crnu Goru pominje kao izvoznika pršute, sira i meda i svih onih poljoprivrednih proizvoda koje su i njegovi prethodnici pominjali.

Osvrćući se na prilike u Skadarskom pašaluku dotiče se tri značajna mjesta, Žabljaka, Podgorice i Spuža, i na poetičan način, koji se rijetko sreće kod ovog pisca, opisuje utvrđenje Žabljaka u blizini Skadarskog jezera na jednoj blatnjavoj zaravni. Tako okružen rijekama i rječicama nalazi se „kao na delti Nila“.⁵⁷⁰ Sa stanovišta imagologije, još interesantnije je kako opisuje njegovo opstajanje zbog blizine sa granicom Crne Gore. Naime, pisac ističe da je izgradnja zida bila neophodna zbog čestih upada Crnogoraca, koji u neka mjesta ne samo da

⁵⁶⁵ Joseph Müller, nav. djelo, str. 24.

⁵⁶⁶ Isto, str. 25.

⁵⁶⁷ Isto, str. 30.

⁵⁶⁸ Isto, str. 30.

⁵⁶⁹ Isto, str. 30.

⁵⁷⁰ Isto, str. 54.

upadaju, nego ih i osvajaju, pa se zid zbog toga revnosno održava.⁵⁷¹ „Sačinjena od cigle“ zidina na uglovima ima velike kule, a na određenom odstojanju i male.⁵⁷² Pisac istovjetno opisuje i utvrđenja u Podgorici i Spužu, koja su pritom imala i puškarnice i otvore za topove, a njihovu nužnost na indirektan način povezuje sa blizinom granica crnogorskih nahija. Ovim zapažanjem pisac potvrđuje viđenje Crne Gore ne samo kao ratničke, već i osvajačke zemlje.

Okolinu Ulcinja i Bara opisuje kao „rajsku“ kroz koju se do mora protežu nizovi maslina i čempresa koje dodatno „uljepšava vinova loza“.⁵⁷³ Poglavlje zaključuje kratkim skiciranjem nekih mjesta iz Srbije, Makedonije i Albanije, kao što su Prizren, Đakova, Ohrid, Bitolj i dr.

Istim stilom gomilanja podataka Miler nastavlja i drugi dio putopisnog zapisa, u kojem se bavi užim geografskim područjem Budve i njenom najbližom okolinom. Ovdje, međutim, povremeno odstupa od principa pukog pobrojavanja statističkih podataka iz geografije, hidrologije i medicine, koji inače podrivaju literarnost svakog putopisnog zapisa i daje slobodu širem lirskom opisu. On prije svega ističe geografski položaj Budve i granice sa Crnom Gorom i Turskom, jer je Budva kao najjužniji dio Dalmacije politički pripadala okrugu Kotora od koga ju je dijelila Župa. Oblast grada je bila podijeljena na tri opštine produžene Paštrovićima.

Pisac se bavi opisima građevina, među kojima ističe pravoslavne i katoličke crkve. Pravoslavnu crkvu doživljava kao građevinu „lakog, dopadljivog arhitektonskog stila sa sjajnom dekoracijom“, a ističe da katolička parohijska crkva Svetog Jovana Krstitelja nije imala dovoljno pažnje.⁵⁷⁴ Kao vrijedne pomena ističe manastire Stanjević i Maine koji su bili u vlasništvu Petra II Petrovića Njegoša i koje je prodao, ali pogrešno navodeći 1840. umjesto 1837. godinu. Njih opisuje kao građevine „opasane zidovima“ koje su poznate i kao nekadašnje rezidencije crnogorskih vladika.⁵⁷⁵ Cijelo mjesto imalo je ukupno „98 kuća“ koje su uglavnom bile dvospratne ili trospratne, dobro utvrđene, a u njihovom zaleđu se na uzvišenju isticala „iz ruševina“ tek obnovljena tvrđava, koja je „dominirala na brdu Spas“.⁵⁷⁶

U Paštrovićima bilježi kao pomena vrijedne samo „grčke crkve“ među kojima su manastiri Praskvica, Reževići, Duljevo i Gradište i utvrđenje na Svetom Stefanu koje je „impresioniralo svojim položajem, snagom zidina i barutanom“.⁵⁷⁷ U budvanskom pejzažu pisac kao važno mjesto izdvaja izgrađene zidine ka sjevernoj i sjeveroistočnoj strani, ne objašnjavajući pritom razloge njihovog postojanja, ali već u narednoj rečenici implicira da su služili kao odbrana od Crnogoraca. Naime, „dražesno mjesto“ Babin Do ili „Babindon“, kako ga naziva autor, zbog crnogorskih pohara iz 1813. u „potpunosti je uništeno“ i ostalo je „nenaseljeno“.⁵⁷⁸

U kontekstu orologije⁵⁷⁹ Miler ovo područje doživljava vrlo „interesantnim“⁵⁸⁰ Na njemu se nalazi uzvišenje Spas koje se „ističe kupastim oblikom“ i proteže se stranama sve do

⁵⁷¹ Isto, str. 54.

⁵⁷² Isto, str. 54.

⁵⁷³ Isto, str. 56.

⁵⁷⁴ Isto, str. 92.

⁵⁷⁵ Isto, str. 92-93.

⁵⁷⁶ Isto, str. 92.

⁵⁷⁷ Isto, str. 93.

⁵⁷⁸ Isto, str. 92.

⁵⁷⁹ Orogolija je grana geografije koja se bavi proučavanjem brda i planina bez razmatranja pitanja geneze i starosti i ogranak je geografske discipline morfografije. Up: Natalija Mastilo, Rečnik savremene srpske geografske terminologije <https://tadic.education/geografski-recnik/>

mora, ali značajnija je „poznata visoravan Paštrovići – jabuka razdora između Crne Gore i Dalmacije“,⁵⁸¹ i osim ove kvalifikacije pisac dalje ne pojašnjava razloge takvog viđenja datog prostora. Sve do ove tačke, kod Milera su granice Crne Gore isključivo u vezi sa bedemima, utvrđenjima i zidinama,⁵⁸² dok su ovdje povezane sa prirodnom granicom. Pošto je u pitanju visoravan odmah se ima u vidu udaljenost i nepristupačnost predjela, a pri tome je riječ o prostoru do kojeg Crna Gora tek doseže, pa se nameće zaključak da pisac vidi ovu zemlju kao daleku i izolovanu. Naglašavajući ljepotu planinskog predjela, posebno ističe brdo Trojice „na krajnjem sjeveru Paštrovića“ sa kojeg je moguće „uživati u veličanstvenom pogledu na Skadarsko jezero“.⁵⁸³

Pisac se nadalje posvećuje podacima o vodama i klimi, o bujnosti biljnog svijeta, fauni, potom broju stanovnika, pri čemu bilježi nekoliko interesantnih podataka o izgledu i običajima ovog naroda. Stanovnici, naime, imaju „visok i vitak stas, sa snažnom muskulaturom, tamnokafenim očima, sjajnim bijelim zubima i plemićkim držanjem“.⁵⁸⁴ Sve ove izuzetne osobine posjeduju i žene, a odlikuje ih još i „brza moć zapažanja i dobro pamćenje“, kao i odanost otadžbini.⁵⁸⁵

Narod koji naseljava predio Budve i njene okoline je gostoljubiv, ali u zavadi, neprijatelja prate sa osvetom sve dok se ne osvete i njegovom unuku. Pisac na ovom mjestu nesvjesno poistovjećuje Budvane i Crnogorce, ali i potvrđuje da je isti običaj postojao i na pitomom primorju, a taj su podatak brojni putopisci prećutali kako bi na što bolji način istakli suštinske razlike ovih naroda koje su navodno postojale. U suprotnosti sa tim starim običajem stoji njihova posvećenost religiji, gdje oni kao istinski vjernici poste sve dane posta, uključujući srijedu i petak svake nedjelje, kada je njihova hrana svedena samo na „teško varljivo povrće“.⁵⁸⁶ Inače im se ishrana zasniva na mesu i nekim vrstama povrća koje dobavljaju iz Crne Gore, a dodatak su morski plodovi. Odjeća im je u nekim djelovima slična odjeći Crnogoraca, jer se i na primorju nose struka i opanci, a kod muškaraca i pojas za koji je zadjenuto oružje.⁵⁸⁷

Miler dodaje da ovaj kraj ima jaku trgovinsku vezu sa Crnom Gorom, jer se srijedom i petkom organizuje pazar na koji Crnogorci donose svoje proizvode, ali još važnija spona ova dva kraja je razmjena narodnih lijekova za liječenje groznice, kašlja, rana, čak i manitosti!⁵⁸⁸ Pisac tome dodaje i spisak biljaka od kojih su spravljali lijekove i meleme za boljke ondašnjeg naroda, čime i zaključuje svoj rukopis. Njegovo interesovanje za narodne lijekove koje je prevladalo u posljednjem dijelu putopisa je u velikoj mjeri narušilo status ovog djela kao putopisa, jer se Miler nije poslužio Ebelovom metodom da te dvije cjeline razdvoji u posebne odjeljke. U prilogu ovom putopisu pisac daje kartu, koja samo djelimično prikazuje Balkansko poluostrvo, jer je Župa krajnja tačka koju prikazuje na Jadranu. Na karti su prikazane jugoistočne granice Crne

⁵⁸⁰ Joseph Müller, nav. djelo, str. 93.

⁵⁸¹ Isto, str. 93.

⁵⁸² Jelena Knežević, Ana Minić, „Montenegro als exotischer Raum in deutschsprachigen Reiseberichten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, u: *Ars & Humanitas*, Ljubljana University Press, Faculty of Arts, Ljubljana, 13(2):147-162, str. 155.

⁵⁸³ Isto, str. 93.

⁵⁸⁴ Isto, str. 98.

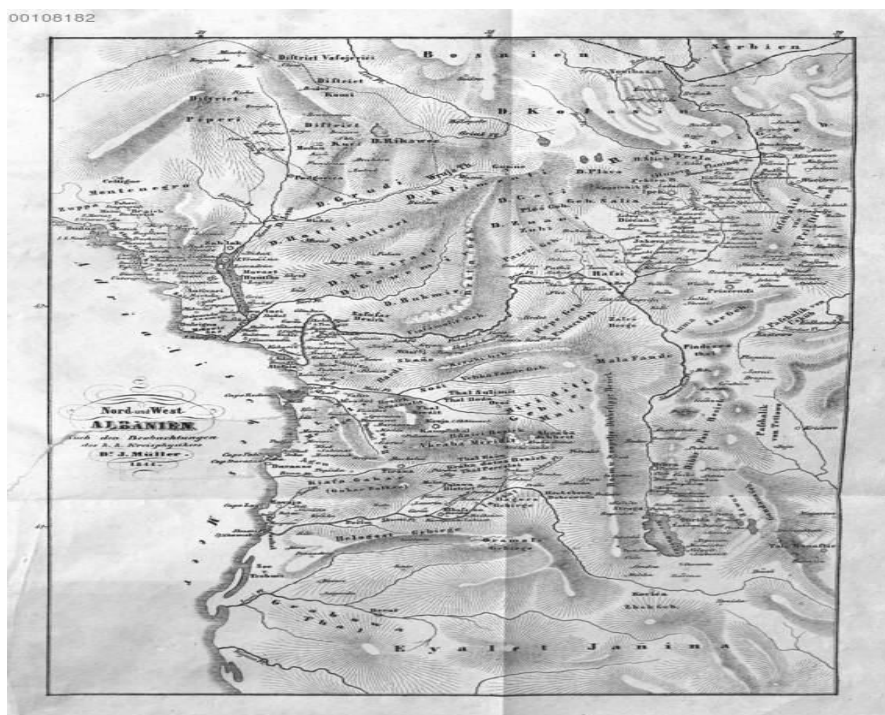
⁵⁸⁵ Isto, str. 98.

⁵⁸⁶ Isto, str. 98.

⁵⁸⁷ Isto, str. 100.

⁵⁸⁸ Isto, str. 102.

Gore i Cetinje. Sve ostale crnogorske granice ostale su otvorene, što je moguće pripisati piščevoj nedovoljnoj informisanosti o tadašnjim raspodjelama teritorija ili pomanjkanju interesovanja za sjevernije krajeve ove zemlje.

Ilustracija 18: *Karta granice Crne Gore, Rumeljskog pašaluka i austrijske Albanije, Joseph Müller, Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien, Verlag der J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1844, str. 105.*

Sa našeg istraživačkog stanovišta Milerov putopis nema potencijal za opširniju analizu, ali svakako je na njega bilo neophodno skrenuti pažnju, jer sa svim podacima koje nudi, može biti koristan drugim istraživačima. Ako bi se iz ovog putopisa izuzeli samo djelovi o Njegoševoj Crnoj Gori, pa iako je neveliki broj takvih mjesta, dobili bismo jednu krajnje negativnu sliku o ovoj zemlji, pa je i to jedan od razloga zbog kojih ovu knjigu ne treba izostaviti, jer ona u nizu putopisa nastalih u Njegoševo vrijeme jasno ocrta pozicije stranih posmatrača i njihove predrasude koje su bile duboko utkane u njihovo biće. Te predrasude su često opstajale i kad bi putnici posjetili ovu zemlju, a pogotovo kad su je posmatrali samo izdaleka.

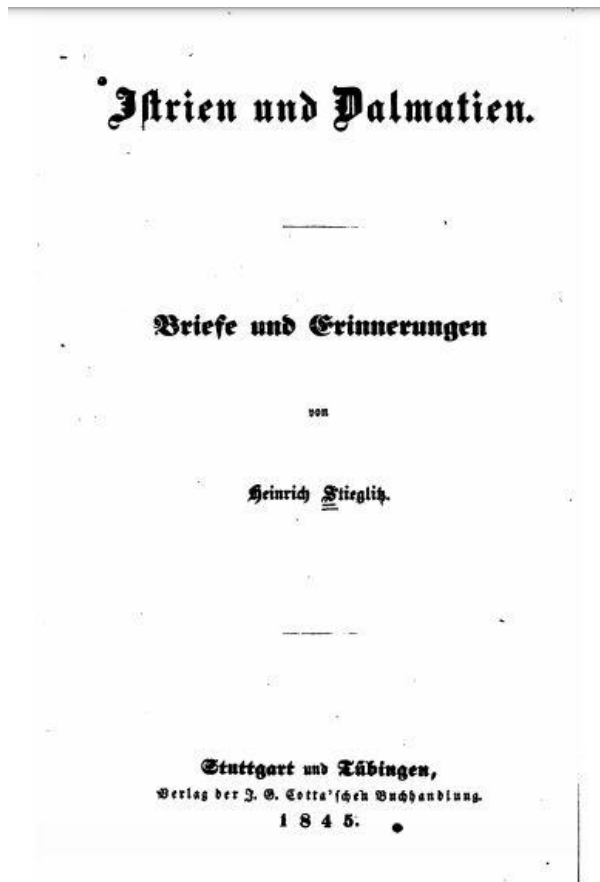
Miler bi se prema klasifikaciji Cvetana Todorova dao svrstati u putnike profitere, jer on putuje samo da bi prikupio podatke i vođen je isključivo pragmatičnim ciljevima. On pritom ne spekulira podacima, ne iznosi sopstvene utiske, već manirom učenjaka opskrbljuje čitaoca velikim brojem informacija. Samim tim što je određeni vremenski period proživio na mjestima koja je opisivao Miler se može smatrati putnikom izgnanikom, jer je on imigrant koji upoznaje druge da bi mogao da živi sa njima, ali ističući njihovu drugost on naglašava da nije prihvatio

njihov stil života. Miler drugost pokazuje stvarima i objektima koje postoje i opstaju u ovom svijetu, ali i stvarima koje ne postoje, pa u opisu kamenih kuća „svuda nedostaju peći, toaleti i septičke jame“.⁵⁸⁹ Pošto takve stvari primjećuje, zaključuje se da je izbjegao asimilaciju, da je ostao stranac zauvijek.

⁵⁸⁹ Isto, str. 99.

Hajnrh Štiglic

Putopis Hajnrha Štiglica „Istrien und Dalmatien“⁵⁹⁰ je druga knjiga ovog autora koja se bavi Njegoševom Crnom Gorom i Crnogorcima, i to samo jednim dijelom i sa distance, iz Kotora. Knjigu je posvetio Njegovoj Ekselenciji, državnom ministru, doktoru Vangenhajmu (Karl August Freiherr von Wangenheim), njemačkom pravniku i političaru iz poznate plemićke porodice u Tiringiji.

Ilustracija 19: *Naslovna stranica putopisa, Heinrich Stieglitz, Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1845.*

⁵⁹⁰ Heinrich Stieglitz, *Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen*, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1845.

U formi putopisnog dnevnika pisac kroz tri pisma saopštava doživljaje sa putovanja:

1. Istra;
2. Dalmacija;
3. Boka Kotorska – austrijska Albanija.

Pisma upućuje prijatelju „Leonardu“ čiji identitet do kraja djela ne otkriva, ali je u njemu prepoznat oficir artiljerijske austrijske mornarice, pjesnik Hajnrih F. Litrou koji je predstavljen kao idealni čitalac i glavni primalac pisama, iako se u tekstu kao adresati navode i druge istorijske ličnosti poput pjesnika Rudolfa Kopiša (Rudolf Kopisch), kompozitora Andreeasa Romberga (Andreas Romberg) i prevodioca Johana Gotloba Regisa (Johann Gottlob Regis).⁵⁹¹ Pošto se u putopisu jasno razaznaju granice svakog pisma ponaosob, pisac ulogu Leonarda koristi kako bi dodatno naglasio kraj jednog i nagovijestio početak drugog dijela kao zasebne cjeline.⁵⁹² U tom smislu prvo pismo završava pozdravom prijatelju sa „lijepo visine, sa tršćanske tvrđave“.⁵⁹³ U drugom pismu svom čitaocu Leonardu, koji se razumije u sve o čemu mu pisac piše, jer je i sam posjetio te zemlje i „svojim oštrim okom ocijenio stanje stvari“,⁵⁹⁴ poklanja čitav uvod u kome najavljuje opise novih doživljaja ukoliko ga „bura i Crnogorci ostave u životu“.⁵⁹⁵ Drugo pismo i zatvara obraćanjem svom „blagom prijatelju“ sa pogledom uprtim u „divni“ Dubrovnik.⁵⁹⁶ Treće pismo otvara istupanjem pred prijateljem, a putopis u vidu zaključka zatvara sa njim, saopštavajući mu da je održao obećanje i da je ispričao najvažnije priče sa svog istarsko-dalmatinskog putovanja.

Ove bilješke sa putovanja imaju lični karakter, a i samim oblikom pisma pisac određuje način na koji će čitaocima predstaviti prikupljenu građu. Njemu ovaj princip dozvoljava veću slobodu u prenošenju ispričanog, ali ga ne vezuje ni u pogledu sistematičnosti.⁵⁹⁷ To za posljedicu ima da pogovor čitamo kao drugo poglavlje prvog pisma, koje je napisao pet godina nakon prvog boravka u Trstu, a boravak u Trstu sublimira doživljaje iz nekoliko posjeta ovom gradu, pa na trenutke imamo preplitanje sjećanja i datog trenutka.

Ista je prilika i sa sistematičnošću podataka koji se tiču boravka u Boki Kotorskoj, gdje pisac kaže da je tekst koji se nalazi pred čitaocem napisan prije i poslije boravka u Crnoj Gori, što nije u saglasnosti sa ispričanom pričom u kojoj se na očigledan način iznose saznanja stečena na tom putu po Crnoj Gori i na vremenskoj liniji otkriva svoje putovanje Crnogorskim primorjem kao drugo u nizu. Tome u prilog idu i opisi i opaske koje svjedoče, da je već imao u glavi formiranu sliku Crne Gore. Tako za neka mjesta kojima se ponovo vraća, na primjer za „tromeđu“ između osmanskog, crnogorskog i austrijskog područja kaže: „Bio je osamnaesti oktobar, kad sam se nakon moje posjete Crnoj Gori spuštao vijugavom stazom ka obali mora...“⁵⁹⁸

⁵⁹¹ Olga Elermajer-Životić, nav.djelo, str. 220.

⁵⁹² Isto, str. 219.

⁵⁹³ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 121.

⁵⁹⁴ Isto, str. 159.

⁵⁹⁵ Isto, str. 126.

⁵⁹⁶ Isto, str. 203.

⁵⁹⁷ Isto, str. 217.

⁵⁹⁸ Isto, str. 234.

Obraćajući se svom prijatelju riječima: „Morate mi dopustiti da jedan komad ovog širokog tepiha privremeno izdvojim i ostavim po strani, a za to vam obećavam utoliko detaljniji prikaz mojih doživljaja iz Crne Gore“,⁵⁹⁹ nedvosmisleno daje prednost putopisu koji je prvi objavio. Vjerovatno mu se dnevnik kojeg je kao „pratioca na tadašnjim putovanjima izgubio iz vidokruga i zaboravio“, kao što i sam kaže, našao u rukama tek pet godina kasnije, pa je po dnevničkim zapisima i sjećanjima, kao što stoji u podnaslovu knjige, napisao drugi putopis. Kako ova dva putopisa imaju prirodnu sponu, ovaj drugi je svakako moguće čitati kao dopunu izletu u crnogorske krajeve.

Treće pismo, Boka Kotorska – austrijska Albanija, ima posebne sadržajne i tematske odlike u odnosu na prva dva pisma i zbog toga se može smatrati zasebnom cjelinom.⁶⁰⁰ Ona je sa prethodna dva pisma povezana ciljem piščevog putovanja – da prođe kroz nekadašnje krajeve Mletačke Republike, ali se tematski oslanja na prethodni putopis i sam autor ukazuje na te veze ova dva putopisa.

Pismo o Boki je podijeljeno u deset tačaka i u njima se opisuju mjesta koja je posjetio tokom krstarenja po zalivu koje je započeo iz Kotora i u njemu završio, pa se Kotor nameće kao centar iz koga pisac vrši observacije.⁶⁰¹ Opisi prostornih jedinica predstavljaju sekvence ovog putopisnog pisma, a u tim sekvencama se obrađuju pojedini segmenti u kojima se ističu neke teme kao sadržajne konstante pisma.⁶⁰² To su uglavnom teme koje se tiču Crnogoraca, njihovog odnosa sa Bokeljima i njihovog opšteg prisustva u istoriji i životu ovog naroda, među kojima se kao značajna ističe prostorna blizina Crnogoraca. Osnovna namjena ovog pisma sadržana je upravo u ovoj tematskog konstanti, a to je upozorenje na budnost pred prijetećom „opasnošću sa istoka“, iz Crne Gore.⁶⁰³ Zbog prevelike usredsrijeđenosti na odnose Bokelja i Crnogoraca javlja se manjkavost u šarolikosti tema koje je zahvatio prethodnim putopisom.

Iz prvog Štiglicovog putopisa saznajemo da je pisac bio dobro obaviješten o etničkoj, kulturnoj, geopolitičkoj i privrednoj povezanosti Boke i Crne Gore, pa se to nalazi u prvom planu trećeg pisma iz drugog putopisa. On u djelovima o Istri i Dalmaciji jedva primjećuje Slovene, ali zato u Boki bilježi da je „prvobitni i daleko najveći dio stanovništva slovenskog porijekla i toliko je ljubomorno ponosan na to, da bi teško čak i pod mletačkom vlašću, kojoj su se Bokelji kao i svi Dalmatinci oduševljeno predavali, pripajanje italijanskom stanovništvu bilo povoljno prihvaćeno. 'Dvadeset Italijana na jednog Slovena' stara je poslovice, proizašla iz ukorijenjenog nacionalnog ponosa“. ⁶⁰⁴ Njemci i Italijani čine dobar dio stanovništva i Štiglic ističe da su Njemci uglavnom u vojsci u različitim upravama, a i Italijani, mada su oni i zanatlije koji su se odavno nastanili u tim krajevima. U vezi sa tim procjenjuje i ulogu italijanskog jezika, jer se „svuda čovjek može sporazumjeti na italijanskom, iako domoroci među sobom radije govore svoj ilirski“. ⁶⁰⁵

Ideološki komentari prema kojima Štiglic u Boki zasigurno vidi nasljednicu Republike koja je oplemenila dati prostor i afirmativni stav prema austrijskoj okupaciji do te mjere su

⁵⁹⁹ Isto, str. 204.

⁶⁰⁰ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 228.

⁶⁰¹ Isto, str. 228.

⁶⁰² Isto, str. 228.

⁶⁰³ Isto, str. 228.

⁶⁰⁴ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 205.

⁶⁰⁵ Isto, str. 205.

opteretili putopis da se u njemu, za ralikom od onog prvog, jedva može nazreti tek nekoliko poetizovanih doživljaja. Ostali komentari se uglavnom odnose na faktografske podatke koji su u vezi sa običajima, načinom života i odijevanja stanovnika i brojčanim odnosima među narodima. U vezi sa strahom od slovenskog širenja granica prema jugu Štiglic se u velikoj mjeri bavi historijom Boke.

Među evocirane istorijske događaje spadaju vrijeme pada jadranske obale pod mletačku vlast i vrijeme austrijske okupacije – pisac se, dakle, bavi periodom od XV do XIX vijeka.⁶⁰⁶ Prema Štiglicu je svako rješenje bolje nego vlast Slovena, iako je teško ustanoviti koga je više mrzio: Francuze ili Slovene!⁶⁰⁷ Sloveni su za Štiglicu jednaka opasnost kao i Turci i zbog toga istorijski opisi idu u dva pravca. Jedan je isticanje događaja u kojima je Boka svojevrijem prišla Mletačkoj Republici kao „jedinoj sili koja je mogla da im pruži zaštitu od prijeteće turske opasnosti“.⁶⁰⁸ Iako su Bokelji dolaskom Mletaka povratili svoju nekadašnju slobodu, izgubili su je oduzimanjem vlasti Veneciji kada se preko njihove teritorije za nepunih dvadeset godina smjenjuju Francuzi i Sloveni. Slovenski savez sačinjen od crnogorske i ruske vojske predvodio je Petar I Petrović Njegoš koji je iskoristio uticaj kod „grčkog stanovništva“ i nakratko ostvario „crnogorski san proširenja vladavine do mora“, u čemu su mu zdušno pomagali Rusi.⁶⁰⁹

Drugi pravac koji Štiglic zauzima je da je austrijska vlast u zemlji jedina nada njenog očuvanja, ali ne isključuje i mogućnost dolaska njemačke uprave i daje sasvim ozbiljan predlog da se ovo područje naseli njemačkim kolonistima i time Njemcima napravi put do mora.⁶¹⁰ On ovo rješenje oduševljeno pozdravlja pjesmom iz pisma o Boki. Ova pjesma, posvećena Rosbahu i Španeru,⁶¹¹ tokom Prvog svjetskog rata iskorišćena je u austrijskoj ratno-huškačkoj štampi.⁶¹²

Mnogo su jada Turci
već zadali budvanskoj mladeži,
budvanska mladež, sami sokolovi,
u metežu bitke se bori.

Ali otkad se, dolazeći sa sjevera,
njemačka snaga ovdje odmjerava,

⁶⁰⁶ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 230.

⁶⁰⁷ Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 90.

⁶⁰⁸ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 210.

⁶⁰⁹ Isto, str. 210.

⁶¹⁰ Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 90.

⁶¹¹ Rosbah (Heinrich Freiherr von Roßbach) i Španer su 1838. godine bili predvodnici austrijskih trupa i bokeljskih seljaka u višednevnoj borbi protiv Crnogoraca. Oni su iz dva pravca krenuli prema Crnoj Gori ispod Koloruna (vjerovatno se misli na Koložun) i pretrpjeli težak poraz na Paštrovskoj gori. Up: Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 246.

⁶¹² Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 246.

sokolova let je naokolo
zaboravljen zbog orlovog leta.

Rosbah, Španer, vaše oružje
moćno kao dah oluje,
sigurno kao kosa kosca,
sijeva kroz sive visine.

Čak i ove brdske sinove,
koji samo svoju snagu vide,
čuju kako vas hvale
nazivajući vas imenima drevnih junaka.

A kad bi se njemačka snaga
Smjela u punoj pokazati snazi,
Zaista bi, čak i zavidljivi jezici
morali posramljeno začutati –

Zaista, neka tuđi orlovi nikada više
ne nadlijeću ove visove,
i neka se Dunav i Balkan
pokore njemačkoj vlasti.⁶¹³

Štiglic u duhu ponjemčavanja bokokotorskih krajeva navodi da je „austrijska vlast, kao nasljednica saveznog prijatelja i dobrotvora svog pretka“ sa posebnom radošću pozdravljena i sa tim u vezi savjetuje Austriji da veze sa nekadašnjom vlašću iz Venecije iskoristi kao odlučujući

⁶¹³ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 239.

metod za dalje odrođavanje u korist italijanskog i njemačkog etnocentrizma.⁶¹⁴ Kao izuzetno pogodno tlo za takve poduhvate vidi podneblje na kojem žive Paštrovići, koji bi se lako dali preobratiti, i koji su, iako su „po običajima, religiji, nošnji, ratobornoj prirodi“ srodni Crnogorcima, prihvatili dolazak Austrije.⁶¹⁵

U ovom osvrtu na mletačko-bokeljske veze Štiglic namjerno prećutkuje glavne posrednike iz Boke preko kojih su se te veze utvrđivale. Nosioci tih tijesnih veza sa Mlecima bile su plemićke porodice koje su se otuđujući se od sopstvenog etničkog zaleđa priklanjale Mlecima da bi sačuvalе privilegije koje bi pod Turcima bile ugrožene, a Venecija im je to omogućavala da bi preko njih lakše došla do bogatstva bokeljskih gradova.⁶¹⁶

Pisac se u ovom putopisu zadržava na opisu pojedinih građevina samo da bi naglasio njihov strateški položaj koji Austrijanci u svakom slučaju treba da iskoriste. Prva u nizu građevina je kotorski bedem koji predstavlja prvu liniju odbrane sa „istočne strane“, jer on drži „opasno susjedstvo Crnogoraca“ na distanci i zbog toga je on izuzetno važan.⁶¹⁷ Ti „pohlepni susjedi iz brda“ skloni su stalnim upadima što život primoraca čini nepodnošljivim, a njihove građevine karakterističnim.⁶¹⁸ Iako se mislilo da su mali prozori kroz koje se gotovo nemoguće provući posljedica čestih zemljotresa, Štiglic nameće i drugu teoriju koja odgovor nalazi u „nepoželjnim noćnim posjetama“ sa brda.⁶¹⁹

Istu pozadinu ima i opis utvrđenja Trojice sa kojeg se otvara „lijep pogled na Boku, Župu i preko mora“, gdje pisac ističe da su Crnogorci tvrdili da je utvrđenje sagrađeno na njihovoj teritoriji i da su je zbog toga 1813. godine osvojili od Francuza, iako su je oni branili sa šest topova.⁶²⁰ On, komentarišući istorijski događaj, dodatno opominje Austrijance na značaj utvrđenja, koji su oni svakako razumjeli, jer su ga obnovili i učvrstili.

Komentari istorijskih događaja i osvrti na preraspodjelu moći na ovoj teritoriji se značajno konfrontiraju kontekstu koji treba da posjeduje jedno putopisno djelo, pa su oni kod Štiglica najslabiji djelovi, to jeste najmanje su umjetnički ubjedljivi. Oni, takođe, blokiraju spontano unošenje novih utisaka i neposrednih opservacija i uslovljavaju tematsku jednostranost pisma.⁶²¹ Štiglic se ovakvim pristupom u obrađivanju građe približava onoj grupaciji pisaca koji su prostor putopisa koristili za sisanje zlonamjernog razumijevanja tuđe kulture da bi pokazali njenu nacionalnu inferiornost i time opravdali kolonijalno osvajanje svijeta.⁶²² Takva namjera se kod ovog pisca ogleda u prenaplašenom isticanju smjenjivanja vlasti među velikim silama – Veneciju je uspješno naslijedila Austrija, ali on sa velikom nadom gleda ka budućnosti, kada bi moćno njemačko carstvo moglo izaći na more. Ova shvatanja nije važno istaći samo kao pojedinačni slučaj, jer su ona preko putopisa, koji je uživao značajan publicitet u to vrijeme, mogla izrazito da utiču na formiranje javnog mnjenja na njemačkom govornom području.⁶²³

⁶¹⁴ Isto, str. 235; Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 231.

⁶¹⁵ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 235.

⁶¹⁶ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 231.

⁶¹⁷ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 213.

⁶¹⁸ Isto, str. 213.

⁶¹⁹ Isto, str. 213.

⁶²⁰ Isto, str. 242.

⁶²¹ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 232.

⁶²² Isto, str. 233.

⁶²³ Isto, str. 233.

Pored sve fasciniranosti Njegoševom ličnošću, Crnogorci su u ovom putopisu predstavljeni u negativnom svijetlu, najčešće kao konstantna opasnost koja vrebala iznad Boke. Prva asocijacija na Crnogorce je da su oni prijetnja sa istoka, narod sklon pljačkama i razbojništvima i njihova blizina je sinonim za nestabilnost i rat. Pisac ih često i ne oslovljava imenom, nego ih opisno određuje kao „razbojničke susjede“, „opasne susjede“, „nepoželjne noćne posjetioce“.⁶²⁴ Lista negativnih pridjeva uz ime ovog naroda proteže se beskonačno i otuda su oni ne samo banditi, nego i rušioци crkava i ognjišta koji samo „vrebaju“ pogodan trenutak da sprovedu svoje nepoštene radnje.⁶²⁵

Zapažanja i ocjene odnosa Crnogoraca i Bokelja se lajtmotivski provlače kroz treće pismo putopisa, pa iako nijesu česta, ona su vrlo snažna, upečatljiva i sugestivna. Pisac, međutim, u njima otkriva svoj kontradiktoran stav prema južnoslovenskim narodima i dok se u prenošenju narodne poezije više vodio herderovskom idejom o poštovanju tuđe kulture, u opisima pomenutih odnosa stavlja se u poziciju istaknutog propagatora austrijske okupacione vlasti i nosioca vizije o vladavini velikonjemačkog carstva u najvećem dijelu Evrope.⁶²⁶

Iz ovog osvrta na Štiglicovo novo poimanje Crne Gore jasno se predočava da pisac mijenja dominantni diskurs iz prethodnog putopisa, i u potpunosti se odriče i poništava ga, zauzimajući sasvim suprotan stav. Negiranjem svog prvobitnog mišljenja pisac ostavlja mogućnost da se crnogorska borba posmatra iz spoljašnje perspektive, iz vizure vlasnika pokorene bokeljske zemlje, pa se iz tog ugla može doživjeti kao nasilnička, razbojnička, nemoralna i lopovska. Tematski se nadovezujući na prethodni putopis, pisac kroz rugalicu upućenu Crnogorcima koju je čuo u Dobroti želi da istakne koliko su brđani nepoželjni kod svih u Boki.

Ovdje se nameće pitanje zašto je kod pisca došlo do promjene u odnosu prema Crnoj Gori, jer je njegova očigledna naklonost toj zemlji, a posebno njenom vladaru u prvom putopisu, zamijenjena zlonamjernim prikazom u drugom. Elermajer-Životić dublje razloge te protivrječnosti u piščevom stavu i njegovom konformizmu u drugom djelu nalazi prije svega u njegovom nedostatku osjećanja nacionalnog identiteta i stalnoj potrazi za njim, pa je nacionalna otuđenost bila izvor ličnih konflikata koji su ga progonili i na kraju se sveli na tvrdnju o pripadnosti njemačkoj naciji.⁶²⁷ Drugi razlog koji je išao pod ruku sa njegovim pokušajem potpune integracije među Njemcima je antijevrejska kampanja u njemačkim novinama četrdesetih godina koju je jednako živo dopunjavala i antislovenska, pa je pisac porastom antisemitizma isticao velikonjemački patriotizam i u skladu sa tim težnjama okrenuo se i protiv Slovena.⁶²⁸ Pošto mu taj pristup nije bio stran ni u vrijeme kad je objavio prvi putopis, treći razlog novog odnosa prema Crnogorcima leži najvjerovatnije u njegovom strahu od Rusije, koji je otvoreno pokazao u prvom djelu, a u drugom ga samo učvrstio. Elermajer-Životić ga zbog takvog odnosa prema Rusiji smatra jednim od prvih nosilaca rasističkih teorija u Evropi.⁶²⁹

Kad je Crna Gora predvođena veličanstvenom figurom Petra II Petrovića Njegoša postala središte interesovanja Hajnriha Štiglica on se svakako našao na razmeđu. Proruska politika koju

⁶²⁴ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 212-213.

⁶²⁵ Isto, str. 238.

⁶²⁶ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 249.

⁶²⁷ Isto, str. 250.

⁶²⁸ Isto, str. 251.

⁶²⁹ Isto, str. 251.

su vodile crnogorske vlasti i njeni prethodnici, kao i njihova plemenska povezanost sa Rusijom, piscu su svakako smetale. S druge strane, Crnogorci su mu kao nacionalno svjestan narod sa izrazito slobodarskom tradicijom veoma imponovali.⁶³⁰ Iz ove dileme je proizašao njegov protivrječan stav zbog koga se u jednom putopisu pozitivno izrazio prema Crnoj Gori, dok se u drugom obrušio na nju.

Druga strana ovog putopisnog pisma su istorija i stvarnost Boke Kotorske i Bokelja. Iako je o Štiglicovom tumačenju istorije Boke već ponešto rečeno, ne treba prenebregnuti činjenicu da je cilj njegovog putovanja koji ističe kroz prva dva pisma – da se upozna sa teritorijom na kojoj počivaju ostaci mletačke vlasti. Pisac se time predstavlja kao putnik koji dešifruje skoro izumrle tragove stare slave i percipira Orijent kao prostor „mrtve“ civilizacije koja više nije sposobna da imenuje niti spozna sebe, što je krucijalan element orijentalističkog diskursa.⁶³¹ On se zbog toga bavi materijalnim dokazima, ali i mentalitetom Bokelja da bi otkrio šta se od starina sačuvalo kod naroda, a šta je novo našlo upliva.

Pisac ne vidi u Kotoru samo Malu Veneciju, već mu u tom pogledu imponuju i neki djelovi Risna, a posebno Herceg Novog, koji je po svemu sudeći sa cijelom okolinom bio tipični venecijanski grad sve do pada Republike. Međutim, u život ovog naroda ušlo je mnogo toga što ne pripada toj civilizaciji i ne pripada uopšte civilizaciji. Tako Štiglic bilježi da su njihovi običaji kao i kod njihovih susjeda sa brda primitivni, čak i varvarski i da su po nošenju oružja veoma slični njima. Zbog toga su i njihove kuće ukrašene oružjem i „Ilir je najstrastveniji prijatelj pucanja. Nijedan narod na zemlji ne ispuca toliko baruta kao ovi krajevi“.⁶³²

Krvna osveta je i kod najratobornijih i najodvažnijih grupa u ovim krajevima ugušena samo zahvaljujući snažnom austrijskom djelovanju u sprovođenju zakona i pisac veličajući efikasnost austrijske vlasti koja sve dovodi u red bilježi:

„Pod vladom koja najstrože sprovodi pravdu i zločinca brzo dovodi pred sud i kažnjava, navikli su se i ovi ljudi na red i zakonitost.“⁶³³

Tipično u odijevanju Crnogoraca je da su svi imali sličnu ili istu narodnu nošnju, dok se kod Bokelja vrlo teško da vidjeti neko odjeven u narodnu nošnju, jer su gotovo svi staru odjeću zamijenili novom, modernom odjećom bez karaktera, a takvo stanje pripisuje uticaju Francuza koji su sve „izjednačili“ i time se izgubila osobenost.⁶³⁴

Iz jednoobraznosti pisac izdvaja samo Rišnjane, što nije čudno, jer su oni bili ponosni na svoje porijeklo i „hvalili su se očuvanjem čiste rimske krvi“.⁶³⁵ Zbog toga ih pisac sa pijetedom opisuje kao snažne ljude, a njihovu odjeću kao jedinstvenu među Bokeljima, koja je bila nepatvorena rimska ratnička nošnja.

„Lijepo padaju u oči ove zgodne prilike u dugoj, opuštenoj zelenoj dolami preko tijesnog, bogato izvezenog prsluka, sa širokim, srebrom ili zlatom optočenim pojasom od

⁶³⁰ Isto, str. 251.

⁶³¹ Edvard Said, nav. djelo, str. 123-166.

⁶³² Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 233.

⁶³³ Isto, str. 235.

⁶³⁴ Isto, str. 211-212.

⁶³⁵ Isto, str. 226.

marokina preko nabranih pantalona koje su ispod koljena pričvršćene obojenom vezenom trakom. Uz to, ukusno ukrašene dokoljenice, sjajno oružje i veseli crveni fes zabačen na ponosnim, crnim glavama.⁶³⁶

Pisac u pismu o Boki akcentuje temu vjeroispovijesti i naročito ga interesuje brojčani odnos među katolicima i pravoslavicima. Tu priču uvodi podacima da su pojedina mjesta isključivo katolička i da u njima vlada velika netrpeljivost prema drugim vjeroispovijestima, što je slučaj i među pravoslavnim življem, samo što je njihova „netolerancija više maskirana“.⁶³⁷

Izuzetak je bilo vrijeme rusko-crnogorske okupacije, kada je pravoslavlje trijumfovalo i pokazalo otvoreno neprijateljstvo prema drugima. Pod Francuzima i „snažnom nepristrasnom pravednošću prema svim nacionalnostima i vjeroispovijestima“ austrijske vlasti, stari odnosi su se vratili, ali pisac zapaža da su „mržnja i uzajamno proganjanje još i danas jači nego bilo gdje drugo u Austrijskoj monarhiji“.⁶³⁸

U Dobroti, „izrazito katoličkoj opštini u Boki“, pisac je našao predstavnika vjerske netolerancije navodeći više nego specifičan podatak „da tu vjekovima postoji stari zakon, da nijedna pravoslavna porodica ne smije u mjestu da se zadrži duže od dvadeset i četiri sata, i drugi, da ni pod kojim izgovorom sluga pravoslavne vjeroispovijesti ne smije da služi duže od tri godine u kući jednog Dobročanina“.⁶³⁹

Međutim, ni u kom slučaju ne treba pomisliti da Štiglic u ovom pismu nastupa sa blagonaklonošću prema pravoslavnom stanovništvu, jer na samom početku odlomka o Dobroti pisac sebi pravi odstupnicu. Na tom mjestu bilježi da Dobrota kao „najbogatije i najveće naselje Boke“ pati zbog „isuviše dobro poznate, često iskušavane pohlepe razbojničkih susjeda na istoku“ i tome dodaje da pravoslavci toga kraja po mnogo čemu liče na svoje susjede na istoku.⁶⁴⁰

One koji održavaju odnose sa Crnogorcima predstavlja kao „najsurovije među stanovnicima Dalmacije“ i to su za njega Krivošijani. Pisac ih predstavlja kao pljačkaše koji žive od pohara, a jedino što može ublažiti njihov način života je novoizgrađena ulica koja ih je približila obali i učinila ih dostupnijim austrijskoj upravi, pa tako otežala njihova uobičajena razbojništva. Njihovi običaji su po svemu zaostali, kod njih još živi krvna osveta i ističu samo svoju hrabrost i želju za borbom.

Od istorijskih ličnosti Boke Kotorske pisac opširnije portretirše samo slijepog guslara Gaspara Gaša Rišnjana. Susret sa guslarom je opisan u osmoj tački pisma i prikazuje ga jednom prisnom scenom dok gusla.

„Posljednje večeri mog boravka u Kotoru zadržao sam se na obali pred kapijom kod mora, gdje su me moji domaćini obično tražili, kad me ne bi našli na suprotnoj strani među Crnogorcima. Ovog puta opčinio me slijepi starac, koji je naslonjen na topolu u

⁶³⁶ Isto, str. 226.

⁶³⁷ Isto, str. 206.

⁶³⁸ Isto, str. 206.

⁶³⁹ Isto, str. 216.

⁶⁴⁰ Isto, str. 214.

blizini gradskog zida, sjedio na kamenu i uz jednostrune gusle pjevao pjesme, dok su ih oko njega okupljeni brodari pažljivo slušali.⁶⁴¹

Guslar Gašo bio je poznat u Kotoru, a guslao je uz pjesme o Kraljeviću Marku, Skenderbegu i raznim istorijskim događajima iz istorije Srbije, Crne Gore i Boke i poznato je da je od Gaša Sima Milutinović zabilježio šest narodnih junačkih pjesama, dvije o Kraljeviću Marku.⁶⁴² Portretisanjem Gaša Rišnjanina pisac je njemačkom čitaocu predstavio narodnog guslara južnoslovenskih krajeva i pridodao još jedan primjer paleti likovnih prikaza kojima su bili praćeni prevodi i prikazi narodne poezije iz ovih krajeva.⁶⁴³ Nastupom ovog guslara Štiglic ukazuje na značaj narodne poezije, ali i način na koji je kulturno i istorijsko nasljeđe očuvano i prenošeno.

Interpretacijom pjesme rugalice koju je Gašo Rišnjanin izvodio pred okupljenom grupom ljudi Štiglic zaokružuje sliku crnogorsko-bokeljskih odnosa, opravdava svoj stav kojim je konstatovao razlike među ovim narodima i tematski se nadovezuje na prvi putopis u kome je značajno mjesto dao posprdnim pjesmama. On time prenosi jetke kritike i izrugivanje Bokelja na račun Crnogoraca, što je Štiglicovom viđenju cjelokupne stvari veoma odgovaralo i zbog toga je prenosi u cjelosti.

Vino piju do tri Crnogorca
Na ravnome Polju njeguškome:
Jedno ti je Stanišević Mićo,
A drugo je Bogdanović Vuko,
A treće je od Vrbice Turo –
Tri žalosna njeguška glavara.
Al' kad su se nakitili vina,
Tad počеше vijeć' vijećati,
Gdje će plijen najbolji dobiti.
Progovara Stanišević Mićo:
„Kazaću vam jedno mjesto divno,
Matijevu u Dobroti Crkvu,
Koja stoji pokraj mora sinja.

⁶⁴¹ Isto, str. 243.

⁶⁴² Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 237.

⁶⁴³ Isto, str. 238.

Pred njom nema oružane straže,
A plijena dovoljno će biti
Za čitavu našu četu malu.
Uzećemo sve srebro i zlato,
I sve blago prebijeje crkve,
Sve bijelo platno sa oltara.
A kad silno nakupimo blago,
Daćemo ga na skupe otkupe:
Za svoju će Dobročani crkvu,
Rado otkup visoki platiti.
Potom ćemo od njih zahtjevati
Da nam vrate svijetlo oružje
Koje rđa veće godina
U rukama njihovog providura.“
Odgovara Bogdanović Vuko:
„Šta će nama sve crkveno blago,
Ako nama bog i sreća dadu,
Crkvenjaka da im uhvatimo
Od bijele crkve Matijeve,
Koga vrlo ljube Dobročani,
I koga će rado svojim blagom
Iz našijeh otkupiti ruku?“
Al' će na to Stanišević Mićo:
„Ja se nadam tome silnom blagu
Kao da je već u mojoj torbi!“
Malo bilo, dugo ne trajalo,

Okupiše svoje Crnogorce,
A na broju petstotina druga,
Pa se noću spustiše niz brda,
Prema našoj pitomoj Dobroti.
Usput dade od Vrbice Turo
Top maleni Bogdanović Vuku,
Da sa ovim topom malenijem
Vatru dade, time grad napade.
Vratima se crkve prišunjaše,
Pomisliše niko ih ne sluša,
Pa stadoše obijati vrata,
Ali đakon u crkvi bijaše,
Pa povika što ga grlo nosi:
„Ustaj, bane, don-Boško, na noge!
Na vratima stoje Crnogorci,
I već vrata obijaju crkvi,
Pušku pali i u pomoć zovi!“
Kad don-Boško te riječi razabra,
Svoju pušku na rame uzeo,
Pa se pope na crkveni toranj:
Vatru dade i u pomoć pozva.
Pucajući on pripazi dobro
Crnogorca koga da ne zgodi,
Jer mu sveti poziv ne dopušta
Ljudske krvi nikad proljevati.
Kad ga čuše hrabri Dobročani,

Svi na hitre noge poskočiše:
Ljudi, žene i nejakci starci,
Jedni s puta, drugi sa prozora,
Započeše tad braniti crkvu.
Al' kapetan Krste Radonjičić,
Najhrabriji od svih Dobročana,
Pođe samo sa dva svoja druga
Da s' udari sa Crnogorcima,
A pri tome doviknu svojim:
„Evo nama bog i sreća dade
Sve krvnike da poubijamo,
Sve krvnike naše, Crnogorce!“
Ali kad to čuše Crnogorci,
Pomisliše da je sva Dobrota
Sad na noge protiv njih ustala:
Leđa daše krišom bježat staše!
Al' kod crkve gvožđa ostaviše
Kojim vrata razbiti htjedoše.
Da se ne bi bez plijena vratili,
Svojoj kršnoj Crnoj Gori lomnoj,
Naumiše usput da napadnu
Kuću malu pokraj puta samu.
To je kuća siromaha bila,
Koji ništa drugo ne imade
Do tri krave, dvije ovce i svinju.
Domaćinu Jovan Klokoviću,

Njemu bješe dvadesečetir' ljeta.
Ne imade nikoga do boga,
Do li majku i mladu sestricu,
A pored njih i slijepu kumu.
Klokoviću dobar junak bješe:
Sa krova je kuću odbranio,
Jer na krovu i brđani bjehu,
pošto su im vrata čvrsta bila.
Samo jedan Filipe Morošu,
Koji njima bješe harambaša,
Navalio na ulazna vrata,
Al' ga viđe sestra Jovanova.
Uze kamen u bijelu ruku,
Harambašu po glavi zgodila –
Mrtav pade, više ne ustade!
Crnogorci kada ugledaše
Da je njima pao harambaša,
Pleća daše pa bježati staše
Svi očajni svojoj Gori Crnoj.
Top maleni usput izgubiše,
I umjesto željenoga blaga
Odvukoše mrtvog harambašu.⁶⁴⁴

Osim ove pjesme Štiglic navodi i druge humorističke i satirične pjesme, kao i druge patriotske i didaktičke pjesme. Štiglicovu uporednu sliku zaključićemo njegovim opisom primorja koji nije ništa do suprotnost svemu što je opisao u Crnoj Gori i što je rekao o njoj u ovom putopisnom pismu.

⁶⁴⁴ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 239-240.

„U vijugavim okukama brzo se širi, pa uskoro sužava i na sve strane nudi se iznenađujući kontrast sivih ukočenih kamenih utvrđenja i u njihovom podnožju u svim nijansama najraznovrsnije zelene boje isticala se terasasta obala; u najljepšim promjenama otvarala se scena za scenom, redale su se slike jedna za drugom – kaleidoskopski su prolijetali prizori (...) zelena ostrvca izranjala su iz dubokog plavetnila na površinu vode i dražesno se širila na rubu šumovitog tivatskog poluostrva...“⁶⁴⁵

Hajnriha Štiglica je, prema Todorovljevoj klasifikaciji, moguće svrstati u impresionističke putnike, jer je njegov kontemplativni duh i ovdje, kao i u prvom putopisu, došao do izražaja, a njegovo misaono udubljanje u razotkrivanje navika, običaja i života stranaca kojima se ne potčinjava čini ga i putnikom egzotom. Štiglica je u ovom putopisu moguće smatrati i putnikom filozofom koji posmatrajući razlike otkriva svojstva i na taj način spoznaje ljudsku raznolikost. U pogledu ovog putopisa vjerovatno ga je najispravnije posmatrati kao putnika alegoristu, upravo zbog ideološkog stava koji provijava cijelim djelom. Raspravljajući o stranoj kulturi on zapravo govori o problemu koji mu leži na srcu, a to je Sloven koji je našao mjesto u krajevima koje treba da zauzimaju Mletačka Republika, Austrijska monarhija ili veliko njemačko carstvo.

⁶⁴⁵ Heinrich Stieglitz, nav. djelo, str. 208.

Johan Georg Kol

Godine 1850, kada su se po Boki i Dalmaciji već raspitivali o Njegoševoj bolesti, Johan Georg Kol (Johann Georg Kohl)⁶⁴⁶ stigao je u Crnu Goru. Opis svog putovanja ovom zemljom pridružio je zabilješkama o drugim zemljama i 1851. objavio dvotomni putopis pod nazivom „Putovanje u Istru, Dalmaciju i Crnu Goru“.⁶⁴⁷ Ovaj putopis je kod nas objavljen pod nazivom „Putovanje u Crnu Goru“ i prevodilac, Tomislav Bekić, preveo je samo dio koji se tiče posjete Crnoj Gori i Boki. Kod Kola opis ovog puta predstavlja drugo poglavlje prvog dijela knjige i nosi naziv „Boka Kotorska i Crna Gora“ (Die Boche di Cattaro und Montenegro).

Ilustracija 20: *Naslovna stranica putopisa, Johann Georg Kohl, Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851.*

⁶⁴⁶ Johan Georg Kol je jedan od značajnijih njemačkih putopisaca i geografa. Rođen je 28. aprila 1808. u Bremenu i već kao dječak pokazao je sklonost ka putovanjima i otkrivanju geografskih i topografskih osobnosti svoga kraja. Kako je i sam govorio, razlozi za njegova putovanja bili su dijelom individualnost, dijelom nacionalnost, a najviše odgoj. U Getingenu je 1828. upisao prava, ali je slušao i predavanja iz etnografije. Iz Getingena odlazi u Hajdelberg, a poslije jednog semestra napušta Hajdelberg i odlazi u Minhen. Zbog očeve smrti prekida studije i 1830. počinje da radi kao kućni učitelj i vaspitač u porodici barona fon Mantojfelda, kada bilježi i svoja prva manja literarna djela. U tom periodu je uslijedilo i prvo putovanje u Rusiju, a po povratku se nastanjuje u Drezdenu. Inspirisan Rusijom objavljuje svoje opsežne studije „Peterburg in Bildern und Skizzen“, „Reisen in Südrussland“ i „Reisen in Inneren von Rußland und Polen“. Dvije decenije nakon toga Kol provodi vrijeme na putovanjima po Evropi i Sjevernoj Americi i stiče titulu uglednog putopisca. Po povratku iz Amerike boravi u Berlinu, Parizu i Londonu, da bi se ponovo vratio u Ameriku i živio tamo četiri godine. Nakon tridesetogodišnjeg odsustva, po povratku iz Amerike, nastanjuje se u rodnom Bremenu gdje radi kao bibliotekar. Bio je korespondentni član brojnih naučnih udruženja, a od Univerziteta u Kenigsbergu i jednog američkog dobio je titulu počasnog doktora. Umro je 28. oktobra 1878. godine u Bremenu. Up: Allgemeine Deutsche Biographie <https://www.deutsche-biographie.de/sfz44097.html#adbcontent>

⁶⁴⁷ Johann Georg Kohl, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851.

Da Kolovo djelo, uprkos posjeti i boravku na području Crne Gore, nije u potpunosti originalno svjedoči popis literature koju navodi u detaljno komentarisanom uvodu na početku prvog dijela knjige. Toj tezi ide u prilog i sličnost brojnih situacija koje upućuju na Štiglicovu prvu knjigu, kao i Karadžićev putopis.⁶⁴⁸ Elermajer-Životić u tom pogledu ističe situacije koje se tiču prvog susreta sa Crnogorcima na kotorskoj pijaci, kao i opis Crnogorca koji u svakom pogledu odgovara Štiglicovom opisu Lazara Prorokovića. Kol uz to koristi štiglicovske elemente u opisu žene Draga Petrovića, kao i situaciju koja se tiče dočeka u kući ondašnjeg domaćina u kojoj se pjevaju pjesme o Kraljeviću Marku.⁶⁴⁹ Međutim, sličnosti u formiranju određenih doživljaja i šema po kojoj se oni prikazuju ne umanjuju vrijednost Kolovog kompleksnog djela, bez obzira što se u tim pojedinostima približavaju tuđim opisima.

Putopis Johana Georga Kola nudi obilje podataka, ali prvo što pažljivom čitaocu nameće ovaj spis je piščevo široko obrazovanje koje je u određenom smislu doprinijelo tome da putopis o Crnoj Gori možemo posmatrati kao komparativnu studiju i to u dva pravca. Pisac za glavnog junaka svog obimnog djela bira Crnogorca koga upoređuje sa svim drugim junacima svijeta – njemačkim, švajcarskim, grčkim i rimskim, a svoje opservacije nerijetko dodatno poredi sa stavovima putopisaca koji su Crnu Goru posjetili prije njega. On pritom opovrgava ili potvrđuje prethodno iznešene stavove pominjući direktno ili indirektno njihove tvorce u tekstu.

Kolov prilog posvećen Karlu Ludvigu fon Bruku (Karl Ludwig von Bruck)⁶⁵⁰ predstavlja daleko najopširniji prikaz Crne Gore, u kome se detaljno bavio temama koje su uglavnom bile zajedničke za sve putopisce. Da je istraživanju prilika u Crnoj Gori pristupao veoma ozbiljno svjedoči iscrpan opis običaja krvne osvete kome poklanja čitavo jedno poglavlje.

Pripovijest sa putovanja Kol dijeli na dvanaest poglavlja:

1. Kotor;
2. Prčanj i Dobrota;
3. Perast;
4. Župa;
5. Njeguši;
6. Cetinje;
7. Granica;
8. Vladika;
9. Kamenita golet i more;
10. Zapažanja o običajima u vezi sa krvnom osvetom;
11. Risan i Krivošijani;
12. Herceg Novi.

Najveći značaj pridaje poglavljima koja se tiču direktno Njegoševe Crne Gore, dok su ostala dekor koji upotpunjuje cjelokupnu sliku i mnogo su kraća po obimu. Da se Kol veoma interesovao za ovu zemlju pokazuje koliko brojnost tema, toliko i činjenica da je u svakom

⁶⁴⁸ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 301.

⁶⁴⁹ Isto, str. 301-303.

⁶⁵⁰ Karl Ludvig fon Bruck je bio austrijski državnik i ministar trgovine. Ustanovio je važne telegrafске linije, izgradio puteve i osnovao Austrijsko-njemačku poštansku uniju. Godine 1821. otišao je u Trst da bi učestvovao u ratu za nezavisnost Grčke. Up: Allgemeine Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz5992.html#ndbcontent>

poglavlju svog djela dotakao neke specifičnosti crnogorskog naroda. Moglo bi se ustvrditi da su Njegoš i Crnogorac osnovne teme ovog putopisa i da se sve ostale u manjoj ili većoj mjeri naslanjaju na njih.

Kol izuzetno vješto daje opise predjela koje najčešće povezuje sa njihovim stanovnicima, muškarcima, ženama i njihovim vladarom. To stoji u uskoj vezi sa tim što se Kol smatra jednim od osnivača teorijske geografije prema kojoj se ističe veza između čovjeka i prirode i njen uticaj na razvoj infrastrukture i forme naseljenih mjesta.⁶⁵¹ Tako opisi pejzaža primorskih i brdskih krajeva nijesu samo svrha samima sebi, već pisac kroz njih objašnjava sposobnosti ljudi koji ih nastanjuju. Izgledu terena korespondiraju fizičke sposobnosti čovjeka i u tom procesu su se razvile i duhovne, u vidu ljubavi prema nepristupačnim brdima koja pružaju sjaj slobode. Duboku povezanost čovjeka i prirode pisac dočarava opisom spretnosti svih Ilira.

„Na glasu je spretnost Crnogoraca i uopšte svih ilirskih brđana, Morlaka, Srba i dr. u pentranju po planinama. Opremljeni puškama i pištoljima, dugim čibucima i drugom opremom, oni se lako i graciozno kreću po svim stazama i bogazama svoje zemlje. Oni vješto skaču s litice na liticu i hitro se spuštaju niz obronke brda da se nama koji ih posmatramo naprosto zavrti u glavi. Otuda bi mogli gotovo da ih nazovemo trkačima po brdima. – No uistinu, to i nije veliko čudo, kada se ima na umu da su rođeni kao divokoze između stijena i da stasaju između urvina kao riba u vodi.“

Opisi Boke stoje u oštroj suprotnosti u odnos na opis Crne Gore. Nasuprot crnogorskom karstu pisac ističe bujnost živog svijeta na Primorju. Zbog toga pisac pribjegava brojnim faktografskim podacima kako bi čitaoca opskrbio sa što više istinitosti na kojima se zasnivaju ove razlike. Boka u njegovim očima ima izgled prave botaničke bašte gdje rastinje buja i po kućama, bedemima i starim ruševinama i vidi se naklonjenost bogova ovim predjelima. Pisac opise pejzaža koristi i kako bi istakao vezu Crne Gore i Kotora i naglasio strateški položaj tog grada koji je, međutim, podređen Crnoj Gori, jer se „uzvisine Crne Gore, gotovo na dohvat ruke, ali veoma strme (...) naprosto nadnose nad ulice Kotora, tako da se čovjeku čini da je sve to veoma blizu, baš kao i ona moćna stijena koja predstavlja krunu utvrđenja Kotora“.⁶⁵²

Kol ime Crne Gore ne povezuje sa izgledom zemlje, kao što su to činili mnogi drugi, jer naziv „Crna brda“ nije mogao doći od boje stijena koja je zastupljena u Crnoj Gori, ali ni od šuma, jer ih tamo nema. Pisac zato smatra da je ime poteklo iz prirodnih svojstava podneblja koja bi se mogla okarakterisati kao „moralne okolnosti“.⁶⁵³ S imagološkog stanovišta veoma je značajano isticanje predjela Njeguša koje autor smatra ne samo kolijevkom ove zemlje, nego i „najvišim i najnedostupnijim brdskim gnijezdom“, što služi karakterizaciji Crne Gore kao izdvojene oblasti od ostatka Evrope i otkriva svoj polu-orijentalistički pogled na ovu južnoslovensku zemlju.

Konstanta u Kolovom djelu predstavlja opisivanje kulture u svim životnim manifestacijama Crnogoraca. Pišući čak i o Kotoru, Dobroti i Risnu koji u Kolovo vrijeme nijesu

⁶⁵¹ Thomas K. Peucker, Johann Georg Kohl, „A theoretical geographer of the 19th century“, <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1111/j.0033-0124.1968.00247.x>

⁶⁵² Johan Georg Kol, nav. djelo, str. 15. Svi citati iz Kolovog djela dati su prema prevodu Tomislava Bekića: Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, CID, Podgorica, 2005.

⁶⁵³ Isto, str. 118.

pripadali Crnoj Gori, pisac se dotiče osobenosti ovog naroda, najčešće ih upoređujući sa stanovništvom te regije, ali i sa Njemcima, Grcima, Spartancima i drugima.

Prva kvalifikacija Crnogoraca u Kolovom putopisu je negativna i ona se javlja već u prvom poglavlju o Kotoru. Pisac tom prilikom ističe rušilačku narav ovog naroda koji se od davnina pokazuje svijetu kao osvajački ostavljajući za sobom „mnoštvo tužnih ruševina, napola ili posve srušenih vila nekada bogatih Dubrovčana“, što i nije bio slučaj samo sa tim „plemenitim gradom“.⁶⁵⁴ Njihova četovanja i napade pisac upoređuje sa erupcijom Vezuva, a Crnu Goru kao „vulkan koji povremeno izbacuje svoju lavu i naokolo sve pretvara u ruševine“.⁶⁵⁵

Iza crnogorskih pohara u predjelima raskošnih kuća i lijepog okoliša ostaju „rugobne ruševine nastambi ili crkava koje svojim izvaljenim prozorima i urušenim krovovima djeluju kao kakve mrtvačke glave; te ruševine se u ovom ljupkom, kulturnom priobalskom području dojmaju kao kakve ružne brazgotine na nekom lijepom licu ili kao kakva rugobna oštećenja na nekom predivnom šarenom krznu tigra“.⁶⁵⁶

Slika koju pisac prenosi čitaocu već je formirana predstava o Crnogorcima nastala na osnovu istorijskih zapisa o opsadi Dubrovnika iz 1806. godine, ali se ona do kraja putopisa djelimično preobražava. Naime, pisac u susretu sa ondašnjim narodom značajno mijenja ustaljenu stereotipnu predstavu o Crnogorcima iz evropskih krugova i počinje da ih posmatra kao mnogo finiji svijet koji je društvenim i političkim prilikama umnogome natjeran da se predstavlja kao divalj.

U pogledu fizičkog izgleda Crnogorci su na Kola ostavljali utisak uglavnom lijepih ljudi „sa prijatnom i ljubaznom pojavom i izgledom“, kod kojih mu je izrazito smetao način šišanja zbog toga što je poticao od Turaka.⁶⁵⁷ Za Crnogorce bilježi da su kulturni, plemeniti, otvoreni za razgovor, pristojni i pred strancima nastupaju „tiho i odmjereno“.⁶⁵⁸ Njih krasi ljubaznost i srdačnost, uljudnost i umjerenost za trpezom i čovjek kod njih nikako ne može zapaziti pohlepnost i neodmjerenu, bez obzira šta im se, odnosno koliko nudi. Da bi što bolje istakao ove crnogorske vrline pisac se poziva na prosvjetiteljskog filozofa Kristijana Garvea (Christian Garve) i njegovu opasku da nema bolje škole uljudnosti od bavljenja ratničkim poslom.⁶⁵⁹

Baveći se načinom života, odnosom prema ženi, prema susjedima i uopšte međuljudskim odnosima u ovom narodu, Kol želi da naglasi etičke vrijednosti i u tom smislu posreduje sliku koja se stalno klata između krajnje negativne i izuzetno idealizovane predstave o ovim ljudima. Tako Kol zapaža da u Crnoj Gori svi žive jednako, ugledni ljudi i obični seljaci, svi su veoma dostojanstveni i ne trpe psovke, a „pogrdne riječi doživljavaju kao uvredu“.⁶⁶⁰ Od njih se ne mogu čuti neprilične šale, kao što zbog ličnog ponosa ne bi oprostili da ih neko udari štapom ili još gore čibukom. Za takvu vrstu uvrede časti u Crnoj Gori se plaćala kazna.

⁶⁵⁴ Isto, str. 7.

⁶⁵⁵ Isto, str. 8.

⁶⁵⁶ Isto, str. 8.

⁶⁵⁷ Isto, str. 21.

⁶⁵⁸ Isto, str. 31.

⁶⁵⁹ Isto, str. 31-32.

⁶⁶⁰ Isto, str. 175.

Po pitanju crnogorskog junaštva Kol ovim ljudima ne spori junačka djela koja do punog izražaja dolaze u odbrani domovine, ali u drugu ruku kritikuje Sipriena Robera čiji je putopis preplavljen junaštvom i koji crnogorsku istoriju naziva velikom junačkom pjesmom. Johan Georg Kol Crnogorcima ne zavidi na njihovom lovorovom vijencu, ali ne pokušavajući ni da umanjí njihovu slavu bilježi da kod ovog naroda možda nije u pitanju toliko junaštvo koliko mnogo češće „jedna surova borba za goli opstanak“.⁶⁶¹ Oštrica njegovog zapažanja o hrabrosti Crnogoraca se tupi kada iznosi činjenice o bezrezervnoj odanosti naroda svom vladaru, koji dvadeset godina sa svojom vojskom odolijeva Turcima, pa priznaje da bi se situacija mogla značajno promijeniti ukoliko bi se Vladika zbog zdravstvenog stanja povukao sa trona.

Pisac se ovdje opet udaljava od prethodno iznešenog stava o Crnogorcima kao varvarima i približava se junačkom diskursu koji crnogorskog ratnika otkriva kao borca za slobodu. U tom ključu su Crnogorci hrabri i odani vojnici uvijek spremni za odbranu od spoljnog neprijatelja. Njihova zemlja se nalazi na mjestu na kojem se ukrštaju različiti interesi, i oni su sa ostalim Ilirima doprinijeli da se turska vlast ne raširi po cijelom Jadranskom moru. Oni su se velikim dijelom zaštitili od „invazije polumjeseca“ koja uvijek prijete da sve „zgrabi svojim čeljustima“.⁶⁶² Tipično za ovaj diskurs, Kol predstavlja Crnogorce kao „dragocjeni zaštitni bedem o koji se razbijaju divlji napadi Turaka“, a Crnu Goru sa svojom neprestanom borbom protiv turske vladavine kao ostvarenje evropske ideje slobode.⁶⁶³ U tom smislu, zaključuje da bi svi susjedi mogli da se zabrinu i da strahuju ako bi u Crnoj Gori zatajila želja za odbranom domovine. U tom duhu prenosimo i jedan od najljepših opisa Crnogoraca:

„Onaj ko još nije vidio grčke novčiće osobenih oblika, onaj ko je svoj smisao za ljepotu obrazovao samo na pažljivo izbrušenim i sjajnim bakrenjacima, taj neka dođe kod naroda kakav su Crnogorci, čije pjesme, junaštvo, pa konačno i oni sami, često liče na te grčke novčiće. U njihovom biću, pokraj sve njihove sirovosti, ima nečeg plemenitog i lijepog.“⁶⁶⁴

Kol na nekoliko mjesta skicira portret žene koji od početka predstavlja kao intrigantan, pa zbog toga odlazi na kotorski pazar, samo da bi izbliza vidio Crnogorku. Prvi pogled na ženu pada na njena natovarena pleća i tom stereotipnom slikom Kol iznova u tekstu podsjeća na život žene u Crnoj Gori. On primjećuje da Crnogorci ne kriju svoje žene od pogleda stranaca kao Bokelji. Ona u Crnoj Gori radi zaista najteže poslove, ali nije robinja i visoko je cijenjena, čak nepovrediva. Osim ako neko ubije ženu zbog nevjere, ubistvo žene je za muškarca „najveća sramota“.⁶⁶⁵ Crnogorci inače gaje „veliku obzirnost prema slabijem polu“, a vjerovatno je u pitanju i „respekt prema stidljivosti žene“.⁶⁶⁶

Upoređujući ženu iz Crne Gore sa njemačkim seljančicama, pisac izražava duboko divljenje njihovoj istrajnosti, neumornosti i spremnosti da se uvijek nađu pri ruci, za razliku od njegovih sunarodnica. Crnogorke se ni u kom slučaju nijesu poput, Turkinja ili Njemica, plašile muškog društva, jer veliki obzir svakog Crnogorca prema svojim zemljakinjama ne dozvoljava

⁶⁶¹ Isto, str. 153.

⁶⁶² Isto, str. 138.

⁶⁶³ Isto, str. 138.

⁶⁶⁴ Isto, str. 126.

⁶⁶⁵ Isto, str. 71.

⁶⁶⁶ Isto, str. 71.

nikome „neku nepodopštinu ili nepriličnu stvar“.⁶⁶⁷ Prema ženama su se u Crnoj Gori svi odnosili sa puno poštovanja, pa kako nijesu pred njima činili ništa neprimjereno, jednako im nijesu upućivali ni komplimente niti lijepe riječi.

Upoređujući žene u različitim kulturnim okvirima pisac zapaža da su Crnogorci za razliku od Njemaca pred ženama uvijek uzdržani, ali ne zato što ih preziru ili smatraju običnim slugama, kako bi se prema nekim putopisnim zapisima moglo zaključiti, već zato što je u takvom uzdržanom odnosu sadržana „određena doza poštovanja i uvažavanja“.⁶⁶⁸ Razmatrajući ove odnose u crnogorskom društvu, Kol ne vidi nikakvu potlačenost ženskog pola, već potpuno suprotnu pojavu, on vidi ženu kao predmet obožavanja koji je zbog takvog osjećaja i skrajnut u stranu. Osim datih opisa pisac se samo još usput bavi fizičkim izgledom žene i žene pominje samo ako su dio nekog događaja ili priče.

Slijedeći Kolovu putopisnu priču nameće nam se tema koja je prožela skoro čitav putopis – Vladika. Iako je osmo poglavlje svog djela posvetio crnogorskom vladaru i oproštaju sa njim, može se reći da mu je posvetio i dobar dio rukopisa, iako ne u onoj mjeri u kojoj je to učinio Štiglic u svom prvom putopisu.

U portretisanju crnogorskog gospodara Kol izostavlja opis Vladikinog fizičkog izgleda, ne osjećajući se pozvanim da u tom smislu govori o njemu, a i navodi da su ljudi u Beču, Peterburgu, Trstu i nekim njemačkim mjestima već imali priliku da vide Vladiku koji je „krupan i lijep čovjek“.⁶⁶⁹ Njegoš je svog njemačkog gosta zaintrigirao kompleksnošću svoje ličnosti o kojoj pisac pripovijeda i prije i poslije susreta sa njim. Po čuvenju, o Vladići autor zna da je „veoma miroljubiv čovjek“ koji ne teži nikakvim osvajanjima, već nastoji da izgradi dobre međususjedske odnose i civilizuje svoj narod koji je uvijek naredan za borbu.⁶⁷⁰ Vladika je predstavljen kao jedini „uzor i obrazac u djelu i ponašanju“ ovom narodu, jer se jedino on trudio da ih na svaki način podučiti i obrazuje.⁶⁷¹

Ova predstava o Njegošu koju donosi sa sobom u Crnu Goru značajno se proširuje nakon njihovog susreta. Već po ljubaznoj dobrodošlici Kol ocjenjuje atmosferu i boravak kod vladara veoma ugodnim i na prvi pogled zaključuje da se susreo sa „pametnim, uljudnim i obrazovanim čovjekom“.⁶⁷² Njegoš je vrlo sugestivno djelovao na pisca i svojim komentarima tokom njihovog razgovora odredio pravac misli ovom Njemcu, tako da mu se od tog trenutka Crna Gora „gotovo u svima svojim vidovima predočavala kao kakav komentar uz Homera“.⁶⁷³ Kol će nadalje u tekstu Crnogorce i njihovog gospodara uglavnom upoređivati sa junacima homerovskog doba, a njihovo „slobodoumlje i sa njime povezana borbenost“ naći će svoju prasluku kod starih Helena.⁶⁷⁴ Kao i stari Grci i Crnogorci vješto barataju „jezikom kao i pesnicom“, a njihov vladar poput Agamemnona ili Odiseja svoju zemlju predvodi i kao kralj i kao sveštenik.⁶⁷⁵

⁶⁶⁷ Isto, str. 76.

⁶⁶⁸ Isto, str. 77.

⁶⁶⁹ Isto, str. 90.

⁶⁷⁰ Isto, str. 25.

⁶⁷¹ Isto, str. 31.

⁶⁷² Isto, str. 91.

⁶⁷³ Isto, str. 91.

⁶⁷⁴ Isto, str. 91.

⁶⁷⁵ Isto, str. 95.

U piščevoj pripovijesti nakratko izgleda kao da je pisac potisnuo prethodno iznešene kvalifikacije, jer ovakvom vrstom analogija on ne samo što pokazuje široko obrazovanje, nego Crnu Goru oblikuje kao nasljednicu tradicije stare Grčke, a njenu kulturu samim tim uzdiže na viši nivo. Antičke asocijacije se ne javljaju slučajno već su kod stranih putopisaca imale „dvostruku moć“ i njihovo eksploatisanje se ne smatra neuobičajenim za putopisca XIX vijeka, jer je on, obrazovan u klasičnom duhu, raspolagao znanjima iz kulturne istorije antičke Grčke i Rima i takav način izlaganja bio je dio intelektualnog razgovora.⁶⁷⁶ S druge strane, Balkansko poluostrvo je za njih predstavljalo nekadašnji dio tih drevnih civilizacija, a Evropljani su sebe smatrali njihovim nasljednicima.⁶⁷⁷ Stoga slika tih prostora nije trebalo da bude krajnje negativna, a Kol zazivanje homerovskih dana dodatno koristi da pouči svog čitaoca da se prema Crnogorcima ne odnosi sa nipodaštavanjem, nego da ih posmatra kao „realno mjerilo za grčke junake“.⁶⁷⁸

„Svakodnevni život Crnogoraca nam omogućava da sebi zamislimo kako su u stvarnosti izgledali ti divni i lijepi junaci, ti velikodušni i plemeniti kraljevi, te čarobne žene i djevojke, te raskošne palate, te neosvojive prkosne tvrđave“.⁶⁷⁹

U Njegoševoj vladavini naročito ističe čvrstu namjeru da uredi državu i spremnost da „premosti suprotnosti“, jer je samo on, „najsajjniji primjer Crne Gore“, „najotmjereniji čovjek i najotmjereniji rapsod i bard svoje zemlje“, snagom svoje riječi koja je igrala „odsudnu ulogu“ imao moć da nešto učini boljim u svojoj zemlji.⁶⁸⁰ Petar II Petrović Njegoš je kod Kola jedini pokretački duh razvoja i jedini stožer civilizovanosti za koji treba privezati sve njegove sunarodnike. On je čovjek koji je išao putem reformi i pošto mu je stalo do „reda i mira“, on je reorganizovao pravni sistem uvođenjem senata i sudova, formirao poreski sistem i stvorio određenu vrstu „policije“, koju čine njegovi perjanici.⁶⁸¹ Njegoš se pritom odlučno borio protiv krvne osvete, a zahvaljujući svom „daru ubjeđivanja i njegovoj istrajnoj humanističkoj i reformatorskoj djelatnosti“ privolio je svoj narod da odustane od varvarskog običaja odsijecanja glava neprijatelju.⁶⁸²

Upravo u oprečnosti njegovog skromnog načina života u zaostaloj sredini i izvanredne ličnosti koja odgovara svakoj velikoj ličnosti Evrope leži njegova egzotičnost, koja uvijek iznova budi pažnju. Jedan od najljepših Njegoševih portreta, u kome se ogleda sva njegova veličanstvenost, dao je Johan Georg Kol:

„Sa kakvim sve nevoljama i nedaćama mora da se nosi jedan takav izuzetan duh, koji vlada jednim tako zaostalim narodom, nastojeći da ga kultiviše i unaprijedi! Ako dobro promislim, onda bih rekao da je njegov položaj izuzetno protivrječan i da se ne da uporediti ni sa jednim drugim čovjekom. On je pisac koji znanjem i snagom rasuđivanja nadmašuje mnoge naše pisce, a uz to je državnik, knez i zakonodavac; uz to je i crkveni pastir koji zapovijeda vojskom od 20.000 naoružanih ljudi; nadalje, on je čovjek koji je prijemčiv za sve što je lijepo, a pri tome je kaluđer i isposnik; on je mlad i lijep, on čezne

⁶⁷⁶ František Šitek, nav. djelo, str. 39-40.

⁶⁷⁷ Isto, str. 40.

⁶⁷⁸ Johan Georg Kol, nav. djelo, str. 97.

⁶⁷⁹ Isto, str. 96.

⁶⁸⁰ Isto, str. 103.

⁶⁸¹ Isto, str. 133.

⁶⁸² Isto, str. 135.

za porodicom i domaćim životom, a uglavnom je okružen samo svojim perjanicama; mnogo je putovao i poznaje luksuz našeg svijeta. Za njega bi možda bio podesniji jedan veliki grad u kojem cvjetaju sve vrste umjetnosti i u kojem postoje bogate biblioteke, ali sudbina ga je prikovala kao Prometeja za jednu negostoljubivu stijenu, gdje prebiva u jednom nekomfornom manastiru i uz velike napore uspijeva da sebi pribavi nešto duhovne hrane.⁶⁸³

Pisac Njegoševe sklonosti ka duhovnom i uzvišenom opisuje i stvarima koje posjeduje, a to je prije svega njegova biblioteka sa brojnim izdanjima klasičnih djela, ali i umjetnička djela kojima je ukrašavao zidove svojih odaja, a zbog lične skromnosti i jednostavnosti koristio je samo tri. Ti portreti pokazuju i Njegoševu političku orijentaciju, ali i uvažavanje stranih gostiju i poštovanje neprijatelja, pa su se u nizu na njegovim zidovima našli Napoleon, lord Bajron, saksonski kralj Fridrih Avgust, Petar Veliki i ruski car Nikolaj.

Kol se za razliku od Štiglica ne bavi ličnostima iz Njegoševog okruženja, samo po preuzetoj šemi na samom početku možemo prepoznati Lazara Prorokovića u opisu starine na kotorskoj pijaci, a taj opis u skraćenoj formi preslikava zabilješku koju je Štiglic napravio prilikom svog dolaska. U istom tonu, sa određenom odbojnošću, portretisan je Proroković, a Kol mu se u tekstu vraća pri nailasku na njegovo selo smješteno u stjenovitoj kotlini. Pisac je takođe veoma škrt u odavanju imena ljudi sa kojima se susrijeće, pa od svih uglednih ljudi i običnih seljaka saznajemo samo ime njegove pratilje iz Kotora, Jovane.

U vezi sa Njegoševom vlašću pisac ocjenjuje i stanje aktuelnih političkih prilika. Njegova pozicija prema Slovenima daleko je od Štiglicovog straha i strepnje od njihovog ujedinjenja i on zapaža da Vladika vješto vodi državu uspostavljajući dobre odnose sa svim susjedima. On pritom ima dobar odnos sa Rusijom, kao i svi Sloveni, pa se pisac ne čudi njihovom prijateljstvu, pogotovo što Rusija nesebično pomaže Crnoj Gori redovno joj šaljući novac sa kojim je moguće voditi državne poslove. U toj vrsti pomoći Kol doživljava Crnu Goru kao marionetu u rukama moćne Rusije čije prijateljstvo, s jedne strane, istina, obezbjeđuje razne olakšice u zemlji i plaća civilizovanje ovog naroda, ali s druge strane, potčinjava ga i dovodi u „neugodan i opasan“ položaj.⁶⁸⁴

Da su prijateljski odnosi sa Rusijom zasmetali njemačkom putopiscu isplivava na mjestu gdje se pisac dotiče rusko-crnogorskog saveza u borbi protiv Francuza u Kotoru i Dubrovniku, maliciozno primjećujući da su se ti kontakti sa „braćom i saborcima“ uspostavili tek tada, zahvaljujući ratu.⁶⁸⁵ Zbog toga su od tada i vladike išle u Rusiju na rukopoloženje i smatraju se crnogorskim spasiteljima. Njihova veza veliča se i isticanjem slika Petra Velikog i Nikolaja I i zbog toga u Crnoj Gori nema ni traga slici nekog austrijskog cara. Dakle, Kolova ocjena ovih odnosa nije prikazana kao velika prijetnja ostatku Evrope, ali je prisnost i odanost Crne Gore Rusiji istaknuta kao upozoravajuća.

Nasuprot proruskoj orijentaciji Crne Gore pisac ocjenjuje Kotor kao nasljednika Republike, pa iako su se oni izmiješali sa Slovenima, stanovnici Kotora su ga najviše podsjećali na „kopiju ili koloniju Mlečana“ u kojoj se vremenom sve „italijaniziralo i pomletačilo“.⁶⁸⁶

⁶⁸³ Isto, str. 136-137.

⁶⁸⁴ Isto, str. 140.

⁶⁸⁵ Isto, str. 140.

⁶⁸⁶ Isto, str. 38.

Svojoj pristrasnoj, tendencioznoj, i prema Štiglicovom viđenju neodrživoj tvrdnji, dodaje i to su tamo svi govorili italijanski, čak i oni slovenskog porijekla, s tim što učena gospoda ne poznaju ni riječ ilirskog.

Johan Georg Kol vrlo površno izvještava o Njegoševom pjesničkom djelu, iako je upućen da ono već ima značajno mjesto na „srpskom Parnasu“.⁶⁸⁷ Pominjući samo jednu pjesmu, kojoj izostavlja i naziv i širi opis, navodi još samo da piše „Šćepana Malog“. Pošto je u to vrijeme „Gorski vijenac“ već bio objavljen u Beču postoji pretpostavka da se ovaj pisac nije upoznao sa tim djelom, jer Njegoša doživljava isključivo kao pjesnika rodoljubivih pjesama sa patriotskim motivima. O „Grlici“ se uopšte ne obavještava i pisac tek zna da je to državni almanah sa „veoma zanimljivim člancima i napisima“.⁶⁸⁸

U opisu mjesta jasno se razaznaje piščev stav u kome se Crna Gora ne uklapa u evropske okvire. Manjkavost putne infrastrukture, zabačenost i nepristupačnost naseljenih mjesta i nepostojanje bilo kakve snažnije povezanosti među njima pisac povremeno ironičnim i humorom obojenim komentarima karakteriše kao veliku prepreku za strance. Crnogorske puteve opisuje kao staze posute stijenama i kamenjem i ono „štrči poput kakvih igala“, pa je svako putovanje takvim stazama gotovo nemoguće i za čovjeka i za mazgu koja je osnovno prevozno sredstvo, pod uslovom da se nekuda uopšte može hoditi. Njihova sela su smještena na najneobičnijim mjestima pa ih čovjek može zapaziti u stjenovitim kotlinama i na vrhovima brda, ili kuća sasvim iznenada može izroniti na kakvom proplanku, a od prve naredne je udaljena hiljadama stopa. Glavni način komunikacije kod Crnogoraca je dovikivanje, a kako oni to pouzdano umiju da iskoriste utoliko im njemački telegrafski aparati nijesu potrebni. „Dozivanje i dovikivanje se kod ilirskih naroda u daleko većoj mjeri koristi u svakodnevnoj prozi života nego u poeziji“, pa iako djeluje „neartikulisano“, ono je u skladu sa njihovim prirodnim odrastanjem na takvom podneblju gdje su sva čula izoštrjena kao u „Indijanaca u Americi“.⁶⁸⁹

Međutim, on se ne zadržava samo na faktografskom opisu materijalne kulture, već pokušava da objasni razloge zaostalosti Crne Gore u tom pogledu. Prvi i osnovni razlog su Turci, kojima je najveći kamen spoticanja nepristupačnost Crne Gore i nepostojanje puta kojim može da prođe top, ali Crnogorac svakako može. Kuće se nalaze svuda, pa i u klisurama, jer onim dozivanjem brzo obavijeste najbliža sela da se dižu na odbranu ukoliko neprijatelj nadire preko neke granice. Dakle, crnogorska zaostalost je, prema Kolu, i posljedica stalnih ratova sa Turcima, zbog kojih Crnogorci radije biraju da budu zatvoreni i nepristupačni, nego izgrađeni i pokoreni.

U putopisu se nalazi i opis prijestonice Cetinja, iako prirodnom prijestonicom Kol smatra Njeguše. Cetinje opaža kao skup zdanja koja okružuju Vladikin manastir. On se nalazi u podnožju brda, a njegovi prateći objekti se penju uz brdo, pri čemu najvišu tačku „koja sve nadvisuje“ predstavlja Tablja.⁶⁹⁰ Kod Kola je ona samo stara kula koju su Crnogorci uobičavali da ukrašavaju turskim glavama, ali koja sada predstavlja samo simbol starih običaja, jer u njegovo vrijeme na njoj nema „ukrasa“. Ovdje je očigledan i uticaj Njegoševih reformi u kultivisanju naroda, pa se za svega nekoliko godina promijenila slika koja je zgražavala putnike

⁶⁸⁷ Isto, str. 102.

⁶⁸⁸ Isto, str. 102.

⁶⁸⁹ Isto, str. 164-166.

⁶⁹⁰ Isto, str. 88.

pri dolasku na Cetinje. Pisac daje i opis boravka na Cetinju kroz razgovore koje je vodio na prijemu kod Vladike. Prilikom dolaska upoznao je i lično običaj pozdravljanja i dobrodošlice pucanjem iz pušaka koje je odlijegalo sa svih strana.

Preko djela ovog pisca prvi put se susriječemo sa postojanjem prosjaka u Crnoj Gori, a čije stanje on ne dovodi u vezu sa nedostatkom materijalnih sredstava ili lošim životom – jer ovi prosjaci, iako ne odbijaju ni novac, od stranaca traže barut i patrone. Kol i ovakvu pojavu dovodi u vezu sa nasušnom potrebom Crnogoraca da posjeduju oružje i da su uvijek spremni za boj. On, takođe, ističe da narodni guslari, koji su istovremeno i pjevači, u Crnoj Gori nijesu siromasi koji to rade da bi im se udijelila neka milostinja ili hljeb, kao što je slučaj sa pjesnicima i pjevačima u Njemačkoj.

Crnogorski guslari su djelovali prilično ozbiljno i svoju pjesmu bez neke posebne melodije izvodili su vrlo dugo, a guslar bi povremeno „zauriao“, dok se pjesma ne bi oteгла „kao kakav beskrajni list hartije“, dok ga domaćin ne bi prekinuo.⁶⁹¹ Pjesme koje su se pjevale uz gusle zahtijevale su ozbiljan izraz lica, jer su govorile o tužnim stvarima, o pogibijama i borbama protiv Turaka i predstavljale su „svojevrsni odraz srpske istorije“, pa pisac ni u kom slučaju ne pokušava da ismijava ondašnjeg guslara, iako mu se način muziciranja učinio oporim.⁶⁹² Detaljno opisanom izgledu gusala i „neprestanom divljem vikanju i prigušenom mrmljanju“ pisac suprotstavlja scenu u kojoj sa glavnog gradskog trga u Kotoru dopiru na njegovo zadovoljstvo posljednji taktovi Rosinijevog ili Štrausovog valcera u izvedbi orkestra austrijske regimente.⁶⁹³

Posebnu pažnju Kol poklanja običajima u Crnoj Gori, izdvajajući u putopisu cijelo poglavlje za raspravu o krvnoj osveti. Iako uvijek ocjenjivana kao sušta suprotnost svakom civilizovanom ponašanju i vladanju, krvna osveta je kod ovog pisca u tolikoj mjeri razložena da se ona u zaključku i ne doživljava kao običaj toliko stran bilo kom narodu, a ne samo Crnogorcima. Kol na početku demantuje Sipriena Robera u njegovim tvrdnjama da je krvna osveta u Crnoj Gori u potpunosti ukinuta. On ističe da Vladika dobrim dijelom utiče da se ona ukine, ali zbog njene duboke ukorijenjenosti koja se bazira na „prastarom načelu: 'Oko za oko, zub za zub' i na svim ljudima podjednako prirođenom osjećanju 'Kako ti meni, tako ja tebi' toliko je ukorijenjena“ da ona jednostavno upravo zbog toga opstaje i opstajaće još dugo vremena.⁶⁹⁴

Za Kola je takozvana privatna krvna osveta prirodna stvar i upoređuje je sa smrtnom kaznom njemačkih sudova, ne praveći nikakvu razliku među njima. Takva krvna osveta nije samovoljni akt, već se odluka o njoj donosi na osnovu običajnih pravila i propisa i da li će biti izvršena određuje težina prestupa druge strane prema kojoj se ona izvršava. Krvna osveta kod pisca predstavlja jedan vid pravosuđa i uporediva je i sa zapadnjačkim dvoboјima, koji se takođe odvijaju prema utvrđenim propisima. Svi ti oblici (krvne) osvete postoje dok društvo odbija povinovanje sudovima časti koji bi bili u stanju da preduprije takvo ponašanje među ljudima. Dalekosežne posljedice krvne osvete u nekim slučajevima lako pribavljaju njeno prevazilaženje, pa se nerijetko dešavaju i izmirenja, u čemu je Njegoš često uspijevao. Da je krvna osveta posljedica i nedjelotvornosti sudova Kol potkrepljuje primjerima iz Kotora i Austrije, gdje

⁶⁹¹ Isto, str. 124.

⁶⁹² Isto, str. 126.

⁶⁹³ Isto, str. 28. i 54.

⁶⁹⁴ Isto, str. 173.

sudovi u nekim slučajevima nijesu uspeli da steknu toliki ugled u kažnjavanju prestupnika i narod je zbog toga preuzeo suđenje po svojim, običajima utvrđenim, pravilima. Ovaj običaj se teško prevazilazi jer se ona stoljećima prenosi kao sveto pravo i na pravo osvete imaju svi članovi porodice ili najbliži rođaci. Još jedan uzrok dugog opstajanja krvne osvete vidi u velikom uticaju sredine, koja bi sigurno vršila pritisak na njih tako što bi ih slučaju neizvršenja osvete prezrela i odbacila. To dovodi u blisku vezu sa odbranom časti kod Njemaca, pa bi odustajanje od dvoboja i pristajanje na sudsko kažnjavanje protivnika sredina osudila kao nedovoljnu u odbrani časti.

Njegoša pisac takođe vidi kao važnu figuru koja je mogla da utiče da brojne zavade među sunarodnicima budu izmirive, da bi, s jedne strane, omogućio nesmetano funkcionisanje svojih sudova i sačuvao njihov ugled u narodu, a s druge strane, da bi društvo sačuvao od nepotrebnih žrtava koje se izvršenjem jedne krvne osvete u budućnosti samo umnožavaju. Međutim, Crnogorci ne zaboravljaju lako učinjenu nepravdu, nanešenu sramotu i ukaljanu čast, pa se znalo svetiti i poslije nekoliko godina, kada bi Vladika bio odsutan iz zemlje, pri čemu bi glavu gubili i najviđeniji Crnogorci.

Pored toga što krvna osveta predstavlja smrtnu kaznu za prestupnika, s druge strane, ona otkriva veliku privrženost vrlini, te da se dostojanstvo, poštenje i pravednost vrednuju i da je ljubav prema krvnim srodnicima nemjerljiva, pa se zbog toga mnogi „dive Crnogorcima“.⁶⁹⁵ Ono što se u putopisima prvi put susrijeće jeste Kolovo bilježenje krvne osvete i u Kotoru. Kod drugih putopisaca se to ne pronalazi, moguće da se time ne bi doprinijelo prljanju izgrađenje slike o Kotoru kao o posljednjoj stanici civilizacije na putu prema Crnoj Gori.

Pored ovog običaja, pisac bilježi i običaj tuženja nad pokojnikom smatrajući da je i ono, kao i osvetoljublje, neraskidivo vezano za međusobnu ljubav. Tuženje je Kolu strašan, čak uznemirujući prizor, ali razumljiv s obzirom na to da izražava duboku tugu i poštovanje pokojnika. Slika o običajima je kompletirana pomenutim običajem šišanja i običajem da se mlada djevojka još kao dijete obećava nekoj porodici.

Kao jedine zanatlije u Crnoj Gori pisac navodi oružare i hirurge, s tim što su upravo oružari i najbolji hirurzi. Među zanatlijama pominje samo još krojača, koji je po Kolovom mišljenju bio ni manje ni više nego umjetnik. Sa njegovim radom su se upoznali u Biljardi, kada im je Vladika pokazao crveni kaput izvezen najfinijim zlatnim vezovima. To je sve od zanatskog svijeta u Crnoj Gori sa kojim nas Kol upoznaje, pa je evidentno da se kod Crnogoraca održalo mišljenje da je ponižavajuće baviti se zanatima.

Kolovo interesovanje za geografiju iznudilo je brojne opise pejzaža, ali oni nijesu korišćeni samo da bi bliže oslikali crnogorski narod, već da bi u formi faktografskog izvještaja obavijestili buduće čitaoce o vrltima ove zemlje. On u tom pogledu po cijelom putopisu daje duže ili kraće opise predjela, ali odvaja i posebno poglavlje za njih – Kamenita golet i more. Ovdje pisac „kamenite čuke oštrih ivica“ poredi sa „bajonetima“ i „zubima aždaje“ i suprotstavlja im sliku pitomog i lijepog Skadarskog jezera okupanog suncem.⁶⁹⁶

⁶⁹⁵ Isto, str. 187.

⁶⁹⁶ Isto, str. 143.

U skladu sa ljepotom predjela stoji i „lijepo, blago, vedro i prijatno“ vrijeme, pa se cjelokupna slika čini idiličnom, ocjenjujući da je okolina od Cetinja prema Budvi mnogo bogatija od one prema Kotoru, ponavljajući nekoliko puta prepričavanu priču o tome kako je Tvorac stvarajući svijet džak kamenja prosuo po Crnoj Gori i ono je prekrilo cijelu zemlju.⁶⁹⁷

Granicu između Crne Gore i Budve opisuje kao granicu između dva svijeta! Na Vratnom ždrijelu odbijali su se crnogorski usjeci prekriveni izmaglicom od predivnog prizora mora koje se bjelasio u daljini ukrašeno malim bijelim jedrima. Pisac sumnja da bi bilo koji njemački posjetilac mogao doživjeti takav prizor, koji se riječima nije dao opisati.

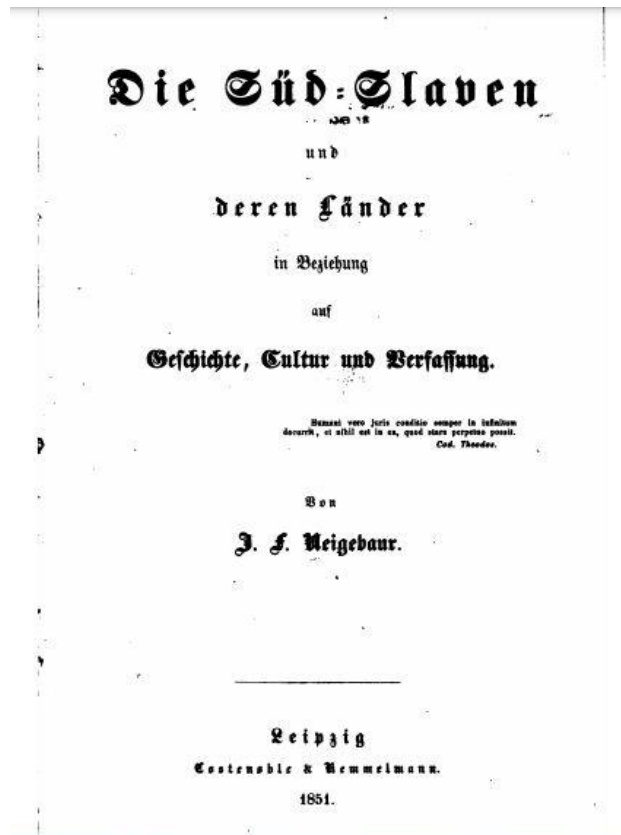
Herceg Novi, koji opisuje u posljednjem poglavlju svog putopisa, doživljava prije svega kao glavni grad mletačkog dijela primorja, ali i kao mjesto u kome život buja. Rišnjane i Krivošijane upoređuje uglavnom sa Crnogorcima, pa i njihovi običaji, osvete i ratovanje, povezani sa hrabrošću i preduzumljivošću međusobno najviše liče. Pisac ističe jednu zanimljivost, da je Njegoš posjedovao dio zemlje na austrijskom tlu koji mu je zavještano. To je priobalni dio Tivta sa koga su poticala najbolja vina i gdje se nalazio pravoslavni hram, koji je srušen.

Johan Georg Kol se, prema klasifikaciji Cvetana Todorova, ne može svrstati samo u jednu grupu putnika, jer je razuđenošću svog putopisa zašao u brojne sfere i pokazivao se kroz različite uloge. U Kolu je svakako moguće prepoznati putnika impresionistu koga na putovanju interesuju utisci koje su Crna Gora i Crnogorci ostavili na njega i on to stalno naglašava sa frazama da mu je nešto strašno, da mu je nešto vrijedno divljenja, da to nijedan Nijemac prije njega nije vidio itd. On se takođe djelimično može smatrati i putnikom egzotom, jer se on više nego upadljivo bavi upoređivanjem kultura kako bi istakao drugost u stranoj kulturi, ali i da bi razotkrio i mane sopstvene kulture i društva. Nerijetko u tom pogledu upoređuje žene iz Crne Gore i Njemačke, ponašanje i uljudnost, lijepe manire za trpezom itd. Kol se može smatrati i putnikom profiterom jer se on na put otiskuje kao strastveni geograf i jedan od njegovih osnovnih ciljeva je da upozna predjele u kojima nikad prije nije bio i proširi i sakupi znanja iz geografije. Posljedica njegove profesije su već mnogo puta pominjani opisi krajolika, ali i ispitivanje voda i saliniteta vode u Kotoru. Profiterom ga čini i korišćenje pomoći mještana kako bi savladao prepreke koje su se javljale usljed nepoznavanja terena.

⁶⁹⁷ Isto, str. 148.

Johan Ferdinand Najgebaur

Najgebaur (Johann Daniel Ferdinand Neigebaur)⁶⁹⁸ u svom obimnom putopisu⁶⁹⁹ od trideset poglavlja koja je posvetio putovanjima kroz Crnu Goru, Srbiju, Dalmaciju, Hrvatsku i Bugarsku u tri poglavlja se na direktan ili indirektan način dotiče opisa Njegoševe Crne Gore.

Ilustracija 21: Johann Ferdinand Neigebaur, *Die Süd-Slaven Und Deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur Und Verfassung*, Costenoble und Kimmelman, Leipzig, 1851.

⁶⁹⁸ Johan Ferdinand Najgebaur, koji se zapravo prezivao Najgebauer rođen je 1783. u Ditmasdorfu. Gimnaziju je pohađao u Švajdnicu, a teologiju je studirao u Kenigsbergu. Od 1813. bavio se pravom i počeo da radi u državnim pravnim službama u Ahenu, Minsteru i Vroclavu, a od 1835. do 1842, kada se penzionisao, radi kao komesar u službi za upravljanje granicama između Pruske i Poljske. Kada se penzionisao počeo je da putuje po cijeloj Evropi i sve do smrti ostao je neumorni pisac. Sa nepreglednom listom publikacija brojao se u najplodnije i tada najčitanije autore. Na tom spisku se nalaze putopisi, priručnici iz prava, istorijske studije, beletristika, parodije itd. Bio je simpatizer italijanskog nacionalnog pokreta i veliki kritičar pruskog plemstva. Up: Allgemeine Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz70974.html#ndbcontent>

⁶⁹⁹ Johann Ferdinand Neigebaur, *Die Süd-Slaven Und Deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Costenoble und Kimmelman, Leipzig, 1851.

Putovanje u Crnu Goru započinje iz Kotora, koji doživljava kao dio civilizovanog svijeta smještenog u ljupkom zalivu po kome leže mala primorska naselja. U cijelom poglavlju o Kotoru ističe veliku povezanost čitavog kotorskog kraja sa Italijom i u tom smislu vrlo tendenciozno i u suprotnosti sa nekim prethodnicima primjećuje da je „italijanski jezik u opštoj upotrebi“.⁷⁰⁰ Tome dodaje da je „jezik obrazovanih italijanski“ i da se ovaj jezik koristi u poslovima oko saobraćaja i u upravi.⁷⁰¹ Već u poglavlju o Kotoru Najgebaur se osvrće na odnose Bokelja i Crnogoraca. Bokelje otkriva kao nezaštićene u odnosu na susjedne Crnogorce koji svakog časa „sa svojih stijena lako mogu da zagospodare sa tri ljupka zaliva“.⁷⁰² Ovakav stav prema Crnogorcima će se u najvećoj mjeri zadržati do kraja putopisa. U tom smislu će istaći i arhitekturu u pograničnim mjestima, koja postojanjem ogromnih utvrđenja i zidina pokazuje stalnu prijetnju od osvajanja sa crnogorske strane. Pisac ovo zapažanje uklapa u sliku koja budi nelagodu pri pomisli na taj brdski narod, jer „je kapija koja vodi u crne planine uvijek zatvorena kad padne mrak“.⁷⁰³

U pograničnim predjelima Kotora i Crne Gore pisac se bavi specifičnostima oblasti Budve i bilježi veliki uticaj turske kulture. Neprijatnim iznenađenjem smatra oblačenje katoličkih sveštenika u tursku odjeću, koji čak nose i turban.

U poglavlju o Crnoj Gori primjetno je da pisac u određenoj mjeri koristi putopisne priloge drugih autora, što je tipično za orijentalistički pristup prema kome pisac iz tuđe perspektive opisuje ono što sam vidi. Njegov putopis uglavnom izgleda kao popis već poznatih činjenica, oslobođen pritom veće umjetničke vrijednosti. To je velikim dijelom i posljedica „na brzinu“ pisanog djela.⁷⁰⁴ Upravo zbog te brzine piscu su se potkrale brojne greške i nedosljednosti, kao i određena ponavljanja. U opisu istorijskih prilika starijih i novijih vremena u Crnoj Gori netačno prenosi istorijske podatke o Grahovu, Crmnici i Kučima. Pominjući bitku na Grahovu Najgebaur tvrdi da su Crnogorci te 1841. godine preoteli Grahovo od Turaka, što istorijski nije tačan podatak.⁷⁰⁵ Najgebaur tvrdi da je u isto to vrijeme područje Crmnice izgubljeno, što takođe nije do kraja tačan podatak. Turci su, naime, polovinom 1843. godine pod Osman-pašom Skopljakom zauzeli Lesendro i Vranjinu, dva ostrva u Skadarskom jezeru, i pokušali novcem i žitom da potkupe Pipere, Crmničane, Kuče i Bjelopavliće da im se pokore, pa iako je turkofobija uzela maha, od 1846. do 1847. u ovim krajevima Crmnica nikad nije u potpunosti osvojena, a uticaj turskih vlasti suzbijen je odlučnim mjerama vlasti sa Cetinja.⁷⁰⁶ U tom smislu netačna je i tvrdnja da su Kuči prelazili čas u ruke Turaka, čas se priklanjali Vladići, u zavisnosti od toga ko je više davao novca.

⁷⁰⁰ Isto, str. 31.

⁷⁰¹ Isto, str. 40.

⁷⁰² Isto, str. 31.

⁷⁰³ Isto, str. 34.

⁷⁰⁴ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 304.

⁷⁰⁵ U sukobu na Grahovu, avgusta 1836. godine, Crnogorci su pretrpjeli težak poraz, a Grahovo je spaljeno. Grahovski knez Jakov Daković je uhapšen i odveden u Mostar. Naredne godine Daković uz pomoć crnogorskog mitropolita ponovo pokušava da izdvoji Grahovo iz hercegovačkog pašaluka. Sporazumom između Njegoša i hercegovačkog vezira 1838. dogovoreno je da Grahovljani moraju plaćati dažbine turskim vlastima. Time je prvi put legalizovano crnogorsko pravo miješanja u odnose između Grahovljana i Turaka. Nemiri nijesu ni tada prestali, pa je 1842. potpisan novi sporazum u Dubrovniku. Borbe za Grahovo su nastavljene i za vrijeme vladavine Danila I Petrovića. Up: Živko Andrijašević, nav. djelo, str. 146. i 158.

⁷⁰⁶ Živko Andrijašević, nav. djelo, str. 147.

Putopis sadrži i određena ponavljanja koja bi se mogla pripisati nesmotrenosti prilikom sačinjavanja djela, ali i upotrebi drugih štiva prema kojima je pisac upravljao pogled tokom oblikovanja svog putopisa. Tako na dva mjesta govori o broju stanovnika po nahijama u Crnoj Gori, ponavlja da su Albanci uglavnom katolici i dva puta se vraća na slučaj protjerivanja guvernadura Vuka Radonjića koji je protjeran iz Crne Gore u Kotor, gdje je umro.

Portret Crnogorca u ovom putopisu nije ni izbliza oblikovan u onom svijetlu kao kod Štiglicu u prvom rukopisu ili kod Kola. Najgebaurov Crnogorac je onaj kod kojeg i dalje važe varvarski običaji i to je čovjek koji ne može da se navikne na stanje mira, zbog čega je „njegov najljepši ukras oružje“.⁷⁰⁷ To je narod koji se nikad ne odvajava od svog oružja i svaki čovjek i mladić od šesnaest godina „je naoružan do zuba“.⁷⁰⁸ Pošto je jedina želja ovih ljudi da ratuju, oni se zbog stalnog četovanja malo zadržavaju u kući. Zbog toga njihove žene snose sav teret kućnih poslova, one obavljaju najteže muške poslove, nose drva i burad. Crnogorska žena je kod Najgebaura opisana kao oličenje marljivosti, s tim što su sve žene podređene i bez obzira na to da li se radi o ćerki nekog vojvode, serdara ili običnog seljaka.

U oslikavanju crnogorskih predjela moglo bi se reći da se pisac drži ustaljene matrice i opisuje ih bez puno originalnosti. „Strme stjenovite planine“ su poput „Vezuva“ i one su svakim korakom samo strmije i opasnije.⁷⁰⁹ U Crnoj Gori se hodi kamenitim stazama koje prelaze preko vrhova i kratera i stalno odsustvo vlažnosti čini ove predjele pravom goleti. Egzotičnost u negativnom kontekstu je, dakle, naglašena vratolomnim putevima, nepodnošljivom klimom i odsustvom svakog vida vegetacije. Najveće zaprepašćenje kod pisca izaziva nastanjenost takvih krajeva, pa u tim „lavirintima od stijena“ žive ljudi uprkos tome što se „stjenovite jaruge, stjenovite planine i kamenite doline nikada ne završavaju“.⁷¹⁰ Putopisac upozorava na potpuno odsustvo putne infrastrukture i krajnju zaostalost u tom pogledu, jer kako nazvati nešto putem ili ulicom, ako se na njoj „može naći samo toliko zemlje, koliko može pokriti konjsko kopito“.⁷¹¹

Nešto pozitivniju sliku pisac skicira govoreći o religijskim obilježjima kod Crnogoraca. Crkvama i manastirima pridaje veliku pažnju ističući da je Crna Gora teokratska država, a veliku ulogu u životu ovog naroda pripisuje Petru I Petroviću Njegošu. On je, prema mišljenju ovog pisca, zbog velikih zasluga i posvećen. Kao vrijedan pomena navodi stari manastir Ostrog, koji je našao sjajan položaj na stijeni u Bjelopavlićima. Pritom bilježi da je i pored velikog broja crkava i manastira u Crnoj Gori neveliki broj sveštenstva i da manastire nastanjuje najviše tri kaluđera. Međutim, oni ne vode kaluđerski život i ne razlikuju se od ostalog svijeta ni po odjeći ni po tome što su svi naoružani. Isticanjem ovog običaja on ukazuje na nespojivost dva svijeta, hrišćanskog koji propovijeda mir i praštanje i ratničkog koji oružjem dolazi do mira.

Najsvjetliju tačku u Najgebaurovom putopisu predstavlja Njegoš. On je bez zadržke predstavljen krajnje pozitivno, ali opis Njegoša nije originalan, uprkos ličnom susretu sa njim. Pisac u kvalifikacijama Njegoševe ličnosti pribjegava tekstovima drugih pisaca, najviše Štiglicovom, i od kompleksnosti slike i težnje da se dopre do same suštine Vladikine ličnosti nema ni okvira.

⁷⁰⁷ Johann Ferdinand Neigebaur, nav. djelo, str. 65.

⁷⁰⁸ Isto, str. 66.

⁷⁰⁹ Isto, str. 57. i 61.

⁷¹⁰ Isto, str. 61.

⁷¹¹ Isto, str. 62.

Međutim, lično poznanstvo sa Njegošem, koga je sreo dok je bio u Crnoj Gori i još jednom nakon toga u Beču, i Njegoševa predusretljivost obavezali su ga da napiše faktički pouzdano djelo.⁷¹² Vladika je kod Najgebaura vladar koji je doprinio određenim promjenama u Crnoj Gori i u teritorijalnom smislu na mapi Evrope, mada su piščeve pretpostavke o osvajanju novih teritorija bile netačne. Njegoš je kod putopisca predstavljen kao čovjek iz plemenite loze s Njeguša, iz čije porodice su poticali crnogorski vladari i najumniji ljudi. Njegovi naponi učinili su da se krene u opismenjavanje i obrazovanje stanovništva. Štamparija koju je Njegoš dobio iz Rusije služila je opštem dobru. On je na Cetinju podigao škole i plaćao učitelja iz Šibenika, a njegova želja za napretkom proizašla je iz njegovog bića, jer je on sam bio „duh poretka“ pa bi „njegov gubitak bio nezamjenljiv“.⁷¹³ Crnogorski vladar je uzvišenim držanjem, visokim stasom, kojim se isticao među svima, plemenitošću i izuzetnom rječitošću uspijevao da utiče na svoj narod kako bi umanjio njihovu surovost i oplemenio ih. Kao Njegoševu suprotnost u pogledu fizičkog izgleda prikazuje njegovog nasljednika Danila opisujući ga kao obrazovanog, ali niskog čovjeka, koji nije ni izražajna ni snažna ličnost, pa se strahovalo da on nikako ne može zamijeniti velikog Njegoša i da bi moglo doći do anarhije. Vladika je sam imao protivnike, ali su mu se oni pokoravali, iako im lični interesi nijesu bili usklađeni sa njegovom upravom.

Kao značajan podatak u vezi sa Njegoševim naporima u izgradnji zemlje ističe rezidenciju na Cetinju, koja je „lijepa, ali jednostavna“, kuće su lijepo uređene, ali je čitav niz kuća pod jednim krovom.⁷¹⁴ Cetinje je zapravo i predstavljala vladičanska rezidencija sa još nekoliko običnih kuća u blizini i jednom „izvrsno namještenom gostionicom“.⁷¹⁵ Ostale kuće po Crnoj Gori su izgrađene od velikih komada stijena, dobro i uredno ugrađenih, ali malter obično niko nije koristio, iako se „cijela zemlja sastojala od krečnjaka“.⁷¹⁶

Vladika ima neograničenu moć u zemlji pa i pored senata on može da odlučuje po sopstvenom mišljenju, ne tražeći odobrenje od senatora. On je stvorio određeni pravni sistem u zemlji u koji ulazi i senat. Pored toga, Njegoš imenuje sveštenike, a on se kao svešteno lice načinom odijevanja ne razlikuje od ostalih Crnogoraca. Najgebaur i u drugim strukturama društva zapaža klasnu jednakost koja je osnova društvenog mentaliteta. Ona Crnogorcima omogućava da njihov osnovni zahtjev bude borba protiv spoljašnjeg neprijatelja.⁷¹⁷

Pisac se šturo dotiče Njegoševu pjesničku darovitost, ali naglašava da je posjedovao poseban pjesnički dar i da je on najbolji pjesnik crnogorskih brda. Pisac bilježi da je vladar volio da sakuplja pjesme narodnih pjesnika u kojima su opjevani ratni podvizi novijih vremena i da se oduševljavao slobodom svog naroda. Putopisac takođe pominje posljednje Njegoševo djelo, dramu u stihovima „Šćepan Mali“, koja je nastala na osnovu jedne epizode iz crnogorske istorije, te da je štampana u Zagrebu, iako se prema primjerku prvog izdanja kao izdavač potpisuje Andrija Stojković iz Trsta.

Političko stanovište koje je uočljivo kod Najgebaura je proizvod aktivnog učešća u političkom životu predmartovskog doba i on se, kao i Štiglic, oduševljavao idejama za italijansko

⁷¹² Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 304.

⁷¹³ Johann Ferdinand Neigeaur, nav. djelo, str. 69.

⁷¹⁴ Isto, str. 74.

⁷¹⁵ Isto, str. 74.

⁷¹⁶ Isto, str. 74.

⁷¹⁷ Olga Elermajer-Životić, nav. djelo, str. 304.

ujedinjenje.⁷¹⁸ Kako je njegova simpatija u odnosu na Slovene morala pripasti primorskim oblastima kojima je nekada gazdovala Republika, to je ujedno i objašnjenje za sve istorijske preglede koje daje u vezi sa Dalmacijom i Kotorom od vremena Mletaka. Vezu sa Italijom ne propušta da potraži i na teritoriji Crne Gore tragajući za ostacima starog Rima. Ostatke Rimskog carstva prepoznaje u Duklji, prenoseći sadržaj nekog natpisa sa kamene ploče koji su donijeli Vladici. Pisac ima sličnu namjeru kao i Štiglic, da prostor koji posjećuje poveže sa starom civilizacijom i zbog toga se toliko trudi i u tekst prenosi zapis sa ploče. On želi da dekodira tragove izumrle civilizacije koja je čekala na putnika sa Zapada. Ovakvim pristupom kod Najgebaura prepoznamo elemente tipične za orijentalistički diskurs.

Kod pisca je uočljiva ne samo privrženost Italiji već i strah od Slovena, naročito saveza sa Rusijom, koji kod njega budi crne misli o ponovnom osvajanju teritorija na primorju. Zbog toga se u putopisu velika pažnja poklanja udruženim snagama Crnogoraca i Rusa koji su bili prijatelja susjedima u vrijeme Petra I, a ti apetiti za posjedovanjem Boke Kotorske postoje i u vrijeme Petra II, jer ih oni smatraju prirodnim dijelom svoje teritorije. Posjedovanje tih teritorija pisac ističe važnim za Crnogorce zbog toga što Turci drže predjele oko Skadarskog jezera. Ono od čega su strani pisci strahovali u pogledu političke orijentacije i međususjedskih odnosa za Crnogorca su bile „od davnina osveštane predstave“ i ovdje se veoma dobro uklapa ocjena piščevog istomišljenika, Hajnriha Štiglica, koji zapaža „da je Turčin njegov vjekovni neprijatelj, a Rus njegov prirodni saveznik sa kojim je dvostruko povezan: i vjerom i plemenskim srodstvom, kao i da je Primorje njegovo uskraćeno mu vlasništvo“.⁷¹⁹

Dakle, na relativno malom prostoru Najgebaur je uspio da donekle portretiše Crnu Goru svoga vremena, ali ta predstava koju on posreduje čitaocima predstavlja mješavinu manje ličnog, a više tuđeg doživljaja samog predmeta posmatranja. U svakom pogledu vidan je uticaj njegovog političkog istomišljenika sa kojim se on nalazi na istim pozicijama po pitanju odnosa prema Slovenima, mada je i u drugim segmentima koje smo pomenuli ostao prilično vjeran svom savremeniku.

Najgebaura bismo, prema Todorovljevoj klasifikaciji, mogli svrstati u putnike impresioniste, jer ga interesuju samo utisci o tuđoj kulturi. Možda bi se djelimično mogao posmatrati i kao putnik egzot, ali samo utoliko što sagledava neobičnosti druge kulture, ali ne i zato što je upoređuje sa svojom.

⁷¹⁸ Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 90.

⁷¹⁹ Hajnrih Štiglic, nav. djelo, str. 183.

Njegoševi odjeci

Petar II Petrović Njegoš je budio pažnju njemačkih putopisaca otkad je stupio na presto Crne Gore, a da interesovanje za njegovu ličnost nije nestalo ni nakon njegove smrti, pokazuje putopis Vilhelma Harniša (Wilhelm Harnisch)⁷²⁰.

Ilustracija 22: Naslovna stranica putopisa, Wilhelm Harnisch, *Reisebilder und Skizzen aus Galizien, Ungarn, dem Banat und Siegenbürgen, der europäischen Türkei, Griechenland, dem Archipel, den jonischen Inseln und Montenegro*. Mit einer Kupfertafel, Die Weltkunde in einer planmäßig geordneten Rundschau der wichtigsten neuren Land – und Seereisen für das Jünglingsalter und die Gebildeteren aller Stände, Erstes Band, Verlag von Friedrich Fleischer, Leipzig, 1853.

⁷²⁰ Vilhelm Harniš je rođen 1878. kod Vitemberga. Školovao se u Haleu i Frankfurtu na Odri, a 1809. godine je položio teološki ispit u Berlinu. Nakon kratkotrajnog posla kućnog učitelja u Meklenburgu, okrenuo se pedagogiji i do 1812. radio je kao nastavnik u Berlinu, da bi iste godine bio promovisan u doktora pedagogije i direktora seminara u Vroclavu. U Elbenu je 1846. godine preuzeo posao u županijskom uredu, a u penziju se povukao 1861. zbog problema sa nervima. Ideja njegovog ukupnog djela određena je opštim obrazovanjem čovjeka, a bila je obilježena duhom pokreta nacionalne obnove u Pruskoj. Svoje „Svjetske studije“ (Weltkunde) je izdavao da bi omladinu upoznao sa realnošću stvarnog života kroz geografiju, istoriju i etnografiju drugih. Umro je 1864. godine u Berlinu. Up: Deutsche Biographie, <https://www.deutsche-biographie.de/sfz26084.html>

Harnišova knjiga⁷²¹ enciklopedijskog karaktera predstavlja, međutim, sporan rukopis, kako zbog pitanja autorstva, tako i zbog određenih djelova putopisa o Crnoj Gori koji imaju fiktivni karakter. Ovo djelo se u Konstantinovićevoj knjizi o putopisima o Srbiji i Crnoj Gori, kao i knjizi Fridhilde Krauze pripisuje Fridrihu Hajncelmanu (Friedrich Heinzelmann), pa dok ga Krauze samo navodi u popisu putopisnih priloga, Konstantinović ukazuje na mogućnost da Hajncelman svoje djelo piše na osnovu tuđeg rukopisa.⁷²² To se pokazuje tačnim, jer se Hajncelman potpisuje kao urednik ovog Harnišovog djela, a sam Harniš za opis fiktivnog susreta sa Njegošem koristi odlomke putopisa Hajnriha Štiglica i Johana Georga Kola. Potvrdu da je djelo zaista Harnišovo, a da je Hajncelman njegov urednik, daje popis građe privatne biblioteke Karla Maja (Karl May) koja se nalazi u muzeju Karl Maj u Radebojlu kod Drezdena.⁷²³

Pošto su se putopisci prije svojih putovanja obično služili određenom literaturom, pripremajući se za svoj poduhvat, tako ni u ovom slučaju ne bismo smjeli da tvrdimo da je ovaj putopis nastao isključivo na osnovu literature koju je pisac koristio, a koju navodi kao izvore iz kojih se obavijestio o prilikama u Crnoj Gori. Vjerni prikazi da kreće na putovanje parobrodom 1845. godine i kontinuitet koji prati njegovo putovanje po Srbiji, Mađarskoj, Grčkoj i drugim djelovima Otomanskog carstva na evropskom tlu idu u prilog tvrdnji da je putopis nastao na osnovu stvarnog putovanja ili u najmanju ruku pitanje vjerodostojnosti ostavljaju otvorenim.

Harnišovo djelo je našlo svoje mjesto u ovom radu isključivo zbog toga što umjesto svog vremena bira da opiše Njegoša i prilike njegovog vremena. Iako nam je sam opis odveć poznat, on nam ipak svjedoči o popularnosti ličnosti vladike Rada u krugovima njemačkih učenjaka, ali i o rasprostranjenosti Štiglicove i Kolove vizije Crne Gore Njegoševog vremena.

Kod Vilhelma Harniša se slika Crne Gore i Crnogoraca drastično mijenja u odnosu na njegove prethodnike. Dok kod Štiglica preovladava junački diskurs prema kome su Crnogorci, između ostalog, opisani kao slobodarski narod kojeg krasi vrline poštenih ratnika odanih svojoj otadžbini, kod Harniša je ovaj narod predstavljen otvoreno neprijateljski kao divlji, razbojnički i zaostao narod. Osim što pri susretu sa Crnogorcima ne uspijeva da vidi nijednu pozitivnu osobinu kod „lešinara sa brda“, on i u opisima pejzaža pitomog Primorja vidi prisustvo zle crnogorske naravi u postojanju zidina, načina gradnje kuća sa puškarnicama, s tim da su sobe Bokelja u kojima drže oružje uvijek „okrenute ka crnogorskim brdima“.⁷²⁴

Bogatim Bokeljima koji žive u vilama i palatama suprotstavlja pljačkaše sa brda „koji žive isto kao lisice u pećinama, nemaju ništa, ali osjećaju ogromnu požudu da ih posjeduju“.⁷²⁵ Harniš u crnogorskim osvajanjima, kao niko prije njega, vidi antikatoličanstvo i šovinizam, jer su Crnogorci „revnosni Grci, a Dobročani su vatreni katolici“.⁷²⁶ Samo zbog „pljački i ubojite vatre

⁷²¹ Wilhelm Harnisch, *Reisebilder und Skizzen aus Galizien, Ungarn, dem Banat und Siegenbürgen, der europäischen Türkei, Griechenland, dem Archipel, den jonischen Inseln und Montenegro*. Mit einer Kupfertafel, Die Weltkunde in einer planmäßig geordneten Rundschau der wichtigsten neuen Land – und Seereisen für das Jünglingsalter und die Gebildeteren aller Stände, Erstes Band, Verlag von Friedrich Fleischer, Leipzig, 1853.

⁷²² Zoran Konstantinović, nav. djelo, str. 70.

⁷²³ Karl Mays historische Bibliothek, <https://www.karl-may-museum.de/de/museum/sammlungen/karl-mays-bibliothek/>

⁷²⁴ Wilhelm Harnisch, nav. djelo, str. 520.

⁷²⁵ Isto, str. 519.

⁷²⁶ Isto, str. 519.

divljih susjeda“ u pejzažu „ljupkog“ priobalja naziru se posvuda ruine.⁷²⁷ Krajnja materijalna oskudica koja je očigledna u načinu života i arhitekturi ne predstavlja prepreku Crnogorcima da posjeduju najrazličitije oružje, jer je ono njima „toliko važno, koliko i njihova voljena“.⁷²⁸

U opisu žene Harniš ne pribjegava negativnim karakteristikama, već je prikazuje kao lijepu „sa velikim crnim pametnim očima“, uredne crne kose spletene u „jake pletenice“.⁷²⁹ On bilježi, kao i većina njegovih prethodnika, da je Crnogorka nepovrediva, dodajući da bi svaki muškarac koji ubije ženu bio „obeščašćen i javno prezren“.⁷³⁰

Više prostora pisac poklanja opisu fiktivnog susreta sa Njegošem. O njemu saznajemo sve ono što nam je Štiglic u svom putopisu predstavio, jer se i Harniš ni u kom smislu ne udaljava od tog opisa, ali daje ga u skraćenom obliku. On ne opisuje svaki detalj Njegoševе sobe u kojoj se desio zamišljeni susret, a i Njegoša opisuje u kratkim crtama kao čovjeka sa „pametnim prodornim očima“, dok crte lica odaju „dostojanstvenost“.⁷³¹ Svi putopisci su zabilježili odanost naroda Vladići, ali ovaj pisac ide korak dalje i tvrdi da su Crnogorci jedini pravoslavci na Balkanskom poluostrvu kojima patrijarh iz Konstantinopolja nije duhovni otac, već njihov vladar i vladika Petar II predstavlja najvišu duhovnu vlast u zemlji.⁷³² Njegoš, okružen senatorima i perjanicima, podsjetio je pisca na Odiseja ili Menelaja i njihove sljedbenike, koji su „istovremeno bili i drugovi i podanici“.⁷³³ Harniš ne odstupa od Štiglica ni u izboru ličnosti iz Njegoševog okruženja, pa prikazujući Draga Petrovića pribjegava Štiglicovom opisu, dok u slici Lazara Prorokovića pojačava negativan prizvuk, ističući kako se iz njegovih očiju čitala „grabežljiva pohlepa jednog lešinara“.⁷³⁴

Zbog obima svog djela o Crnoj Gori pisac izostavlja sve faktografske podatke kojima su prethodnici često pribjegavali, ali ne izostavlja da opiše običaje. Naročito ističe običaj odsijecanja neprijateljskih glava i njegovo otjelovljenje u vidu kule Tablja koja je „gospodarila“ cijelim prizorom oko manastira na Cetinju.⁷³⁵ Takođe, pominje i običaj prvog šišanja koji određuje kuma i uspostavljanje tijesnih veza među porodicama.

Harniš putopis zatvara opisima Riječke nahije u kojima nema prostora za duža poetska mjesta, koja su kao i brojne druge teme, zbog dužine priloga izostala. Ipak, opisuje Žabljak kao stratešku tačku oko koje se Crnogorci i Turci stalno nadmeću i Vranjinu, kao mjesta koja bi Crnogorci voljeli da posjeduju, jer se dobar dio njihove trgovine zasniva na ribolovu, a i klima oko Skadarskog jezera je blaža, „tlo je plodnije, a ispaša bogatija“, pa je prirodno što njihova stada, čobani i ratari prodiru ka jezeru.⁷³⁶

U odlomku koji ima ulogu zaključka pisac svoju priču razgolićuje kao laž, jer priznaje da opisani susret sa Njegošem nije doživio, već je 1852. na vlasti bio knjaz Danilo, pod čijom vlašću je došlo do određenih političkih promjena i da „sadašnji knjaz Danilo namjerava da

⁷²⁷ Isto, str. 520.

⁷²⁸ Isto, str. 526.

⁷²⁹ Isto, str. 521.

⁷³⁰ Isto, str. 522.

⁷³¹ Isto, str. 531.

⁷³² Isto, str. 190.

⁷³³ Isto, str. 532.

⁷³⁴ Isto, str. 527.

⁷³⁵ Isto, str. 529.

⁷³⁶ Isto, str. 540.

preuzme mnoge reforme, u koje spada i uvođenje nove uprave“.⁷³⁷ Poetička licenca za laž, to jeste odstupanje od činjenica je najvjerojatnije uzrokovana interesovanjem pisca za Njegoševu ličnost. S druge strane, ova pojava mogla bi se pripisati i velikoj popularnosti Štiglicovog i Kolovog putopisa.

⁷³⁷ Isto, str. 544.

Opšti osvrt

Putopisne monografije koje su predstavljene u ovom radu pokazuju izuzetno veliko interesovanje njemačkih putopisaca koji su u velikom broju i za vrlo kratko vrijeme posjetili i putopisno opisali Crnu Goru za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša.

Sva djela koja su ovim radom obuhvaćena izašla su iz pera visokoobrazovanih ljudi koji su po profesiji bili profesori, pisci, naučnici ili ljekari. Među njima, prirodno, nalazimo one koji su težili umjetnički oblikovanom djelu, što je najviše došlo do izražaja kod Hajnriha Štiglica, dok se Johan Georg Kol, Vilhelm Ebel i Johan Ferdinand Najgebaur samo jednim dijelom nalaze u sferi umjetničkog. Njihovo djelo bi predstavljalo granični slučaj putopisa između umjetničkog i naučnog. Oni su na put krenuli zbog interesovanja za svoju naučnu oblast i putovanje su iskoristili da bi sebe i čitaoce opskrbili novim znanjima, ali su se u novom okruženju prepustili i opisima drugih zanimljivosti koje su se ticale zemlje i ljudi koje su posjetili.

U tipične naučne putopise možemo svrstati djelo Jozefa Milera. U njegovom putopisu postoje tek sporadično literarno uspjeta mjesta, gdje se pisac udaljava od naučne građe i približava se opisu iskustva doživljenog u tuđini. Kod naučnog putopisa prevladala je potreba pisca da određeni prostor ispuni sa što više podataka o zemlji i ljudima koje je posmatrao. U takvom oblikovanju putopisne građe kod Njemaca prednjači Miler kod koga, u prosvjetiteljskom duhu, sve vrvi od informacija pa se povremeno gubi pripovijedanje i prednost daje gomilanju podataka, pri čemu čitalac stiče utisak da se upoznaje sa građom neke enciklopedije ili leksikona. Kod Najgebaura je taj element ublažen, ali i njegov putopis svakako više tendira naučnosti nego literarnosti.

Razlozi interesovanja Njemaca za Crnu Goru bili su naučnog, kulturnog i političkog karaktera, a formiranju slike o njoj doprinijela je i aktuelna literatura iz koje su se putopisci informisali prije odlaska na putovanje. Na taj način su predstave o Crnoj Gori bile uglavnom ujednačene i sa neznatnim odstupanjima, a zastupljenost istih tema gotovo pravilo. Teme koje su svojstvene svim putopiscima su:

- Njegoš – vladar, čovjek i pjesnik;
- odnosi sa Rusijom i drugi međususjedski odnosi;
- fizički izgled i moralne vrijednosti Crnogorca;
- uloga žene u crnogorskom društvu;
- crnogorski običaji;
- gostoprimstvo;
- uloga narodne pjesme;
- religija;
- opisi pejzaža, najčešće u vezi sa nepristupačnošću predjela;
- opisi građevina;
- zanati, privreda i poljoprivreda.

Prema tom utvrđenom obrascu svi putnici su opisivali nadljudske napore koje je trebalo uložiti da bi se stiglo iz Kotora ili Budve do Cetinja, jer je putna infrastruktura bila na vrlo niskom nivou u cijeloj zemlji ili je uopšte nije bilo, jer stranci crnogorske staze nijesu smatrali putevima. Tome su najčešće dodavali loše vremenske uslove, pa su užasne vrućine lako smjenjivane pljuskovima i hladnim vjetrovima. pisci su time isticali svoj nezavidan položaj u crnogorskoj zabiti u kojoj su samo Crnogorci mogli da žive. Njihov život je, stoga, uglavnom opisivan kao borba za goli opstanak i ta predstava ostaje konstanta kod svih putnika.

Razvoj Crne Gore doživljavali su na različite načine, pa dok su jedni stekli utisak da tamo ne postoji ništa što bi se moglo uporediti sa civilizovanim svijetom, drugi su u tome vidjeli napredak. Tako se kod Ebela ni crnogorska gostionica ne može ni u kom slučaju porediti sa njemačkom gradskom kafanom, dok je ona kod Kola jedno veoma lijepo i pristojno uređeno mjesto kao bilo gdje drugo u Evropi. Jedni su u susretu sa Cetinjem bili razočarani i vidjeli su u njemu prije vojni bivak negoli rezidenciju jednog vladara, dok su se drugi pohvalno izrazili o izgledu Njegoševе prestonice.

Ipak, Crna Gora Njegoševog doba je u njemačkom putopisu predstavljena u snažnom antitetičkom odnosu prema njemačkoj kulturi i sve teme koje su pisci obrađivali isticale su prije svega crnogorsku drugost. Njena egzotičnost je uvijek prikazana u pozitivnom svijetlu samo u kontekstu Njegoševе ličnosti i njegovih napora da sprovede reformisanje države. Otuda je kod svih pisaca Njegoš opisan kao najsvjetliji primjer ljudskosti i plemenitosti, kao vješt političar i miroljubiv susjed, kao čovjek svijetle crnogorske budućnosti. Egzotičnost njegove ličnosti ležala je u oprečnosti između okolnosti u kojima je živio i izuzetnosti duha koji ga je krasio. U naprednjačkim idejama koje je sprovodio svi su vidjeli jedini mogući način kultivisanja Crne Gore. Sva zapažanja o politici, napretku, vrlini i svim drugim životnim manifestacijama, pisci su u neku ruku dovodili u vezu sa Njegošem. On je za sve posjetioce bio otjelovljenje vrline i bastion u kome je ležala budućnost Crne Gore, zbog čega je u narodu i zavrijedio nadimak Sveti Vladika.

U negativnom svijetlu prikazani su crnogorski ratnički običaji odsijecanja glava neprijateljima i njihovo izlaganje na kuli Tablji. Tablja se svakako može smatrati lajtmotivom u brojnim djelima, ali i crvenom niti koja međusobno povezuje sva djela, pri čemu bismo izuzeli Štiglicov drugi putopis koji se Crnom Gorom bavi samo preko njene veze sa tлом i istorijom Bokelja. U ovom običaju, kao i u običaju krvne osvete, pisci su na konkretnim primjerima prikazivali drugost crnogorskog društva, pa su ovi običaji sa imagološkog stanovišta veoma važna mjesta za otkrivanje pozicije stranca u odnosu na ovu zemlju.

Vladajući diskursi u putopisima o Crnoj Gori za vrijeme Njegoševе vladavine nijesu se samo smjenjivali od starijih ka novijim tekstovima, nego su postojali uporedo i čak se mijenjali od početka do kraja jednog djela zahvaljujući boljem upoznavanju prilika kod Crnogoraca i uticajnoj ličnosti Vladike. Pisci, naime, dobrim dijelom njeguju balkanistički diskurs i tu se akcenat stavlja na prljavštinu, sujevjerje, varvarstvo i zaostalost. Dakle, pisci prikazuju suštu suprotnost Evropi koja je na značajno višem stepenu kulturnog razvoja koji oplemenjuje cjelokupno čovjekovo postojanje. Crnogorsko varvarstvo se u tom polu-orijentalnom diskursu otkriva postojanjem starih zaostalih običaja.

Sa obilježjima ovog diskurzivnog pristupa prepliće se junački diskurs prema kome se Crnogorci idealizuju. U tom kontekstu njihovo društvo krase jednakost u svakom pogledu, pa čak

ni njihov gospodar ne živi u većoj raskoši od njih samih, a i njegov odnos prema svojim podanicima nije odnos sudije ili nadređenog, nego naprotiv, gaji se prijateljski ili očinski odnos. Oni su pritom veliki rodoljubi što predstavlja najčvršći temelj njihove države. Međutim, odanost svom parčetu zemlje bila je garancija i za mir na širem području, jer su hrabri Crnogorci odbijali napade Turaka i time postali posljednji bedem u odbrani Evrope i otjelovljenje ideje o slobodi. Stranci, u skladu sa takvim viđenjem ovog naroda, bilježe da su oni plemeniti, poštteni i dostojanstveni, pa kod njih nema ni lupeža ni prosjaka, jer su vrlo ponositi, a kada bi nešto i tražili od stranca, bio bi to barut.

U uskoj vezi sa Njegoševim reformama na koje putopisci skreću pažnju stoji diskurs o napretku. Fascinacija Njegoševim likom jednim dijelom proističe iz njegove potrebe da prosvijeti svoj narod, pa je otvaranje škole, štamparije, konstituisanje pravnog sistema, napor uložen za izgradnju puteva i skladišta robnih rezervi kod ovih pisaca u svakom pogledu vrijedno hvale. Kod Njegoša se ističe i oštromnost u političkim pitanjima i vještina u održavanju dobrosusjedskih odnosa, kao i erudicija i informisanost.

Kao važna tema za sve posjetioce izranja pobožnost crnogorskog naroda i njihova privrženost crkvi. Iako je praktično svako selo u Crnoj Gori imalo crkvu ili manastir narod ih je posjećivao samo za veće praznike, a njihovi običaji su često odskakali od svakog hrišćanskog učenja. S tim u vezi se ističu opisi do zuba naoružanih sveštenika koji kao i sav drugi narod učestvuju u bitkama protiv neprijatelja. Taj obrazac je najvjerovatnije ostao od Petra I koji je svoju vojsku uvijek predvodio u važnim bitkama. Kod Njegoša se takav odnos prema ratovanju prilično izgubio i on je uvijek težio izmirenjima na bojnom polju i prije se prepuštao mirnodopskim pregovorima negoli puškama i handžarima. Johan Ferdinand Najgebaur pritom ističe da se religija kod Crnogoraca poistovjećuje sa nacionalnošću. Neki od pisaca su otvarali i temu odnosa pravoslavlja i katoličanstva i bilježili da su Crnogorci imali neprijateljski stav prema nekim Bokeljima, jer su ovi katolici. Iskazi ovog tipa su uglavnom bili posljedica ideološkog stanovišta pisca, da bi se stalo u odbranu katolika. S druge strane, Hajnrih Štiglic u drugom putopisu ističe i vjersku netoleranciju kod katolika, ne braneći pritom pravoslavce, nego ističući njihovu krivicu za takvo stanje, koje su svojim stalnim napadima i pljačkama sami skrivili.

Opisi Crnogoraca u pogledu fizičkog izgleda i moralnih vrijednosti često su se dovodili u vezu sa konfiguracijom geografskog terena i specifičnošću reljefa satkanog od kamena, stijena, brda i planina, te se njihova spretnost i okretnost, gorostasna figura i izuzetna snaga, ponos i odvažnost dovodila u duboku vezu sa kamenom na kojem su ponikli. Ovakav pristup nalaženju veza između geografskog terena i fizičkih i duhovnih sposobnosti naroda najupečatljiviji je kod Johana Georga Kola koji se smatra jednim od osnivača teorijske geografije, čije polje istraživanja se poklapa upravo sa povezanošću prirode i čovjeka i pojašnjava uticaj prirode na čovjekove sposobnosti, njegov način života, izgled naseljenih mjesta i njihovu infrastrukturu.

Iako fizička snaga nije bila zanemarljiva ni kod žena zbog života uslovljenog stalnim pentranjem, nošenjem i obavljanjem najtežih poslova, njihova ljepota se rano gasila pod tegobnošću takvog života. Ljepota žene nije bila toliko predmet rasprave, koliko njihova uloga u društvu i svaki pisac se rado osvrće na tu temu. Međutim, ni u jednom putopisu ne čuje se glas žene, a samo kod jednog pisca u jednom slučaju ona ima ime!

Primjedbe koje se odnose na ulogu žene u vezi su sa njenim fizičkim naporima, potpunom odsustvu bilo kakve pomoći ženi i krajnjem potiskivanju žene čiji glas ne samo da se nije čuo u putopisima, nego se očigledno nije čuo ni u Crnoj Gori. Dok jedni opisuju takav robovlasnički i nipodaštavajući odnos prema ženi, drugi smatraju da je ona kod Crnogoraca skrajnuta od očiju samo zato što je predmet obožavanja i što joj njena urođena skromnost ne dozvoljava bilo kakvu vrstu isticanja. Ti pisci negiraju da je žena sluga i robinja zapažanjem o izrazito dobroćudnoj naravi crnogorskih domaćina, ali i time da sve žene, bilo da su ćerke poznatih Crnogoraca ili običnih seljaka, jednako prihvataju takvu ulogu i kod njih ne postoji nikakva svijest o tome da su potčinjene. Putopisci, s druge strane, zapažaju da je nepovredivost žene u Crnoj Gori nepisani zakon i da ona uživa najveću zaštitu i sigurnost gdje god da se nalazi. Ona, stoga, može slobodno da se kreće i može da bude u društvu poznatih i nepoznatih muškaraca za razliku od žena nekih Bokelja, koji svoje žene nijesu pokazivali pred strancima. U vezi sa rodnim odnosima koji su vladali u ondašnjem društvu stoje i ocjene o odsustvu bilo kakve naklonosti, otvorenog pokazivanja ljubavi ili pak udjeljivanja komplimenata. Kod Crnogoraca je pred ženom vladala krajnja uzdržanost, pa je bilo jednako sramota opsovati ili nedolično se ponašati pred ženom, kao i dati joj kompliment.

Putopisci Crnogorcima zamjeraju zanemarivanje zanatskih djelatnosti na kojima bi trebalo da se bazira privredni razvoj Crne Gore i osuđujućim tonom opisuju ismijavanje ponekog zanatlije, koji je obično bio uskok. Time se Crnogorcima ne pripisuje samo krajnja oblomovština, već se implicira da razvoj zemlje ne dolazi iznutra, već spolja. Slici Crnogorca daju ipak trajni atribut slobodarskog za koga je najveća sramota da umre u krevetu, a ne na bojnopolju, ali ne koriste ga samo u duhu junačkog diskursa, već da bi u njemačkoj svijesti prodrimali uspavani patriotizam. Pozitivno je konotirano i bezgranično crnogorsko gostoprimstvo prema strancu, ma ko on bio, a tome najčešće dodaju i izuzetnu sigurnost na crnogorskom tlu, pogotovo ako je stranac u pratnji jedne žene.

Neki od putopisaca, najviše Štiglic, doprinijeli su i širem upoznavanju njemačke publike sa narodnom epskom pjesmom koja je u Crnoj Gori imala veliku ulogu. Opisujući podvige iz bitaka, ona je bila koliko ogledalo istorije Crne Gore toliko i oruđe za očuvanje rodoljublja, slobodarskog duha i moralnih vrijednosti kod Crnogoraca. Narodna epska pjesma je Štiglicu poslužila i da razbije teoriju Crnogoraca o pripadnosti Boke njihovoj zemlji. Za to se poslužio rugalicom iz Boke i pokazao krajnju netrpeljivost Bokelja prema Crnogorcima.

Jedino kod Hajnriha Štiglica, koji je u dva putopisa odnos prema Crnoj Gori pretočio u dva dijametralno suprotna stava, nailazimo na pojavu kolonijalnih pretenzija. One se ne odnose samo na primorje, koje je Austrija već posjedovala, nego i na Crnu Goru. Dajući otvoren predlog da ovim krajevima zagospodari njemački orao on vidi tu mogućnost kao najbolje vladarsko i civilizatorsko rješenje. U drugom putopisu ovog pisca preovladala je netrpeljivost prema Slovenima, njihovoj tradicionalnoj plemenskoj i vjerskoj povezanosti sa Rusima i podstaknuta idejom o velikom njemačkom carstvu proizvela je potpunu promjenu diskursa o Crnoj Gori.

Upoređujući opažanja njemačkih pisaca koji su putopisno opisali Crnu Goru za vrijeme vladavine Petra II Petrovića Njegoša moglo bi se zaključiti da se u njemačkom diskursu ustalila slika Crne Gore kao zaostale sredine koja je svojom nepristupačnošću i nerazvijenošću ipak bila privlačna za stranog putnika. Njenom narodu se prigovarala ratnička tradicija koju su njegovali nauštrb razvoja zanata i privrede. Međutim, kod njih je istaknuto i odsustvo bilo kakve želje za materijalnim bogatstvima i u tom pogledu je vladala jednakost kao nigdje na svijetu i zato su ih

pisci doživljavali nadmoćnima u odnosu na druge narode. Crnogorci su predstavljeni kao slobodarski narod koji je odan domovini i za koga predstavlja čast poginuti na bojnopolju, a sramotu umrijeti u krevetu. Oni su opisani kao ljudi izvanrednih fizičkih sposobnosti i izuzetnih moralnih osobina. Iz ovog konteksta može se izdvojiti samo drugi putopis Hajnriha Štiglica koji protivrječi ovoj slici, ali i samom sebi.

Putopisi koji su bili namijenjeni njemačkoj publici imali su cilj da angažuju svog čitaoca i da razbude njegov uspavani patriotizam, zbog čega su pisci često pribjegavali prikazivanju različitih podviga iz historije i drugih zanimljivosti iz ratnih pohoda koji su se ticali odanosti svojoj zemlji.

Treba imati u vidu i jezičku barijeru koja je postojala između putopisaca i južnoslovenskih naroda koje su posjećivali i da su se zbog toga mogle potkradati određene nedosljednosti u tumačenju historije, religije i jezika, pa su prije nego što su kretali na putovanje pribjegavali proučavanju dostupne literature, koja je uveliko mogla da utiče na to da u ovu zemlju dođu sa već izgrađenim mišljenjem. Zbog toga se u putopisima često moglo naići na ispravljanje predstava koje su preuzeli od drugih, ali i prenošenja nekih za koje nijesu našli bolja rješenja. Tako su srpski jezik svi nazivali ilirskim, a pravoslavce najčešće grčkim ritusom.

Njemački putopisci su otvorili širok put njemačko-crnogorskih kulturnih i književnih veza ne samo što su putopisno opisali Crnu Goru, već što su njemačkom čitaocu prenijeli podatak o Njegoševom pjesničkom djelu i učinili dostupnim niz narodnih epskih pjesama. Tome je najviše doprinio Štiglic, dok je Ebel ovu zemlju predstavio kao botaničko blago, a on je bio i svjedok važnog historijskog događaja o razgraničenju Crne Gore i Austrije.

Na svemu što smo u ovom radu nastojali da predstavimo zasnivao se njemački diskurs kojim su putopisci zabilježili i opisali drugost ove zemlje.

Zaključak

Uvodna poglavlja ovog rada u kojima smo se bavili historijskim razvojem i različitim teorijskim pristupima putopisu kao književnom žanru omogućila su nam da proniknemo u njegove karakteristike, problematiku i promjene koje su ga pratile tokom formiranja i sazrijevanja. Takođe smo uočili kulturne, društveno-historijske, čak i privredne elemente koji su uticali na oblikovanje ove književne vrste.

Kako je interesovanje njemačkih stvaralaca za Crnu Goru do dolaska Petra II Petrovića Njegoša na vlast bilo srazmjerno malo i imalo uglavnom formu putopisnog članka u časopisima i novinama, tek na osnovu djela koja su se pojavila nakon 1830. godine moglo se zaključiti koji su kulturno-historijski i politički činioци presudno uticali na formiranje predstave o Crnoj Gori.

Ovaj period označilo je intenzivno interesovanje evropskih naučnika, pisaca, čak i državnika za crnogorske prilike, pa je broj naslova na njemačkom jeziku naglo porastao. Tome je išla u prilog i prevodilačka djelatnost koja je u korak pratila aktuelne događaje sa tla Crne Gore pretočene u putopise. U tom periodu prva putopisna monografija na njemačkom jeziku bio je prevod poznatog rukopisa Vuka Stefanovića Karadžića poslije koga, pod njegovim uticajem, nastupa buran period od preko jedne decenije. Sa putopisima koji su izvorno nastali na njemačkom jeziku ukrštali su se prevodi djela Italijana, Engleza i Francuza.

Ono što je karakteristično za dati period je marljivost koju su pisci pokazivali u brzini sastavljanja i objavljivanja svojih putopisnih zabilješki, kao i efikasnost prevodilačke struke, pa se izdanja nijesu čekala nekad ni duže od godine. To nam svjedoči koliko su strani posjetioci značajnim i zanimljivim doživljavali predmet svog interesovanja.

Zajednički imenitelj za sva djela koja su nastala iz pera geografa, botaničara, pisaca i profesora je ličnost Petra II Petrovića Njegoša. Sudeći prema obimu pominjanja crnogorskog gospodara, može se zaključiti da je on bio jedan od glavnih pobuđujućih faktora za sve aktivnosti koje su se iz evropskih krugova preduzele prema ovom području. Da interesovanje za ovog vladara nije nestalo ni nakon njegove smrti dokazuje Harnišov putopis u kome se umjesto tadašnjeg aktuelnog trenutka bira opis Njegoševog vremena i samog Njegoša.

Uz to je zajednička osobenost svih putopisa opis naroda koji je prkosio velikom Otomanskom carstvu koje se u svojim naletima razbijalo o bedeme crnogorske hrabrosti. Vrijeme Njegoševe dvadesetogodišnje vladavine, zabilježeno kako u pomenutim putopisima tako i u brojnim napisima i priložima u časopisima, snažno će se odraziti na pisce koji su kasnije dolazili u Crnu Goru, na koje će se do današnjih dana pozivati naučnici i pisci sačinjavajući skice o starijim i novijim vremenima ove zemlje.

Analizom putopisa iz datog perioda izdvojilo se nekoliko datih diskursa. Oni su u manjoj ili većoj mjeri funkcionisali pod okriljem balkanističkog diskursa. U tom kontekstu Crna Gora je predstavljena kao zaostala zemlja u kojoj i dalje važe varvarski običaji, koji se teško iskorjenjuju. U uskoj vezi sa borbama za oslobođenje Crne Gore od turskog jarma u prvi plan izbija junački diskurs koji Crnogorca ne prepoznaje kao razbojnika i pljačkaša, već vrloratnika koji se bori za slobodu svoje zemlje, a time štiti i šire prostore evropskog tla od najezde Turaka.

Njegoševe reforme države, uspostavljanje pravnog sistema, naponi da se ukine krvna osveta i običaj odsijecanja neprijateljskih glava ističu put kultivisanja i civilizovanja ove zemlje, pa su to tipični primjeri diskursa o napretku. Zajedno sa poluorijentalističkim diskursom kroz koji se crnogorski žitelji upoređuju sa drevnim civilizacijama, a ističe se njihova usamljenost, izolovanost i nedostupnost u visokim planinama, možemo reći da se za kratak period uspjela iskristalisati kompleksna slika koja je bila u stanju da obuhvati sve ove raznorodne elemente.

Putopisci u Crnu Goru ipak nijesu dolazili samo da bi je opisali u kontekstu kulturnih kretanja, već i zbog bliskosti koju je ova zemlja gajila sa Rusijom. Takvi elementi su okosnica sagledavanja političkih prilika i daje im se više značaja negoli borbama protiv Turaka ili pretenzijama na oblast Boke Kotorske. U tom smislu neki Crnu Goru doživljavaju kao opasnost, jer bi sklapanje slovenskog saveza u koji bi se svakako uključila i Srbija, značilo ogromne promjene na tlu Evrope. Drugi pak nemaju toliki strah od panslavizma, ali upozoravaju na moguću opasnost, dok treći u bliskosti sa Rusijom vide mogućnost Crne Gore da ide putem napretka. Oni te odnose ocjenjuju kao kulturne podsticaje.

Ako bi smo uzeli u obzir neke od prvih zapisa na njemačkom jeziku kao što je putopisni članak Gustava Ritera fon Franka, možemo ustvrditi da su postojale otvorene namjere da se Crna Gora i njen Vladika ocrne pred evropskom javnošću. Međutim, brojne predrasude o ovoj zemlji koje su se već snažno ukotvile u njemačkoj misli bile su razbijene i neke od njih nijesu uspjele da se ustanove kao stereotip. Putopisni zapisi su, sa druge strane, potvrdili određene predstave koje su i potonji putopisci donosili sa sobom u Crnu Goru.

Bibliografija putopisa i djela sa putopisnim elementima

1. Petter, Franz, *Skizze von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1832.
2. Michahelles, Karl, *Das Malo di Scarlievo in historischer und pathologischer Hinsicht*, In Commission der J. A. Steinischen Buchhandlung, Nürnberg, 1833.
3. Karadžić, Vuk, *Montenegro und die Montenegriner, Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1837. (prevod Vilhelm Hope)
4. Stieglitz, Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, J.G. Cotta'schen Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1841. (prevod Tomislava Bekića: Hajnrih Štiglic, *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004)
5. Ebel, Wilhelm, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841. (prevoda Tomislava Bekića: Vilhelm Ebel, *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006)
6. Biasoletto, Bartolomeo, *Reise Sr. Majestät des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838*, Druck von B. G. Teubner, Dresden, 1842. (prevod Ojgen Frajher fon Gutšmid)
7. Cyprien, Robert, *Die Slawen der Türkei, oder die Montenegriner, Serbier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren, ihre Kräfte und Mittel, ihr Streben und ihr politischer Fortschritt*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1844. (prevod Marko Fedorovič)
8. Müller, Joseph, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien*, Verlag der J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1844.

9. Stieglitz, Heinrich, *Istrien und Dalmatien, Briefe und Erinnerungen*, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1845.
10. Sommer, Johann Gottfried, *Zur Kenntniss von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1845.
11. Wilkinson, John Gardner, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849. (prevod Vilhelm Adolf Lindau)
12. Kohl, Johann Georg, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851. (Dio o Crnoj Gori preveo Tomislav Bekić: Johan Georg Kol, *Putovanje u Crnu Goru*, CID, Podgorica, 2005.
13. Neigebaur, Johann Ferdinand, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Costenoble und Kimmelman, Leipzig, 1851.
14. Harnisch, Wilhelm, *Reisebilder und Skizzen aus Galizien, Ungarn, dem Banat und Siegenbürgen, der europäischen Türkei, Griechenland, dem Archipel, den jonischen Inseln und Montenegro. Mit einer Kupfertafel*, Die Weltkunde in einer planmäßig geordneten Rundschau der wichtigsten neuen Land – und Seereisen für das Jünglingsalter und die Gebildeteren aller Stände, Erstes Band, Verlag von Friedrich Fleischer, Leipzig, 1853.

Opšta literatura

1. Adams, Percy G, *Travelers and Travel liars, 1660-1800*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1962.
2. Andrijašević, Živko, *Istorija Crne Gore*, Atlas fondacija: Vukotić media, Beograd, 2016.
3. Bekić, Tomislav, „Njemački književnik i putopisac Hajnrih štiglic i njegovo djelo „Jedna posjeta Crnoj Gori“, pogovor u: *Posjeta Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2004.
4. Bekić, Tomislav, „Njemački prirodnjak Vilhelm Ebel i njegovo djelo o Crnoj Gori“, pogovor u: *Dvanaest dana u Crnoj Gori*, CID, Podgorica, 2006.
5. Biermann, Kurt-R, *Alexander von Humboldt*, Leipzig, BSB B.G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1980.
6. Blanton, Casey, *Travel writing: the self and the world*, Routledge, New York [etc.] 2002.
7. Bönisch-Brednich, Brigitte, „Reiseberichte des 18. Und 19. Jahrhunderts“, u: Silke Göttisch, Albrecht Lehmann (ur.), *Methoden der Volkskunde, Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie*, Reimer Verlag, Berlin, 2007.
8. Borm, Jan, “Defining Travel: On the Travel Book, Travel Writing and Terminology”, u: Glenn Hooper, Tim Youngs (ur.): *Perspectives on Travel Writing, Studies in European Cultural Transition*, Ashgate, Aldershot, Burlington, 2004.
9. Boym, Svetlana, “Nostalgia and Its Discontents“, *Hedgehog Review. The Uses of the Past*, 2007, vol. 9, br. 2.
10. Brenner, Peter J, *Der Reisebericht in der deutschen Literatur*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1990.
11. Buzard, James, “The Grand Tour and after (1660 -1840)”, u: Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
12. Chirico, David, “The Travel Narrative as a (Literary) Genre”, u: Wendy Bracewell, Alex Drace-Francis (ur.) *Under Eastern Eyes. A Comparative Introduction to East European Travel Writing on Europe*, Central European University Press Budapest, New York, 2008.

13. Carr, Helen, "Modernism and Travel (1880-1940)", u: Peter Hulme i Tim Youngs (ur.), *The Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
14. Derrida, Jacques, "The Law of Genre", prevod Avital Ronell, *Critical Inquiry*, 1980, vol. 7, br. 1.
15. Duda, Dean, *Priča i putovanje: hrvatski romantičarski putopis kao pripovjedni žanr*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
16. Duda, Dean, "Ostavljeno veslo na galijske nacije: književni modernizam i kultura putovanja", *Reč*, 2005, br.73/19.
17. Duda, Dean, *Kultura putovanja, Uvod u književnu iterologiju*, Naklada LJEVAK d.o.o, Zagreb, 2012.
18. Dukić, Davor i dr. (ur.). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
19. Elermajer-Životić, Olga, *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrih Štiglic (1801 – 1849)*, Srpska akademija nauka i umetnosti, posebna izdanja, knjiga DCVIII, Beograd, 1991.
20. Elsner, Jas and Rubies, Joan-Pau (ur.), *Voyages and Visions: Towards a Cultural History of Travel*, Reaction Books, London, 1999.
21. Fussell, Paul, *Abroad: British Literary Traveling Between the Wars*, Oxford University Press, New York, 1980.
22. Gete, Johan Wolfgang, *Putovanje po Italiji*, Prosveta, Beograd, 1962.
23. Goldsworthy, Vesna, *Inventing Ruritania: The Imperialism of the Imagination*, Yale University Press, New Haven and London, 1998.
24. Gluščević, Zoran, „Italija i prvi plodovi preokreta u Geteovom mišljenju i shvatanjima“, u: Johan Wolfgang Gete, *Putovanje po Italiji*, Prosveta, Beograd, 1962
25. Grubačić, Slobodan, *Istorija nemačke kulture*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2009.
26. Grubačić, Slobodan, *Heines Erzählprosa*, Verlag W. Kohlhammer, Stuttgart, Berlin, Köln, Mainz, 1975.
27. Grubačić, Slobodan, *Aleksandrijski svetionik*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Beograd, 2006.

28. Gvozden, Vladimir, „Hronotop susreta u putopisima Miloša Crnjanskog”, u: Miodrag Maticki (ur.), *Slika drugog u balkanskim i srednjoevropskim književnostima*, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2006.
29. Gvozden, Vladimir, *Srpska putopisna kultura 1914-1940: studija o hronotopičnosti susreta*, Službeni glasnik, Beograd, 2011.
30. Gutschmid, Eugen Freiherr von, *Reise Sr. Majestät des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838*, Druck von B. G. Teubner, Dresden, 1842.
31. Henning von, Leopold, „Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien“, *Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik*, Herausgegeben von der Societät für wissenschaftliche Kritik, Berlin, November 1844.
32. Hulme Peter, Youngs, Tim, *Cambridge Companion to Travel Writing*, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
33. Holland, Patrick, Huggan, Graham, *Tourists with Typewriters: Critical Reflections on Contemporary Travel Writing*, The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1998.
34. Höhn, Gerhard, *Heine-Handbuch, Zeit, Person, Werk*, Dritte, überarbeitete und erweiterte Auflage, Verlag J.B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2004.
35. Höfler, Konstantin Ritter, „Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien“, *Gelehrte Anzeigen*, Herausgegeben von Mitgliedern der k. bayer. Akademie der Wissenschaften, München, 24. Januar, 1845, Nro. 18.
36. Jezernik, Božidar, *DIVLJA EVROPA Balkan u očima putnika sa Zapada*, prevela s engleskog S. Glišić, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
37. Knežević, Jelena, *Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.

38. Knežević, Jelena, Minić, Ana „Montenegro als exotischer Raum in deutschsprachigen Reiseberichten in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts“, u: *Ars & Humanitas*, Ljubljana University Press, Faculty of Arts, Ljubljana, 13(2):147-162.
39. Koljević, Svetozar, *Njegoš u engleskoj i američkoj kulturi*, Oktoih, Podgorica, 1999.
40. Konstantinović, Zoran, *Deutsche Reisebeschreibungen über Serbien und Montenegro*, Verlag O. Oldenbourg, München, 1960.
41. Krauze, Fridhilde, *Crna Gora, literatura na njemačkom jeziku*, bibliografija, Centralna biblioteka, Cetinje, 1988.
42. Krivokapić, Marija, Diamond, Neil, *Images of Montenegro in Anglo-American Creative Writing and Film*, Cambridge Scholars Publishing, 2017.
43. Langer, Daniela, *Handbuch Literaturwissenschaft*, Metzler Verlag, Stuttgart, 2013.
44. Lindau, Vilhelm Adolf, „Vorwort“ u: *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von gustav Mayer, Leipzig, 1849.
45. Lisle, Debbie, *The Global Politics of Contemporary Travel Writing*, Cambridge University Press, New York, 2006.
46. Lodge, David, “The Novelist Today: Still at the Crossroads?” u: *The Practice of Writing*, Penguin, London, 1997.
47. MacCannell, Dean, *The Tourist: A new theory of the leisure class*, University of California Press, Berkley – Los Angeles – London, 1999, str. 14, 42 (prvo izdanje: Schocken Books, New York, 1976).
48. Martels, Zweder von, “Introduction: The eye and the eye’s mind”, u: Zweder von Martels (ur.), *Travel Fact and Travel Fiction: Studies on Fiction, Literary Tradition, Scholary Discovery and Observation in Travel Writing*, Brill, Leiden, 1994.
49. Milović, Jevto, „Posjeta kralja saksonskoga Fridriha Avgusta vladici Radu 1838. (Po istorijskoj građi iz Državnog arhiva u Zadru)“, *Istoriski zapisi*, Organ istoriskog društva Narodne Republike Crne Gore, Cetinje, godina II, knjiga III, sveska 1-6, januar-juni 1949.
50. Mills, Sara, *Discourses of Difference: An analysis of women’s travel writing and colonisation*, Routledge, London, 2005.

51. Mojašević, Miljan, „Kulturno-posrednička uloga časopisa Das Ausland između Nemaca i Jugoslovena (1828-1893)“ u: *Zbornik Filozofskog fakulteta*, Naučna knjiga, Beograd, 1955, Knjiga III.
52. Mojašević, Miljan, *Njemačko-jugoslovenske kulturne veze*, Izdavačko-informativni centar studenata, Beograd, 1974.
53. Moura, Jean-Marc, „Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze“, u: Davor Dukić i dr. (ur.). *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
54. Müller-Funk, Wolfgang, *Theorien des Fremden*, A. Francke Verlag, Tübingen, 2016.
55. Novaković, Boško. *Izbor srpskog putopisa*, Matica Srpska – Srpska književna zadruga, 1961.
56. Pavićević, Branko, *Istorija Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004.
57. Peković, Slobodanka, „Putopis – uslovljenost žanra“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010.
58. Popović, Olivera, *Italijanski putopis XIX vijeka o Crnoj Gori*, neobjavljena disertacija iz italijanske književnosti, odbranjena na Filološkom fakultetu u Nikšiću, 2015.
59. Polouektova, Ksenia, *Foreign land as a Metaphor of One's Own: Travel and Travel Writing in Russian History and Culture, 1200s – 1800s*, A Dissertation in History, Presented to the Faculties of The Central European University in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy, Budapest, 2009.
60. Pratt, Mary Louise, *Imperial Eyes. Travel Writing and Transculturation*, London i New York, Routledge, 1992.
61. Ristić, Ljubodrag P, „Strani putopis kao izvor za srpsku istoriju 19. Veka“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010.
62. Said, Edvard, *Orijentalizam*, prevela s engleskog Drinka Gojković, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008.
63. Stagl, Justin, *Eine Geschichte der Neugier, Die Kunst des Reisens 1550-1800*, Böhlau Verlag, Wien, Köln, Weimar, 2002.
64. Šistek, František, *Naša braća na Jugu: Češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830-2006*, Matica Crnogorska, Cetinje-Podgorica, 2009.

65. Šulce, Hagen, *Pregled nemačke istorije*, Narodna knjiga – Alfa, Beograd, 2001.
66. Todorov, Tzvetan, „The Journey and Its Narratives“, *The Morals of History*, translated by Alison Waters, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1995.
67. Todorov, Cvetan, *Mi i drugi: francuska misao u ljudskoj raznolikosti*, Slovoğraf, Beograd, 1994.
68. Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, prevele s engleskog A. B. Vučen i D. Starčević, Biblioteka XX vek/Krug, 2. Izdanje, Beograd, 2006.
69. Vivies, Jean, *English Travel Narratives in the Eighteenth Century: exploring genres*, translated by Claire Davison, Ashgate, Aldershot, 2002.
70. Wolff, Larry, *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*, Stanford University Press, Stanford, 1994,
71. Zilcosky, John, “Writing Travel“, u: John Zilcosky (ur.) *Writing Travel: The Poetics and Politics of the Modern Journey*, University of Toronto Press, Toronto, 2008.

Sajtografija

1. Bacon, Francis, „Of travel”, Essayes or Counsels, Civill and Morall, London, 1625.
<http://www.luminarium.org/renascence-editions/bacon.html>
2. Bjažoleto, Bartolomeo, Biografija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Istarska županija. <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=283>
3. Bruck, Karl Ludwig von, Allgemeine Deutsche Biographie.
<https://www.deutsche-biographie.de/sfz5992.html#ndbcontent>
4. Gvozden, Vladimir, „Kako čitati putopis“.
http://www.nb.rs/view_file.php?file_id=731
5. Harnisch, Wilhelm, Allgemeime Deutsche Biographie.
<https://www.deutsche-biographie.de/sfz26084.html>
6. Harnisch, Wilhelm, Karl Mays historische Bibliothek, Verzeichnis des Buchbestandes der Bibliothek Karl Mays.
<https://www.karl-may-museum.de/de/museum/sammlungen/karl-mays-bibliothek/>
7. Karadžić, Vuk, „Crna Gora i Crnogorci“.
<https://www.rastko.rs/rastko-cg/zemlja/vkaradzic/vkaradzic-crnagora.html>
8. Kohl, Johann Georg, Allgemeine Deutsche Biographie.
<https://www.deutsche-biographie.de/sfz44097.html#adbcontent>
9. Kuk, Leszek, „Cyprien Robert, slavisant angevin et la grande émigration polonaise“, Annales de Bretagne et des pays de l'Ouest, 99-4, 505-515, 1992.
https://www.persee.fr/doc/abpo_0399-0826_1992_num_99_4_3459
10. Linnaeus, Carolus, Biografija, Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/biography/Carolus-Linnaeus#info-article-history>
11. Mastilo, Natalija, Rečnik savremene srpske geografske terminologije,
<https://tadic.education/geografski-recnik/>
12. Michahelles, Karl, Naturhistorische Gesellschaft Nürnberg (1801-1901)
https://www.zobodat.at/biografien/Jber-naturhist-Ges-Nuernberg_Festschrift_1901_I-XLIX.pdf
13. Müller, Joseph, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich.
<https://austria-forum.org/web-books/en/wurzbach19de1868kfu/000399>

14. Johann Ferdinand Neigebaur, Allgemeine Deutsche Biographie.
<https://www.deutsche-biographie.de/sfz70974.html#ndbcontent>
15. Petter, Franz, Botanischer Wegweiser in der Gegend von Spalato in Dalmatien.
<http://virtualna.nsk.hr/krka/botanischer-wegweiser-in-der-gegend-von-spalato-in-dalmatien/>
16. G. F. Rank, "Ein Besuch beim Vladika von Montenegro", Allgemeine Zeitung, 1840, br. 79 (19.III), Beilage.
<https://digipress.digitale-sammlungen.de/calendar/1840/3/19/newspaper/bsbmult00000002>
17. Ranke, Leopold von, Biografija, Encyclopedia Britannica.
<https://www.britannica.com/biography/Leopold-von-Ranke>
18. Johann Gottfried Sommer, Biografija.
https://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_S/Sommer_Johann-Gottfried_1783_1848.xml
19. Sozina, Julija Anatoljevna, Petar II Petrović Njegoš – mitropolit, reformator, pjesnik: 200. Godišnjica rođenja, Institut za slavistiku Ruske akademije nauka, 2013.
https://inslav.ru/sites/default/files/editions/2013_petar_negosh.pdf
20. Šafarik, Paul Jozef, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich
https://de.wikisource.org/wiki/BLK%C3%96:%C5%A0afa%C5%99%C3%Adk,_Paul_Joseph
21. Johan Erazmus Vocol, Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich
https://archive.org/stream/BiographischesLexikonDesKaiserthumsOesterreichOcr57/Wurzbach57_djvu.txt
22. Wilkinson, John Gardner, Who was John Gardner Wilkinson?
<https://www.nationaltrust.org.uk/features/who-was-john-gardner-wilkinson>

Spisak ilustracija

1. Ilustracija 1: *Karta Crne Gore*, Pavićević, Branko, *Istorija Crne Gore*, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2004.
2. Ilustracija 2: *Naslovna stranica putopisa*, Karadžić, Vuk, *Montenegro und die Montenegriner, Ein Beitrag zur Kenntnis der europäischen Türkei und des serbischen Volkes*, Verlag der J.G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1837.
3. Ilustracija 3: *Naslovna stranica putopisa*, Biasoletto, Bartolomeo, *Reise Sr. Majestät des Königs Friedrich August von Sachsen durch Istrien, Dalmatien und Montenegro im Frühjahr 1838*, Druck von B. G. Teubner, Dresden, 1842.
4. Ilustracija 4: *Naslovna stranica putopisa*, Cyprien, Robert, *Die Slawen der Türkei, oder die Montenegriner, Serbier, Bosniaken, Albanesen und Bulgaren, ihre Kräfte und Mittel, ihr Streben und ihr politischer Fortschritt*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden und Leipzig, 1844.
5. Ilustracija 5: *Naslovna stranica putopisa*, Wilkinson, John Gardner, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849.
6. Ilustracija 6: *Petar II Petrović Njegoš*, Wilkinson, John Gardner, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849.
7. Ilustracija 7: *Petar II Petrović Njegoš*, Wilkinson, John Gardner, *Dalmatien und Montenegro. Mit einem Ausfluge nach der Herzegowina und einer geschichtlichen Uebersicht der Schicksale Dalmatiens und Ragusa's*. Verlag von Gustav Mayer, Leipzig, 1849.
8. Ilustracija 8: *Naslovna stranica putopisa*, Petter, Franz, *Skizze von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1832.

9. Ilustracija 9: *Naslovna stranica putopisa*, Michahelles, Karl, *Das Malo di Scarlievo in historischer und pathologischer Hinsicht*, In Commission der J. A. Steinischen Buchhandlung, Nürnberg, 1833.
10. Ilustracija 10: *Naslovna stranica putopisa*, Sommer, Johann Gottfried, *Zur Kenntniss von Montenegro*, Taschenbuch zur Verbreitung geographischer Kenntnisse, Eine Übersicht des Neuesten und Wissenswürdigsten im Gebiete der gesammten Länder- und Völkerkunde. Herausgegeben von Johann Gottfried Sommer, J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1845.
11. Ilustracija 11: *Naslovna stranica putopisa*, Stieglitz, Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, J.G. Cotta'schen Verlag, Stuttgart und Tübingen, 1841.
12. Ilustracija 12: *Naslovna stranica putopisa*, Ebel, Wilhelm, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841.
13. Ilustracija 13: *Kotor*, Liechtenstern, Joseph Max Freiherr von, *Reisen durch das österreichische Illyrien, Dalmatien und Albanien im Jahre 1818*, F.W. Goedsche, Meissen, 1822.
14. Ilustracija 14: *Cetinje*, Ebel, Wilhelm, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841.
15. Ilustracija 15: *Pečat praviteljstvjuščeg senata*, Ebel, Wilhelm, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841.
16. Ilustacija 16: *Crnogorski pasoš*, Ebel, Wilhelm, *Zwölf Tage auf Montenegro*, Verlag von I. H. Bon, Königsberg, 1841.
17. Ilustracija 17: *Naslovna stranica putopisa*, Müller, Joseph, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts von Budua in Österreichisch-Albanien*, Verlag der J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1844.
18. Ilustracija 18: *Karta granice Crne Gore, Rumelijskog pašaluka i austrijske Albanije*, Müller, Joseph, *Albanien, Rumelien und die österreichisch-montenegrinische Gränze, oder statistisch-topographische Darstellung der Paschaliks Skutari, Priserend, Ipek, Toli-Monastir, Jakova, Tirana, Kavaja, Elbassan und Ohrida, so wie des Gränzdistricts*

von Budua in Österreichisch-Albanien, Verlag der J. G. Calve'sche Buchhandlung, Prag, 1844.

19. Ilustracija 19: *Naslovna stranica putopisa*, Stieglitz, Heinrich, *Istrien und Dalmatien*, Briefe und Erinnerungen, Verlag der J. G. Cotta'schen Buchhandlung, Stuttgart und Tübingen, 1845.
20. Ilustracija 20: *Naslovna stranica putopisa*, Kohl, Johann Georg, *Reise nach Istrien, Dalmatien und Montenegro*, Arnoldische Buchhandlung, Dresden, 1851. (Dio o Crnoj Gori preveo Tomislav Bekić: Johan Georg Kol, Putovanje u Crnu Goru, CID, Podgorica, 2005.
21. Ilustracija 21: *Naslovna stranica putopisa*, Neigebaur, Johann Ferdinand, *Die Süd-Slaven und deren Länder in Beziehung auf Geschichte, Cultur und Verfassung*, Costenoble und Kimmelman, Leipzig, 1851.
22. Ilustracija 22: *Naslovna stranica putopisa*, Harnisch, Wilhelm, *Reisebilder und Skizzen aus Galizien, Ungarn, dem Banat und Siegenbürgen, der europäischen Türkei, Griechenland, dem Archipel, den jonischen Inseln und Montenegro*. Mit einer Kupfertafel, Die Weltkunde in einer planmäßig geordneten Rundschau der wichtigsten neuen Land – und Seereisen für das Jünglingsalter und die Gebildeteren aller Stände, Erstes Band, Verlag von Friedrich Fleischer, Leipzig, 1853.

Biografija

Ana Minić (1978, Doboj) je na Filozofskom fakultetu u Nikšiću 2010. godine na Studijskom programu za njemački jezik i književnost završila specijalističke studije i na istom fakultetu 2013. odbranila magistarski rad na temu Risto Ratković i njemačka avangardna književnost. Godine 2017. Upisala je doktorske studije na Filološkom fakultetu u Beogradu na modulu Književnost.

Od septembra 2010. godine radi kao saradnik u nastavi na predmetima sa osnovnih i specijalističkih studija iz oblasti njemačke književnosti. Tri godine je bila sekretar Studijskog programa za njemački jezik i književnost. U više navrata je boravila na stručnom usavršavanju u inostranstvu u okviru različitih seminara za univerzitetsko nastavno osoblje, a bila je učesnik nacionalnog projekta „Oživljavanje prakse učenja njemačkog jezika u crnogorskim osnovnim školama“ za promovisanje učenja njemačkog jezika kao drugog stranog jezika. Bila je učesnik projekta „Metode DaF/DaZ – kontrasti u teoriji i praksi u interkulturalnom pristupu“ koji su realizovali Filološkog fakulteta u Nikšiću i Odsek za njemački kao drugi strani jezik Univerziteta u Beču. Boravila je na Univerzitetu u Ljubljani u okviru projekta „Na tragu sjećanja: književnost, kultura i identitet između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“ koji su realizovali Univerzitet Crne Gore i Univerzitet u Ljubljani, gdje je sa kolegicom učestvovala u izradi naučnog rada. Kao prevodilac njemačkog jezika bila je dio projekta prevođenja moderne crnogorske poezije koja je objavljena u austrijskom časopisu za književnost i kulturu *Lichtungen*. Bila je učesnik radionice „School-to-Work Transition for Higher education students with disabilities in Serbia, Bosnia & Herzegovina and Montenegro“ za studente sa invaliditetom. Učestvovala je na nekoliko konferencija i naučnih skupova, a među najznačajnijim su 9. međunarodna konferencija germanista SOEGV „Macht und Politik in der deutschen Sprache, Literatur und Kultur“ u Baru, 2016. godine i naučni skup „Komparatistika u novom ključu“ u CANU u Podgorici, 2015. godine.

Oblasti interesovanja: njemačka književnost, komparativna književnost u oblasti književnih i kulturnih veza Njemačke i Crne Gore

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Ана Минић

Број досијеа 2017/30086

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

*Њемачки путописи о Црној Гори за вријеме владавине Петра II Петровића
Његоша*

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, jul, 2021.

Prilog 2.

**Изјава о истоветности штампане и електронске верзије
докторског рада**

Име и презиме аутора Ана Минић

Број досијеа 2017/30086

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Њемачки путописи о Црној Гори за вријеме
владавине Петра II Петровића Његоша

Ментор проф. др Слободан Грубачић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, јул, 2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Њемачки путописи о Црној Гори за вријеме владавине Петра II Петровића Његоша

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)
2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)
3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)
5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)
6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци. Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, јул, 2021.
